

T.C.
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI

ERENDİZ ATASÜ VE REMZİ ÇAYIR BAĞLAMINDA
MODERNLEŞME, DEMOKRASİ VE
CUMHURİYET TARTIŞMALARI

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Engin KARAKAYA

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Hürol ÇANKAYA

BOLU 2014

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Engin KARAKAYA'ya ait “**Erendiz Atasü ve Remzi Çayır Bağlamında Modernleşme, Demokrasi ve Cumhuriyet Tartışmaları**” adlı çalışma, jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

28. 04. 2013

Akademik Unvanı, Adı ve Soyadı

İmza

Üye (Tez Danışmanı): Yrd. Doç. Dr. Hürol ÇANKAYA

Üye : Yrd. Doç. Dr. Mehmet ARI

Üye : Doç. Dr. Ali YAMAN

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Erol ÖZTÜRK
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK KURALLARA UYULDUĞUNA İLİŞKİN METİN

Yüksek lisans olarak sunduğum, “**Erendiz Atasü ve Remzi Çayır Bağlamında Modernleşme, Demokrasi ve Cumhuriyet Tartışmaları**” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

28. 04. 2013

Engin KARAKAYA

ABSTRACT

DEBATES OVER MODERNISATION, DEMOCRACY AND REPUBLIC WITHIN THE CONTEXT OF ERENDİZ ATASÜ AND REMZİ ÇAYIR

Engin KARAKAYA

Master Thesis

Discipline of Political Sciences

Thesis Advisor: Assist. Prof. Hürol ÇANKAYA

April 2014, xii + 153 Pages

Modernity, which is not independent from capitalist development, evolved in two ways as technological modernity and emancipation modernity. Technological modernity, especially after French Revolution, took precedence over emancipation modernity and surpassed it. A large part of nineteenth and twentieth century was under the domination of liberalism, which was a symbol ideology of technological modernity and capitalism. However, 1968 Revolution, gave a glimmer of hope for emancipation modernity by challenging to technological modernity.

Modernization of Ottoman, which started in the eighteenth century, continued to accelerate in the nineteenth century. The Western-secular modernizer bureaucracy that led to Ottoman modernization, tried to set up liberal values and liberal state values, which were taken as an example for Ottoman state, through 1876 constitutional movement and 1908 Revolution. The idea to create bourgeoisie by state and westernization attempts of this so-called bureaucratic tradition continued with a great momentum after the establishment of Turkish Republic. Since the notion of Republic modernization to generate “western-national-secular society/state” was substantially completed after the Second World War, the process following this, conservative modernity took the place of republican modernisation or Kemalism.

Key Words: Modernisation, Modernity, Modernisation of Ottoman, Modernisation of Republic, Conservative Modernity.

ÖZET

ERENDİZ ATASÜ VE REMZİ ÇAYIR BAĞLAMINDA MODERNLEŞME, DEMOKRASİ VE CUMHURİYET TARTIŞMALARI

Engin KARAKAYA

Yüksek Lisans Tezi

Siyaset Bilimi Bilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hürol ÇANKAYA

Nisan 2014, xii + 153 Sayfa

Kapitalist gelişmeden bağımsız olmayan modernlik, özgürleşme modernliği ve teknoloji modernliği olmak üzere iki şekilde gelişmişti. Özellikle Fransız Devrimi’nden sonra teknoloji modernleşmesi özgürleşme modernleşmesinin önüne geçerek onu gölgede bırakmıştı. On dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın büyük bir bölümü teknoloji modernliğinin ve kapitalizmin amblem ideoloji olan liberalizmin değerlerinin egemenliğinde geçmişti. Fakat 1968 Devrimi, teknoloji modernliğine meydan okuyarak özgürleşme modernliği için yeniden bir umut ışığı yakmıştır.

On sekizinci yüzyılda başlayan Osmanlı modernleşmesi, on dokuzuncu yüzyılda hız kazanarak devam etmişti. Osmanlı modernleşmesinin öncülüğünü yapan batıcı-laik modernleştirici bürokrasi, 1876 anayasal hareketi ve 1908 Devrimi ile Osmanlı devletine Batı’dan örnek alınan liberal değerleri ve liberal devlet değerlerini yerleştirmeye çalışmıştı. Cumhuriyet rejimini kuran elit farlı yanları olmakla birlikte büyük oranda bu batıcı-laik bürokrasinin devamıydı. Bu bürokratik geleneğin devlet eliyle burjuvazi yaratma düşüncesi ve batılılaştırma çabaları, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurulmasından sonra da büyük bir hızla devam etmişti. Cumhuriyet modernleşmesinin “batılı-ulusal-seküler toplum/devlet” yaratma fikri II. Dünya Savaşı’ndan sonra büyük oranda tamamlandığı için, bundan sonraki süreçte

cumhuriyetçi modernleşmenin ya da Kemalizm'in yerini muhafazakâr modernlik almıştı.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Modernlik, Osmanlı Modernleşmesi, Cumhuriyet Modernleşmesi, Muhafazakâr Modernlik.

Baba'ma...

TEŞEKKÜR

Tez çalışmamda; başta tez danışmanlığımı yürüten Sayın Yrd. Doç. Dr. Hürol ÇANKAYA'ya ve Mehmet ARI'ya lisans, yüksek lisans ve diğer emeği geçen tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Bu çalışma esnasında bütün destekleriyle yanımda bulunan Akın Sarı hocama, sevgili dostlarım Akif DİNCER'e, Özkan GÖKCAN'a, Erdal TÜRK'e, Ozan CANAN'a, Evliya DARA'ya, Doğan DİRİ'ye ve sevgili Berçem AKYOL'a ayrıca teşekkür ederim.

Sevgili ailem her birinize bütün okuma sürecinde bana verdiğiniz bütün destekler için ayrıca teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ABSTRACT.....	iv
ÖZET	vi
TEŞEKKÜR.....	ix
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR.....	xii
BÖLÜM I	1
1. GİRİŞ	1
BÖLÜM II	4
2. BİR KAVRAM OLARAK MODERNLEŞME VE MODERNLİK	4
2.1. Modernleşmenin Gelişimi.....	7
BÖLÜM III	18
3. OSMANLI VE CUMHURİYET MODERNLEŞMESİ.....	18
3.1. Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Hamleleri	18
3.1.1. Osmanlı Devleti’nde modernleşme çabaları.....	22
3.2. Cumhuriyet Modernleşmesine Giden Süreç.....	35
3.2.1. Jön Türkler ve 1908 meşrutiyet devrimi (1909-1918).....	35
3.2.2. Milli mücadele dönemi (1919-1922).....	47
3.2.3. Tek parti dönemi (1923-1945).....	56
3.2.4. Çok partili siyasal hayat (1946’dan 1980’lere).....	70
BÖLÜM IV.....	94
4. ERENDİZ ATASÜ VE REMZİ ÇAYIR BAĞLAMINDA MODERNLEŞME,DEMOKRASİ VE CUMHURİYET TARTIŞMALARI	94
4.1. Cumhuriyet Modernleşmesinde Soy Hatlar	94
4.1.1. Erendiz Atasü: Bir zirve, bir ölüm romanı yazarı.....	100

4.2. Cumhuriyet Modernleşmesinde Sağ'ın, Özelde Milliyetçiliğin Soy Hattı..	125
4.2.1. Geleceğe umutla bakan yazar: Remzi Çayır.....	127
BÖLÜM V.....	137
5. SONUÇ.....	137
KAYNAKLAR.....	146

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AP	: Adalet Partisi
BBP	: Büyük Birlik Partisi
BMM	: Büyük Millet Meclisi
CENTO	: Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DB	: Dünya Bankası
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MDD	: Milli Demokratik Devrim
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	: Milli Nizam Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OECD	: Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü
OYAK	: Ordu Yardımlaşma Kurumu
RP	: Refah Partisi
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
YÖK	: Yüksek Öğrenim Kurumu
YTP	: Yeni Türkiye Partisi

BÖLÜM I

1. GİRİŞ

Modernleşme Batı Avrupa’da ilk çıktığında, özgürleşme modernleşmesiyle teknoloji modernleşmesi birlikte yürümüştü. Fakat kapitalist sistem kültürel, siyasal, hukuksal ve iktisadi olarak yerleştikçe, teknoloji modernleşmesi özgürleşme modernleşmesine galip gelmişti. On dokuzuncu yüzyılın tamamı ile yirminci yüzyılın ilk yarısından fazlası özgürleşme modernliğinin aleyhine gelişmesine rağmen, özgürleşme modernleşmesi arka fonda varlığını hep korumuştur. Bu varlık 1968 Devrimi’nden sonra yeniden güncellenerek, özgürleşme modernliğinin devamlılığını hala sıcak tutmaktadır.

Bu yukarıdaki süreci yaşayan Batı, modernleşmeyi ya Batı’nın dışındaki dünyaya dayatmış ya da Batı’nın dışındaki dünya bu modernleşmeyi ister duruma gelmişti. Bu durum Osmanlı Devleti’nde, Osmanlıya hem dayatılan hem de Osmanlının modernleştirici bürokrasisi tarafından istenen bir süreç olarak ilerlemişti. Bu süreç, Osmanlı Devleti’nde on dokuzuncu yüzyılda Tanzimat Fermanı ve Kanun-ı Esasi’nin (1876) ilanı ile kendini göstermişti. Bu sürecin bir üst aşaması olan 1908 Devrimi, Batılı liberal devletlerin yapılarını Osmanlıya taşıdı. Dönemin konjonktürü gereği ulus-devlet temelleri üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti ise, bu sürecin “zirvesini” temsil etmişti. Cumhuriyetin ilanından sonra Batı’nın kültürünün ve medeniyetinin (teknolojisi) alınması amacıyla topyekûn bir modernleşme başlatılmıştı. Tek Parti döneminde Cumhuriyete modern bir ulus-devlet, homojen bir kimlik, seküler bir toplum vb. yerleştirilmeye çalışılmıştı. Çok partili hayata geçildikten sonra ise, Batı’yla yeni bir siyasal ve ekonomik eklemlenme yaşanmıştı. Bu yeni eklemlenmeyle beraber, uzun yıllardan beri devlet eliyle yaratılmaya çalışılan burjuvazi de Demokrat Parti’yle iktidara gelmişti. Bu yeni süreç Soğuk Savaş’ın muhafazakâr liberalizmiyle

paralel yürürken, Tek Partili dönemle de bir süreklilik içindeydi.

Yukarıdaki tüm bu süreçlerin ekonomi politiği incelenmeye çalışılarak, Cumhuriyet modernleşmesi tarihi Erendiz Atasü'nün “Dağın Öteki Yüzü” ve “Güneş Saygılı'nın Gerçek Yaşamı” romanlarıyla Remzi Çayır'ın “Zerafet'in Fal Çiçekleri” ve “Adım Yeşil” adlı romanları üzerinden irdelenecektir.

Dolayısıyla, çalışmanın II. bölümünde modernleşme ve modernlik kavramlarının ne olduklarına, eğer farklı anlamlarda kullanılacaklarsa nasıl kullanıldıklarına ve neden benzer anlamda kullanılacaklarına değinilecektir. Ayrıca benzer anlamda kullandığımız modernleşme ve modernliğin nasıl bir gelişim seyri izledikleri de incelenecektir.

III. bölüm ise, Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesi olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilecektir. Osmanlı modernleşmesi başlığı altında, Osmanlı'nın neden merkantilist aşamaya geçemeyerek kapitalistleşemediği, Osmanlıda modernleşmeye kimlerin öncülük ettiği irdelenecektir. Cumhuriyet modernleşmesi başlığı altında ise, kökleri Osmanlı aydınlarına kadar giden Jön Türkler'in ya da İttihatçıların düşünceleri, ne yapmak istedikleri, neden başarısız oldukları araştırılacaktır. Jön Türkler'in devamı olan kadroların Cumhuriyeti kurduktan sonra, Cumhuriyet rejimini yerleştirmek için yaptıklarına ve bu kadroların batılılaşma çabalarına bakılacaktır. Bu başlık altında en son çok partili hayata geçildikten sonraki süreç ele alınarak, 1980 sonrasına kadar götürülecektir.

Bir roman incelemesi olan IV. bölümde ise, Erendiz Atasü'nün ve Remzi Çayır'ın romanlarının ışığında Cumhuriyet modernleşmesi tarihi irdelenecektir. Bu yazarların bu çalışmaya konu olmalarında hiçbir duygusal yan bulunmamaktadır. Bu yazarların seçiminde, Osmanlıyla başlayıp Cumhuriyetle devam eden “Batıcı-Laik” ve “Doğucu-İslamcı” geleneklerinin “mensubu” olmaları etkili olmuştur. Dolayısıyla, Cumhuriyet modernleşmesi sürecinde bu iki geleneğin çatallaşmasında, bu iki yazar nereye oturmuştur, oturdukları akımın belli başlı söylemleri nelerdir, bu akımların kendine has söylemleri incelenen romanlara nasıl yansımıştır ve bu kendine has söylemler Cumhuriyetin muhafazakâr tarzda modernleşmesine nasıl bakmaktadırlar gibi

soruların cevapları araştırılacaktır. Bunlarla birlikte iki yazarın romanlarında geleceği nasıl kurguladıkları ve Türkiye'nin değişen siyasal, sosyal ve ekonomik yapılarına nasıl baktıkları da irdelenecektir.

BÖLÜM II

2. BİR KAVRAM OLARAK MODERNLEŞME VE MODERNLİK

Modernleşme ve modernlik kavramlarını her yazar ya da düşünür kendine göre yorumlamıştır. Bu nedenle bu kavramları açıklayan tek bir tanım yoktur. Bu kavramların karşılık geldiği anlamlar birbirinden farklı olmakla birlikte, tarihsel süreç bağlamında ele alındıklarında birbirinin yerine de kullanılmaktadırlar. Dolayısıyla biz de bu kavramların kimi yazarlara göre anlamlarını verirken, tarihsel süreç bağlamında ele alacağımız için benzer anlamda kullanacağız.

Modernleşme kapitalist gelişmenin ve bu gelişmenin ürünü olan bir süreci ifade eder. Kapitalizmin¹ gelişmesine eşlik eden süreçte, kapitalizm öncesi geleneksel yapılar çözülmüş, merkezi bir pazar oluşmuş, teknoloji sıçramalı bir gelişme göstermiş, meta üretimi yaygınlaşmış ve ücretli emek başat kategori durumuna gelmiştir. Bu süreçte kentleşme, okullaşma, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, siyasi partilerin ortaya çıkması, devlet mekanizmasının teknik anlamda rasyonelleştirilmesi gibi gelişmeler modernleşmeyle ilgili göstergelerdir. Modernleşme sadece bunlarla da sınırlı değildir. Bunlarla birlikte belli bir toplumdaki insanların gelecekte bekledikleri, çevrelerine bakışları, tutum ve davranışları, gündelik ilişkileri, deneyimlerini değerlendiriş biçimleri de modernleşme süreciyle beraber değişir. Dolayısıyla modernleşmeyi, temeldeki kapitalist gelişmenin siyasal, ideolojik, kültürel, kurumsal, etik ve toplumsal alanlarda meydana getirdiği değişimin bütünü olarak tanımlamak mümkündür (Çulhaoğlu, 2007: 170). Giddens ise, modernleşmeyi 17. Yüzyılda Avrupa’da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimleri

¹ Kapitalizm: “özel sermaye mülkiyeti ile mülksüz ücretli emek arasındaki ilişki merkezinde yoğunlaşmış bir meta üretim sistemidir.” Bkz. Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, 4. Basım, Çev. E. Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010, sy. 55-56. Wallerstein’e göre ise, “özel bir şekilde, sonsuz sermaye birikiminin önceliği tarafından tanımlanan tarihsel bir sistemdir.” Bkz. Wallerstein, Immanuel, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, Çev. E. Abadoğlu ve N. Ersoy, İstanbul: Aram Yayıncılık, 2004, sy. 142.

olarak tanımlamaktadır (Giddens, 2010: 9). Modernlik, eğer modernleşme sürecinde spesifik bir durum olarak ele alınırsa (Çulhaoğlu, 2007: 170), bu modernlik özel bir sosyal gerçeklik ile özel bir dünya görüşünün birleşimi anlamına gelmektedir (Wallerstein, 1998: 78). Touraine’e göre, modernlik sadece değişim veya olaylar silsilesi anlamına gelmez. Modernlik akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılmasını da kapsar. Bu yüzden modernlik toplumsal yaşamın çeşitli bölümleri olan siyaset, ekonomi, aile yaşamı, din ve sanatın giderek artan farklılaşmasını içerir. Modernlik fikri, tanrının toplumun merkezindeki yerine, bilimi yerleştirir. Bu nedenle dini inançlara ancak özel yaşam dâhilinde bir imkân tanınır. Nitekim Modernlik fikri, akılcılaştırma fikriyle sıkı sıkıya ilişkilidir (Touraine, 2004: 23-24). Bauman’a göre, modernliğin ortaya çıkışı “vahşi kültürler”in “bahçe kültürü”ne dönüşmesi süreciydi. Bu süreç Batı Avrupa’da 17. Yüzyılda ivme kazanmış ve 19. Yüzyılın başlarında burada büyük oranda tamamlanmıştı. Batı Avrupa’daki bu başarı, dünyanın geri kalanınca gıpta edilmiş veya onlara dayatılan bir örüntü haline gelmişti. “Vahşi kültürler”in başıboş, düzensiz, kendiliğinden işleyişi modernlikle birlikte yerini düzenli, mahsulü güvenceye alan, denetlenen “bahçe kültürü”ne bırakan bir süreci başlatmıştı. Bu süreçte modernlik öncesini temsil eden “avlak bekçileri”nin yerini de “bahçıvanlar” (uzmanlar) almıştı. Modernliği yaratan devletin pastoral iktidarı (kendi adına değil, tebaasının iyiliği için kullanılan iktidardır; bu iktidarın bencil amaçları yoktu ve tek amacı tebaasının daha iyi duruma gelmesini sağlamaktır), bu “bahçıvan” modeli üzerine oturmuştu (Bauman, 1996: 63-67). Modernliğe Batı’daki en belirgin yaklaşım: akılcılığın geleneksel olarak adlandırılan toplumsal bağlar, duygular, görenek ve inançların yıkımını dayattığını ve modernleşme amilinin belli bir kategori veya toplumsal sınıf değil, aklın kendisi ve o aklın zaferini hazırlayan tarihsel zorunluluk olmasıydı. Bu yaklaşım, modernliğin vazgeçilmezi olan akılcılaştırmanın kendiliğinden ve gerekli bir modernleşme mekanizmasına da dönüşmesinde etkili olmuştu. Bu dönüşüm Batı’daki modernlik fikriyle modernleşmeyi tamamen içsel olarak birbirinin içine sokar. İktisadi ve felsefi olan klasik anlayış, modernliği aklın utkusu, özgürleşme ve devrim olarak tanımlarken; modernleşmeyi de eylem halindeki modernliğin içsel bir süreci olarak tanımlamıştır (Touraine, 2004: 25-44). Ahmet Çiğdem’e göre ise, modernlik bir projeye, refleksiyona; modernleşme ise bu projeyi refleksiyonu mümkün kılan kurumsal-yapısal evrime denk gelir. Dolayısıyla modernlik bireyi ve sınıfları

kendi kimliklerinde eğiten bir süreç iken, modernleşme, bu eğitimin altyapısını ya da siyasal çerçevesini yaratır (Çiğdem, 2007: 68).

Hardt ve Negri'ye göre iki tür modernlik vardır. Bunlardan birincisi radikal ve devrimcidir. Bu ilk modernlik sürecinde bilgi Tanrı'dan tekil bireylere geçmiştir. Bu tekil bireylerin bilgisi bir yapma, doğayı dönüştürme pratiği haline gelirken; ilahi güçlere atfedilen yaratma gücü de yeryüzüne indirilmişti. Modernlikteki bu devrimci yan eski düzeni yıkarken, dünya ve hayata ilişkin yeni bir paradigma da yaratmıştı. Bu birinci modernlik bilgi ve eylemi bilimsel deney olarak geliştirir. İnsanlığı ve arzuyu tarihin merkezine yerleştirerek demokratik bir politikaya yönelimi de ifade eder. İkinci modernlik ise, ne geçmişe dönebildiği ne de yeni güçleri ortadan kaldırabildiği için, ortaya çıkmakta olan hareket ve dinamiklerin kuvvetini boyunduruğu altına alıp etkisiz hale getirmeyi hedefleyen felsefi, kültürel, politik ve toplumsal bir girişimdi. Bu girişim yeni güçlerle savaşmak ve onları egemenliği altına alacak kuşatıcı bir iktidar kurmak üzere tasarlanmıştı. İkinci tür modernlik devrimin yönünü değiştirmek, yeni insanlık imgesini aşkın bir düzleme taşımak, bilimin kapasitelerini dünyayı dönüştürmek üzere kullanmak ve "çokluk" adına iktidarın yeniden ele geçirilmesine karşı çıkmak üzere ortaya çıkan bir karşı-devrim hareketiydi. On üçüncü ile on altıncı yüzyılları arasında gelişen birinci tarz modernlik, on altıncı yüzyıl boyunca ikinci tarz modernliğin karşı-devrimci saldırısına uğramış ve bu saldırıdan da ikinci tarz modernlik güçleri galip çıkmıştı (Hardt ve Negri, 2003: 94-99).

Wallerstein'e göre de teknoloji modernliği ve özgürleşme modernliği olmak üzere iki tür modernlik vardır. Teknoloji modernliği daha çok maddidir yani uçaklar, bilgisayarlar, televizyonlar gibi teknolojik icatlarla ilgiliydi. Teknoloji modernliği sürekli yenilendiği için kısa ömürlüydü. Özgürleşme modernliği ise kötünün ve bilgisizliğin güçlerine karşı insan özgürlüğünün farazi (varsayımsal) zaferini temsil etmişti. Özgürleşme modernliği de ilerlemeci idi fakat insanlığın doğaya karşı zaferinden çok insanlığın kendine karşı veya ayrıcalıklara karşı zaferiydi. Özgürleşme modernliği teknolojinin sınırsız, dizginsiz zenginliği değil; daha çok özgürleşmenin, gerçek demokrasinin (aristokrasinin ya da seçkinlerin yönetimi yerine halkın yönetimi), insan başarısının ve ılımlığın modernliği idi. Bu modernlik teknoloji modernliğinin

aksine kısa ömürlü değil uzun soluklu bir modernlikti (Wallerstein, 1998: 123-124). Özgürlük ve özerklik modernliğin bağrında yer alırlar. Fakat özgürleşme modernliği portresi kendine karşıt ve kendisiyle uzlaşmaz olan disiplin altına alma portresiyle paralel yürümüştü. Özgürleşme modernliği bilimsel uğraşılarda özerklik anlayışına, siyasi devrimlerdeki kendi kaderini tayin hakkına ve iktisadi uğraşların devletin denetiminden bağımsızlaşmasına kadar uzanan bir hat üzerinden yürümüştü. Bununla birlikte özgürlüğün hem temel bir insan hakkı olduğu hem de bunun kolektif olarak kullanılması gerektiği de birlikte gelişmişti (Wagner, 2005: 27-28). Disiplin altına alma ise modernliğin başlangıçtaki projesinden farklı olarak modernliğin başlattığı bireysel özerkliği ve demokratik hoşgörüyü endüstri ve meta üretimine özgü araçsal aklın işlevsel gerekliliğine bağımlı hale getirmişti. Bu bağımlı hale getirilişin eksiksiz olarak uygulanması, tarihsel olarak yaratılan ilişkinin doğal ve değiştirilemez olarak görünmesine sebep olmuştu (Bauman, 1996: 228).

2.1. Modernleşmenin Gelişimi

Wallerstein, özgürleşme ve teknoloji modernleşmelerini üç döneme ayırarak incelemektedir. Bu üç dönemden ilki on beşinci yüzyılın ortalarından on sekizinci yüzyılın sonuna kadar olan 300-350 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. İkincisi on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın çoğu yani 1789'dan 1968'e kadarki dönemi kapsarken; üçüncüsü 1968'den sonraki dönemi kapsamaktadır. 300-350 yıllık birinci dönemde özgürleşme modernliğini savunanlarla teknoloji modernliğini savunanlar ortak görünmüşlerdir ve ikisi arasında ayrım yapacak bir dil mevcut değildi. Bu dönemde sadece Avrupa'nın ve Amerika'nın çoğunda kapitalist sistem mevcuttu. Fakat bu kapitalist sistemin jeokültürü (kapitalist sistem içinde geniş ölçüde meşru oldukları kabul edilen normlara ve söylem tarzlarına gönderme yapar) bu dönemde henüz yerleşmemişti. Dolayısıyla devletlerin seküler olmalarının gerekip gerekmediği, egemenliğin ahlaki mevkiinin kimde olduğu, entelektüellerin özerkliğinin meşruiyeti veya farklı dinlere toplumsal açıdan izin verilip verilmeyeceği konularında toplumsal bir uzlaşmaya varılmamıştı (Wallerstein, 1998: 125-126). Kapitalizm ve modernleşme kendilerinden önceki insanlığın gelişim sürecinde edindiği tüm yaşam pratiklerini

yerinden etmişti. Kapitalistleşme ve modernleşme sürecine giren toplumlarda sadece toplumsal pratikler değil, aynı zamanda insanların bilgilenme ve kendilerini algılama biçimleri de değişime uğramıştı (Ercan, 2001: 23). Dolayısıyla Avrupa modernliği kapitalizmden bağımsız olarak düşünülemez. Çünkü modern devletin (mutlak monarşiler) politik aşkınlığı bir ekonomik aşkınlıktı. Modern Avrupa egemenliği (tek bir politik figür, tek bir aşkın iktidar) aynı zamanda kapitalist egemenlikle aynı anlama gelmektedir (Hardt ve Negri, 2003: 108-109).

On altıncı ve on yedinci yüzyıllar kapitalizmin merkantilist² aşamasında önemli yüzyıllardı. Bu yüzyıllarda burjuvazi³ gittikçe güçlenmiş ve biriken sermayenin sahibi olan bir sınıfa dönüşmüştü. Biriken sermayenin sahibi olan bu sınıf, ortaçağ feodalite⁴ düzeninde kendine yollar açarak onun kapitalizme dönüşmesinin alt yapısını oluşturmıştı. Ticaret sermayesi ve tefeci sermayesiyle feodalite düzeni içinde ortaya çıkan burjuvalar, ülkelerarası ticaretle birlikte sınaî imalatını da geliştirerek sermaye birikimini artırmaya başlamışlardı. Ama biriktirilen bu sermayenin kapitalist bir birikime dönüşebilmesi ve daha büyük bir oranda devam etmesi için feodalite düzeninin köstekleyici kurumlarının ortadan kaldırılması gerekmişti (Küçükömer, 2006: 17). Feodalite düzeninde asıl üretim topraktan yapılmaktaydı. Bu feodal düzende toplum üç temel sınıftan oluşmuştu: Dua edenler (rahip ve papazlar), savaşanlar (şövalyeler) ve bu iki sınıfı besleyen çalışanlar (köylüler, serfler). Asıl üretimi yapan serfler hiyerarşik yapıda en alttayken, onların üstünde bey, beyin üstünde lord, lordun üstünde kont ve dük, bu ikisinin üstünde de kral vardı. Bu hiyerarşik yapının veya feodal sistemin bir başka bileşeni, aktörü de kiliseydi (Katolik Kilisesi). Ortaçağın dindar bir çağ olması ve kilisenin güçlü örgütsel yapısı, onu belli konularda krallardan daha güçlü kılmıştı. Bununla birlikte kilise feodal çağın en büyük toprak sahibiydi. Zenginliğin tek göstergesi topraktı. Üretilen tüm mallar büyük oranda topraktan üretiliyordu ve üretimi

² Merkantilizm: “politik planlamaya ve devletin kılavuzluğuna tabi bir ekonomik sistemdir.” Bkz. Koselleck, Reinhart, *Kritik ve Kriz*, Çev. E. Y. Murteza, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2012, sy. 25.

³ Wallerstein’e (1989) göre burjuvazi, önceleri genellikle bir tüccar, fakat sonraları mallarını işçilere ürettiren, yani onu ücretli emek istihdam eden ve üretim araçlarına sahip bir işadımı; kar güdüsü ve sermaye biriktirme arzusu olan, sorumlu, akılcı, kendi çıkarları peşinde koşan kişilerdir. Bkz. (aktaran), Ercan, Fuat, *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, 2. Basım, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2001, sy. 29.

⁴ Feodalizm: ortaçağ Avrupa’sına hâkim olan sistemdir. Bu sistemi kontrol eden tek bir merkezi güç yoktu ve güç lordlar ile vasallar hiyerarşisi arasında bölünmüştü. Bkz. Wallerstein, Immanuel, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, Çev. E. Abadoğlu ve N. Ersoy, İstanbul: Aram Yayıncılık, 2004, sy. 140.

yapan serfler en kötü şartlarda yaşayan sınıftı. Üretimin büyük oranda tüketime yönelik olması bir ticaret ve pazar ekonomisini engellemişti. Fakat Haçlı Seferleri'nden sonra Avrupalılar nezdinde ticaret önem kazanmıştı. Ticaretin önem kazanmasıyla dua edenler, savaşanlar ve çalışanlara bir de çoğalan bir tüccar sınıfı eklenmişti. Bu sınıf birkaç yüzyıl içinde giderek büyümüş ve yerleştiği şehirlerde kendi kurallarını yaratmaya başlamıştı. Bu şehirler parasız ekonomi (takas) yerine çok pazarlı ve para ekonomisinin merkezleri haline gelmişlerdi. Pazar için üretimin ve paranın değer kazanması, köylülerin/serflerin de “özgürleşme” sürecini başlatmıştı. Serfler himayesinde bulundukları beylerden, lordlardan para karşılığında özgürlüklerini satın alarak şehirlere göç etmişlerdi. Toprağın yanında paranın da zenginliğin bir göstergesi olması, paraya sahip olan tüccarları ve şehirlileri artık feodal yapının kısıtlayıcı ve statik yapısından kendilerini kurtarmalarına itmişti. Onlar kendilerinin ve toprağın özgür olmasını istiyorlardı. Kendi mahkemelerini kurmak, kendi şehir asayişlerini kurmak ve kendi vergilerini toplamak istiyorlardı. Feodal haraç, yardım, ceza ve her gittikleri yerde vergi vermek istemiyorlardı. Onlar artık rahat iş, ticaret yapmak istiyorlardı ve bu istediklerini de ilerleyen süreçlerde elde edeceklerdi (Huberman, 2011: 11-65).

Avrupa'daki feodal üretim ilişkileri ve egemenliğin parçalanmışlığı merkeziyetçiliği önlemişti. Mutlak krallıklar ya da mutlak monarşi ancak burjuvaların rol üstlenmeye ve feodalite düzeninin bozulmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştı. Aslında merkezi bir otoritenin olmaması “ekonomik otonom şehirler”in ve yapıların daha rahat oluşmasına etki etmişti. Feodal düzenin bir parçası olan Katolik kilisesi düzenin devamlılığı için dini bir ideolojik görev görmüştü. Ama egemenler yani kral, feodaller ve kilise arasında yine de sınıf içi çelişkiler bulunmaktaydı. Burjuvazi bu çelişkilerden faydalanmıştı. Burjuvazi bir yandan elindeki sermayeyi daha da artırmak isterken bir yandan da bu sermayenin feodaller ve krallar tarafından gasp edilmemesi için arayışlara girmişti. Bu nedenle daha büyük çapta üretim için iç piyasa genişletilmeli ve gümrük duvarları kalkmalıydı. Kilisenin ekonomik hayata müdahalesi azaltılmalı ve insanların da (burjuvaların) krallar, feodaller ve ruhbanlar gibi bazı politik hakları olmalıydı. Ayrıca “mülkiyet hakkı”nı güvenceye alan yeni bir “sözleşme” yapılmalıydı. Burjuvazi bunları gerçekleştirmek için kilise ve feodal beylere karşı kralları mali olarak desteklemişti. Böylece Avrupa'da krallıklar merkezileşirken ya da teokratik milli

devletler kurulurken, burjuvazi için kısmen de olsa geniş iç pazar sağlanmıştı (Küçükömer, 2006: 20-24).

Avrupa’da mutlakıyetçi devletin kaderini iki iç savaş belirlemişti. Mutlak monarşi, dini bir iç savaşla kurulmuştu. Bu dini iç savaşın kargaşasından kurtulduktan sonra tam biçimine ve çizgilerine ulaşmıştı. İkinci iç savaş olan Fransız Devrimi ise mutlak monarşinin sonunu getirmişti (Koselleck, 2012: 23). Hardt ve Negri’ye göre Avrupa’da kurulan mutlak monarşi özgürleşme modernliğine karşı bir karşı-devrim (ikinci tarz modernlik) sürecini de başlatmıştı. Bu karşı-devrimci modernlik on yedinci yüzyılda yerli yerine otururken; Avrupa, Fransa, İngiltere ve Almanya’daki (otuz yıl savaşları) iç savaşlarla sarsılmıştı. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında ise mutlak monarşi Kıta Avrupası’ndaki ülkelerde özgürlüğe giden yolu tamamen ortadan kaldırmıştı. Avrupa’da bunlar yaşanırken aynı zamanda Amerika ve Afrika kıtalarının halkları köleleştirilmeye başlanmış, güven vermeyen altın ve zenginlik arayışı ve yağmanın yerini ticaret ayrıcalıkları, istikrarlı üretim tarzları almaya başlamıştı. Aydınlanmanın⁵ temel görevi, biçimsel olarak özgür öznelerden meydana gelmiş bir “çokluğu” disiplin altına almaya muktedir bir aşkın aygıt kurarak, ortaçağ kültürünün ikiciliğine düşmeden içkinlik fikrini bastırmaktı. Bu görev siyaset felsefesi düşünürlerinin (Jean Bodin, Hobbes, Rousseau gibi) teorilerine de yansımıştı. Aranan aşkın aygıt “yeryüzündeki Tanrı”, yani yalnızca tek kişinin egemen olduğu mutlak monarşide bulunmuştu (Hardt ve Negri, 2003: 100-107).

Mutlak monarşiyle birlikte gelişen merkantilist sistem, on sekizinci yüzyıldan itibaren istenmemeye başlanmıştı. Burjuvazi parasını istediği yerde istediği zaman ve istediği biçimde kullanmak, genişleyen ticaret ve endüstrinin tüm fırsatlarından yararlanmak ve sermayenin kendilerine verdiği gücü serbestçe kullanmak istiyordu. Yani onlar artık serbest ticaret istiyorlardı. Öte yandan köylülerin de istekleri vardı. Çoğu köylü serflikten kurtulup “özgür” olmuştu. Örneğin; 1700’de Fransa’da yaşayan 22 milyon köylünün sadece 1 milyonu serfti. Fakat köylüler kazandığının yüzde seksenini vergi olarak veriyorlardı. Köylüler hem feodal engellerden ve vergilerden

⁵ Aydınlanma: “ ‘yığın’ın doğasından kaynaklanan, net, akılcı düşünme ve bilgiye dayalı kararlar verme yetisinin gelişmesi olarak anlaşılır.” Bkz. Bauman, Zygmunt, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, Çev. K. Atakan, İstanbul: Metis Yayınları, 1996, sy. 99.

kurtulmak hem de daha iyi bir yaşam için daha fazla toprak istiyorlardı. Artık kabuğunu kırmak isteyen burjuvazi de köylülerde oluşan hoşnutsuzluğu da arkasına alarak Fransız Devrimi'ni yapmışlardı. Fransız Devrimi'ni alt tabakalar (işçiler, zanaatkarlar, küçük esnaf, köylüler, plebler) yapmış olmasına rağmen, devrim bittikten sonra Fransa'da politik iktidarı burjuvazi ele geçirmiştir. Feodalizmin içinden çıkan burjuvazi feodalizme öldürücü darbeyi Fransız Devrimi ile vurmuştu. Burjuvazinin feodalizme karşı mücadelesi üç uğraktan geçmişti: Protestan Reformu, İngiliz Devrimi (1689) ve Fransız Devrimi (1789). Devrim ile birlikte feodal sistem yıkılırken, onun yerine malların serbest mübadelesine dayanan ve kar etme amacı güden kapitalist sistem burjuvazi tarafından kurulmuştu (Huberman, 2011: 151-174). Fransız Devrimi'nden sonra biriken sermayenin sahibi olan burjuvazi, giderek kapitalist üretim ilişkilerini pekiştiren askeri, siyasi, hukuki, kültürel vb. kurumları hayata geçirmişti. Öte yandan mutlak teokratik egemenlik de ortadan kaldırılarak laiklik ilkesine geçilmişti (Küçükömer, 2006: 25).

Wallerstein'in dile getirdiği ikinci dönemde (1789'dan 1968'e kadar), özellikle Fransız Devrimi, ilk defa teknoloji modernleşmesi ile özgürleşme modernleşmesinin hiç de özdeş olmadığını göstermişti. Teknoloji modernliğini savunanlar özgürleşme modernliğini savunanların gücü karşısında korkuya kapılmışlardı. 1815-1848 arasında bir taraftan özgürleşme modernliğini dizginleyecek bir taraftan da teknoloji modernliğini geliştirecek jeokültür oluşturulmuştu. Bu jeokültürle kapitalist sistemin işleyişinin meşrulaştırılması hedeflenirken, bu hedef doğrultusunda kapitalist sistemin amblem ideolojisi⁶ liberalizm de geliştirilmişti (Wallerstein, 1998: 126-127). Sermayenin giderek birikmesi endüstriyel kapitalizm için olmazsa olmaz olan mülksüz emekçi sınıfını (işçi sınıfı-proletarya) doğurmuştu. Sermaye ile emeğin "birleşmesi" endüstriyel kapitalizmi başlatmıştı. Endüstriyel kapitalizmle fabrika sistemine geçilirken, bu fabrika sistemi ile hem daha büyük bir oranda mal üretilmeye başlanmış hem de bu yolla daha fazla servet biriktirilmişti (Huberman, 2011: 189-192). 19. Yüzyıl boyunca endüstriyel kapitalizmin sürekli gelişmesi, bir taraftan makineli ve kitle halindeki üretimi arttırırken bir taraftan da işçi sınıfını sürekli büyütmişti. Üretimin

⁶ Wallerstein'e göre ideoloji: "toplumsal alanda oldukça özel politik sonuçlar çıkarılabilen tutarlı bir stratejidir." Bkz. Wallerstein, Immanuel, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, Çev. E. Abadoğlu ve N. Ersoy, İstanbul: Aram Yayıncılık, 2004, sy. 95.

kitleselleşmesinin yarattığı pazar ve hammadde ihtiyacı beraberinde sömürgeleştirmeyi ve emperyalizmi yaratmıştı (Küçükömer, 2006: 26). 1870 sonrası Amerika’da “tröstler” ve Almanya’da “karteller” dönemi idi. Bu dönemde, tekelleşme rekabetin yerini alırken, dev endüstriler küçük üreticileri ortadan kaldırarak tekelleşmeye yönelmişlerdi. 1870’den sonra serbest rekabet kapitalizminin tekelci kapitalizme dönüşmesi, pazar arayışı rekabetini kızıştırmıştı. Pazar bulmak da kolonileştirmekten geçtiği için İngiltere, Fransa, Belçika, İtalya ve Almanya fazla mallara pazar olarak koloni bulma yarışına girmişlerdi. Bu yarışa 1898’de Amerika Birleşik Devletleri de katılmıştı. Bu yarışta hükümetler de kendi “kapitalistleri” lehine müdahalelere girişmişlerdi (Huberman, 2011: 266-286).

Kapitalist sistemdeki bu dönüşümün temelleri Fransız Devrimi’nden sonra oluşturulan jeokültürle atılmıştı. Devrimin yarattığı yeni kültürel ortamda ideolojiler ortaya çıkmıştı. Devrimin yarattığı değişimin geri döndürülemezliğinin zihinlere kazınması, yeni iki fikir yaratmıştı. Birincisi siyasal değişimin istisnai değil normal bir olay olduğuydu. Diğeri ise egemenliğin sonradan vatandaş haline gelen “halk”⁷ denen bir varlığa geçmesiydi. Siyasal değişimin normallğine ve halkın manevi egemenliğine ilişkin inançla baş edebilmek için uzun vadeli stratejiler olan belli başlı üç ideoloji ortaya çıkmıştı (Wallerstein, 1998: 127). Bunlardan ilki Fransız Devrimi’nin ve ilkelerinin bir toplumsal felaket olduğunu savunanların ideolojisi olan muhafazakârlıktı. Muhafazakârlar toplumsal düzenin sınırsızca biçimlendirilebilir, geliştirilebilir olduğu ve insani politik müdahalenin değişimleri ivmelendirebileceği, ivmelendirmesi gerektiği argümanından rahatsızlık duymuşlardı. Bunun tehlikeli bir kendini beğenmişlik olduğu kanaatindeydiler. Devrimin getirdiklerine karşı olmaları bakımından muhafazakârlar karşı-devrimciydiler ve eski düzeni (ancien regime) “geri getirmek” istemeleri bağlamında da “gericiydiler”. Muhafazakârların hiyerarşik politik, dinsel yapılara ve ataerkil aile yapısına bel bağlamaları, onların herkesin eşit haklar ve görevlere sahip bir yurttaş olabileceği fikrinden kuşku duymalarına neden olmuştu. Bunun yanında muhafazakârlar demokrasiden de hoşlanmamışlardı. Çünkü onlar için demokrasi düzenin garantörü olan hiyerarşinin bitişine işaret ediyordu. İkinci bir ideoloji olan

⁷Macdonald’e (1957) göre halk: “bir topluluk, yani birbirlerine ortak çıkar, iş, gelenekler, değerler ve duygularla bağlı bir bireyler grubudur.” Bkz.(Aktaran: Bauman, Zygmunt, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, Çev. K. Atakan, İstanbul: Metis Yayınları, 1996, sy. 192).

liberalizm ise, Fransız Devrimi'nin temelinde yatan ruhu sahiplenmişti. Liberallere göre değişim normal ve doğaldı. Fakat bu değişim ne çok yavaş ne de çok hızlı olmalıydı. Liberaller kalıtsal hiyerarşilere karşı çıkarken, halk tarafından da kabul edilebilen ve meşrulaştırılan doğal hiyerarşileri (toplumsal hareketliliği kısıtlamadığı için) savunmuşlardı. 19. yüzyılın ilk yarısında bu iki ideolojinin çekişmesi belirgindi. Bunların dışında kendilerini demokratlar, radikaller veya bazen sosyalistler olarak adlandıran küçük bir grup da vardı. Muhafazakârların kendini sağda, liberallerin merkezde ve üçüncü bir ideoloji olarak çıkan radikallerin (sosyalistlerin) de kendini solda konumlandığı ve üç ideolojinin de tam olarak belirginleşmesine neden olan olay 1848 Devrimi olmuştu. 1848'den her üç ideoloji de stratejik dersler çıkarmıştı. Muhafazakârlar radikal eylemin uzun vadeli çekiciliğini baltalamayı hedefleyen ve zamanında ama sınırlı tavizlerden oluşan bir strateji geliştirmişlerdi. Bu stratejinin bir parçası olan “aydınlanmış muhafazakârlık” ilerleyen süreçte kök salacaktı. Sosyalistler ise toplumsal değişime politik açıdan zemin hazırlayacak sistematik ve uzun vadeli örgütlenmelere yönelmişlerdi. Liberaller ise politik alanda daha aktif hareket etmek için meseleleri uzmanların eline teslim etmeliydi. Böylece hem muhafazakârlarla hem de radikallerle daha rahat baş edebilirdi. 1848 ile Birinci Dünya Savaşı arasında kapitalistleşen ülkeler liberal programı uygulamışlardı. Bu ülkeler kendilerini “liberal devletler” (yani yurttaşlık kavramı, keyfi otoriteye karşı önlemler ve kamusal yaşamdaki bazı açıklıklar üzerine kurulu devletler) olarak tanımlamayı hedeflemişlerdi. 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın büyük bölümünde liberalizmin kapitalist sistemin jeokültürünü tanımlamaktaki zaferi, kurumsal açıdan liberal devletin yasal temellerinin geliştirilmesi ile mümkün hale gelmişti (Wallerstein, 2004: 96-104).

19.Yüzyılda kapitalistleşen ülkelerde liberal ideoloji üç siyasi hedefi gerçekleştirmeye yönelmişti. Liberallere göre oy hakkı, refah devleti ve ulusal kimlik üçlüsünün birleşimiyle “tehlikeli sınıflar”⁸ bastırılacak ve böylece teknoloji modernleşmesi de hâkim kılınacaktı. Oy hakkı uzun süreli tartışmalardan sonra 19. Yüzyıl boyunca sırayla şu şekilde genişletilmişti: İlk önce küçük mülkiyet sahipleri, sonra mülksüz erkekler, daha sonra daha gençler ve en son kadınlar. Liberaller,

⁸ Bkz. Bauman, Zygmunt, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, Çev. K. Atakan, İstanbul: Metis Yayınları, 1996, sy. 50-64.

dışlananların oy hakkını kazanmalarıyla, seçimin eksiksiz siyasi haklara ilişkin taleplerini temsil ettiği fikrini benimseyeceklerini ve onların kolektif karar alma sürecine etkin katılmalarıyla da radikal fikirleri terk edeceklerini ummuşlardı. Oy hakkı gibi refah devleti de “tehlikeli sınıfları” uysallaştırmak için yaratılmıştı. Bu yolla ücretli işçilerin gelirinin bir kısmı işverenden değil, hükümet kurumları vasıtasıyla karşılanmıştı. Fakat bu ücret en alt katmandaki işçilerden ziyade merkezci hükümetlerin (liberal) güçlü desteği haline gelen orta katmanlara gitmişti (Wallerstein, 1998: 128-129). Küçükömer’e göre, işçi sınıfının kapitalist düzenin esasta temeline dokunmadan bazı tavizler, kazançlar alması, işçi sınıfının kapitalizmle büyük oranda uyuşmasına neden olmuştu. Bu uzlaşmayla işçiler sınıf bilincinden uzaklaşırken, tamamlaşmanın maliyeti de kısmen sırtlarına yüklenmişti. Ama asıl yük sömürge ve yarı sömürge halklarının üzerindeydi. Sömürgelerden yapılan istismar kapitalistleşmiş ülkelerdeki sınıflar ve gruplar arasında geçici de olsa nisbi bir denge sağlamıştı. İşçilerin parlamentoya girmeleri ve oluşan geçici nisbi denge düzeni, Batı’da refah devleti olarak adlandırılmıştı. Refah devleti düzeni esasında kapitalist ülke işçilerini sistemle uzlaştırmayı sağlayan bir düzendi (Küçükömer, 2006: 26-27). Ne oy hakkı ne de refah devleti ya da ikisi birden üçüncü değişken olan ulusal kimlik olmadan “tehlikeli sınıflar”ın uysallaştırılmasına yetmeyecekti. Ulusal kimlikle duyguda sadakatte ve kendini fedada bir olan bir “birlik” yaratılması amaçlanmıştı. Liberalizm bu programıyla aslında uluslardan devletler yaratmamıştı. Devletlerden uluslar yaratmıştı. Başka bir ifadeyle, devletin sınırları içinde bulunanları; yani eskiden kral-egemenin “tebaa”larının, şimdinin egemen “halkı”nın devletleriyle özdeşleşen “yurttaşlar” haline gelmeleri hedeflenmişti (Wallerstein, 1998: 129-130). Bauman’a göre, “halk” imgesini çelişkili kılan şey, devletin, yöneten sınıfların ve onların aydın danışmanlarının bakış açısından sistemde yapılması gereken ve bütün sistemi etkileyecek ödevlerin ikiliği idi. Bu ikili ödevlerden biri, devlet politikasını rasyonel ya da etkili hale getirilmesiydi. İkincisi “tehlikeli sınıflar”ın davranış biçimini idare edilebilir, kestirilebilir yani zararsız kılınmasıydı. Birinci ödev, doğru, rasyonel ve uygun fikirlerin oluşturulmasını ve yayılmasını gerektirdiğinden, halk rasyonel devlet politikası tarafından bir yandan baskıcı önlemlerin bir yandan da toplumsal politikaların sorunu olarak kurulmuştu. Halk hem isyankâr bir güç ve ayaklanmanın tohumu olarak sorunsallaştırılmış hem de toplumsal düzenin savunulması ve teşvik edilmesine yönelik her tür eylemin nesnesi

olarak işaret edilmişti. Öte yandan halk kendi dayanaklarıyla baş başa bırakıldığında ve kendi tutkularıyla kendisini yönlendirmesine izin verildiğinde en nefret uyandırıcı, itici ve toplumsal açıdan zararlı eğilimlerin taşıyıcısı olarak lanse edilmiştir. Bu nedenle korkuya kapılan egemen sınıflar, aydınlar ve düzenin yandaşları, halkın öncelikle sonuçlandırılmamış ve acil bir siyasal ödev, yani halk davranışına disiplinin, kargaşaya düzenin egemen kılınmasını istemişlerdi. Dolayısıyla “tehlikeli sınıflar” ya da halk ortak bir duygu etrafında “birleştirilerek” uysallaştırılmalıydı (Bauman, 1996: 93-97).

19. Yüzyıl boyunca “halk” “yurttaş”a dönüşmüştü. 1918’e gelindiğinde “yurttaşlık” kavramı giderek yaygınlaşarak her yerde benimsenir hale gelmişti. Fakat yurttaşlığın bu kapsayıcılığı dışlayıcılıkla birlikte yürümüşü. Fransız Devrimi’nden sonra pasif ve aktif yurttaşlık gündeme gelmişti. Aktif yurttaş olanlar vergi ödeyenler, yani mülkiyete sahip olanlardı. Pasif vatandaşlar ya da dışlananlar ise mülkiyete sahip olmayanlardı. Bunlar; kadınlar, siyahlar ve işçilerdi. Dışlanan bu kesimler, liberallerin “tehlikeli sınıflar”ı sisteme entegre etme projesiyle yavaş yavaş aktif yurttaşlığa kabul edilmişlerdi (Wallerstein, 2011, <http://www.sendika.org>, 10 Mayıs 2013’de erişildi). Devletin sınırları içinde yaşayan halktan bir ulusal kimlik yaratmak için çeşitli kurumsal önkoşullar gerekmişti. Bu önkoşullardan biri, dil birliğiyle ülke içinde tek bir dilin konuşulmasını sağlamaktı. Bir diğeri de ırkçılıktı. Irkçılık üstün varsayılan ırkı birleştirir. Irkçılık devletin içindeki azınlıkları yurttaşlık haklarından mahrum etse de yine de birleştirir. Bu birleşme sadece içerde değil ulus devletin “ulus”unu dünyanın geriye kalanına karşı da birleştirir. Bir üçüncü koşul da silahlı kuvvetler ve eğitim sistemiydi. Kapitalistleşmiş ülkeler askeri eğitimi ve temel eğitimi zorunlu hale getirmişlerdi. Zorunlu hale getirilen eğitimle okullar ve ordular dilleri, vatandaşlık ödevlerini ve milliyetçi sadakati öğretmişlerdi (Wallerstein, 1998: 130-131). Bauman’a göre, aydınlanma halka bilgi götürme, gözleri batıl inançla kör olanlara net bir görüş sağlama, cahil olanlara bilgelik kazandırma, karanlıktan ışığa, cehaletten bilgiye geçiş olarak tanımlanan ilerlemeye zemin hazırlama yolunda güçlü bir dürtü olarak kolektif belleğimizde yer etmiştir. Fakat yapılan, bilgiyi yaymak değil, yasalaştırmak, örgütlemek ve düzenlemektir. Dolayısıyla eğitimle amaçlanan itaatin öğrenilmesi (Bauman, 1996: 91). Egemen katmanlar okul sistemi ve silahlı kuvvetlerle giriştikleri eğitim kampanyasıyla, devletlerindeki “tehlikeli sınıflar”ı teknoloji ve özgürleşme modernleşmelerinin özdeşliğine inandırmaya girişmişlerdi. Amaç “tehlikeli sınıflar”ı

özgürleşme modernliğinden vazgeçirip teknoloji modernliğine yöneltmekti. Bu amaçta, işçi hareketleri ve sosyalist hareketler teknoloji modernliğine yöneldikleri ölçüde sınıf mücadelesini de kaybetmişlerdi. İşçiler ve sosyalist hareketler birtakım ödümler karşılığında sadakatlerini “kendi” ulus-devletlerine sunmuşlardı. Bu sadakatle, I. Dünya Savaşı sırasında Avrupa ülkelerinin işçileri ülkelerinin bayrağı altında ve ulusal onur etrafında toplanmışlardı. Böylece özgürleşme modernliği de ikinci plana itilmişti. Dünya savaşı, kapitalist Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da liberal ideolojinin zaferini göstermişti. Yine de liberal jeokültür 20. Yüzyılda dünya ölçeğinde, 19. Yüzyılda kapitalistleşen merkez ülkelerdeki kadar iyi işlememişti. Bunun nedenlerinden biri, teknoloji modernliğini istedikleri kadar özgürleşme modernliğini de isteyen, çeşitli milliyetçi ayaklanma ve devrim biçimleri olan ulusal bağımsızlık hareketleriydi. Diğer, Üçüncü Dünya ya da Bağlantısızlar’ın kapitalist Batı’yla (Batı Avrupa ve Kuzey Amerika) tam olarak özdeşleşmemeleri ve simgesel de olsa Sovyetler Birliği’nin muhalif tutumuydu (Wallerstein, 1998: 132-133).

Wallerstein’e göre, 1968 sonrası üçüncü dönemi oluşturmaktadır. Kapitalist sistemin işleyişine karşı duyulan öfke, sistem karşıtı hareketlerin (toplumsal hareketler ve ulusal hareketler) dünyayı dönüştürme kapasitelerine karşı oluşan hayal kırıklığıyla birleşmesi 1968 devrimini yaratmıştı. 1968, hem Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) hegemonik gücüne hem de ABD’nin karşıtı olduğu varsayılan Sovyetler Birliği’nin esasında ABD’nin kurduğu dünya düzeni içindeki gizli işbirliğine karşı çıkmıştı. Ayrıca geleneksel sistem-karşıtı hareketlerin iktidara geldiklerinde verdikleri sözleri tutmamalarına karşı da bir öfke vardı. Bu öfke, bu hareketlerin yarattığı devlet yapılarını da meşru olmaktan çıkarmıştı (Wallerstein, 2004: 127-128). 1968’de dünya çapındaki ayaklanmalar, teknoloji modernliğinin aldatıcı bir tuzak, özgürleşme modernliğinin ise gerçekleştirilememiş her şey olduğu görüşünü paylaşmışlardı. Bu görüş, her türden liberalleri (Liberal liberaller, Muhafazakâr liberaller, Sosyalist liberaller (eski sol)) hem özgürleşmenin önündeki başat engel olarak görmüş hem de onları güvenilmez bulmuştu. Bu durum hem dünya sağını hem de solunu liberal merkezden uzaklaştırmıştı. Bu uzaklaşma, kendine yeni muhafazakâr denilenleri tekrardan 19. Yüzyıldaki eski muhafazakârlığa yöneltmişti. Halklar özgürleşme arzularını yitirmemişlerdi. Ama bu özgürleşmenin araçları olarak devletlerine

güvenlerini kaybetmişlerdi. Bunun nedeni halkların Eski Sol'un radikalizmini, esasında küçük bir seçkin gruba yarar sağlayan sahte bir liberalizm olarak görmeleri idi. Bu yüzden Yeni Sol da on dokuzuncu yüzyıldaki radikalizme yönelmişti. 1968 bunlarla birlikte kapitalist sistemin jeokültüründeki baskın liberal ideolojiye de darbe vurmuştu. Bu darbenin bir yönü, kapitalist sistemdeki egemen katmanların siyasi istikrarı sağlamalarındaki kabiliyetlerinin artık zora düşmüş olmasıydı. İkincisi ise, ucuz emekteki erime (dünya açısından), orta katmanlardaki sıkışma ve bununla bağlantılı olarak refah devletindeki geriye dönüş, ekolojik sorunlar ve kuzey yarım küre ile güney yarım küre ülkeleri arasındaki ekonomik ve demografik uçurumun giderek büyümesi kapitalist sistemin sosyo-ekonomik dayanaklarını ciddi biçimde etkilemişti. Dolayısıyla, 1968 sonrası dönem hala özgürleşme modernleşmesine açık kapı bırakmaktadır (Wallerstein, 1998: 134-139). Özgürleşme modernleşmesinin/modernliğinin yolu hem açık (Touraine, 2004: 411) hem de bu modernlik tamamlanmamış bir proje olarak varlığını korumaktadır (Bauman, 1996: 229).

BÖLÜM III

3. OSMANLI VE CUMHURİYET MODERNLEŞMESİ

3.1. Osmanlı Devletinde Modernleşme Hamleleri

Çalışmanın bu bölümü altında Osmanlıdan başlayıp Cumhuriyetle devam eden modernleşme süreci ele alınacaktır. Bu süreç, Osmanlının on dokuzuncu yüzyılından önceki modernleşme hamleleriyle başlayarak on dokuzuncu yüzyılı ve yirminci yüzyılın büyük çoğunluğunu kapsayacaktır. Çalışmayı, 12 Eylül 1980 darbesinin yarattığı dönüşüme kadarla sınırlandırmakla birlikte, çalışmada incelenecek romanlar yer yer 1990'lardaki gelişmelere de değindiğinden, biz de 12 Eylül sonrasındaki gelişmelere romanların paralelinde ana hatlarıyla değineceğiz.

Türkiye'nin modernleşme deneyimi daha çok modernleştirme ibaresine denk gelir. Burada özne modernleştiriciye aittir. Bu modernleştirici elit, kendi modernlik anlayışına uyan kurum, inanç, davranış gibi yapıları halka kabul ettirme yoluna gitmiştir. Kendi doğal sürecinde gelişen modernleşmeden farklı olarak Türkiye'de devlet gücünü elinde bulunduran modernleştiriciler bu gücü kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Bundan dolayı Batılılaşmayı savunsalar bile modernliğin bütününe bağlı kalamamışlardır. Modernleştiricilerin modernliğin bütününe bağlı kalmamaları, gerçekleştirmek istedikleri modernleşmeyle çatışmıştır. Dolayısıyla modernlik bölünmez bir projedir ve Türkiye'deki modernleştiriciler bu projeyi yapay olarak güdükleştirmiş ve bunalımına yol açmışlardır. Türkiye'de devlet geleneğinin tarihselliği, modernleştiricilerin modernliğin sınırlarını belirlemelerinde etkili olurken; bu durum beraberinde Batılılaşma hedeflerinin de zarar görmesine sebep olmuştur (Keyder, 1999: 31).

Osmanlı'daki modernleştiricilerin kimler olduğuna ve modernleşme sürecinin nasıl bir seyir izlediğine geçmeden önce, Osmanlı devletinin XVI, XVII ve XVIII yüzyıllarındaki siyasi, sosyal ve ekonomik yapısına genel hatlarıyla da olsa değinmekte yarar var. Çünkü Osmanlı'nın üzerine oturduğu bu yapıların toplumda yarattığı iktidar ilişkileri, modernleşme adı altında yapılmak istenen yeniliklerin karşısına çoğu zaman dikilmişlerdi.

Mutlak ve teokratik veya yarı teokratik bir monarşi olan Osmanlı devleti sisteminin işleyişi, padişah, ulema ve yeniçeri arasındaki uyuma dayanmaktaydı (Tanör, 2006: 28). Yönetici olan bu kesim ile halk (reaya) arasında katı bir ayrım vardı. Yönetici seçkinlerden oluşan asker, kalem çalışanları ve saray halkı esas olarak padişahın hizmetkârlarıydılar. Bu dönemde (19. Yüzyılın başlarına kadar) asker/bürokratların seçkin olmalarına karşın özerk bir yapıları yoktu. Yönetilenleri oluşturan halk (reaya) ise, Müslüman ve zimmîlerden (gayri-Müslim) oluşmaktaydı. Gayr-ı Müslimler, özel bir vergi ödemeleri karşılığında dinlerini değiştirmeye zorlanmaksızın yaşamalarına izin verilmiş ikinci sınıf tebaaydılar (Zürcher, 2000: 25-28).

Osmanlı devlet sisteminin üzerine oturduğu bu sınıfsal yapının yanında; devletin ekonomisinin dayandığı tarımsal üretimdeki asıl araç topraktı. Bunun yanında Lonca⁹ sisteminde ve imalathanelerde (manüfaktür) de üretim yapılmaktaydı. Fakat bu üç alandaki üretim ilkel boyutlardaydı. Devlete gelir sağlayan madenler ise, 16.yüzyılın sonlarından itibaren yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştı. Osmanlı'da pazarların ve uluslararası ticaretin varlığı, ticaret sermayesinin varlığına işaret iken; üretimin sınırlı olması, Batı'daki gibi büyük bir mübadeleyi ortaya çıkaramamıştı. Bu durum beraberinde batılı anlamda bir işçi sınıfının ve sermaye sahibi sınıfın da ortaya çıkmasını engellemişti. Batı'daki gibi serf olmayan reaya ise, toprağa daha doğrusu çiftlere bağlıydı. Nüfusun artmasıyla toprağı terk eden (çift bozan) köylüler, şehirlere dolmaya başlamışlardı. Şehirlerde biriken bu ucuz emek yine Batı'daki gibi sanayi üretimine kanalize edilemediği gibi, şehirlerde biriken bu nüfusun beslenmesi sorunu da

⁹ Lonca: bir çırağın kalfa, kalfanın da en sonunda usta olabildiği katı bir hiyerarşik üretim sistemi. Bkz. Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 9. Baskı, Çev. Y. S. Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, sy. 35.

ortaya çıkmıştı. Bu sorundan kaynaklı olarak, zaten toprağın terk edilmesiyle birlikte düşen üretim, üretilenin ihracını da engellemiş ve beslenmeye çözüm bulmak için ithalata başvurulmuştu (Küçükömer, 2006: 29-32). Bu durum, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar uygulanamayacak olan ekonomide belli kesimlerin korunması ya da teşvik edilmesine dayanan merkantilist (Zürcher, 2000: 33) sisteme de ters düşmüştü. Diğer yandan ticaret yollarının değişmesi kapitülasyonların (ticari ayrıcalıklar) verilmesini bir zorunluluk haline getirmişti. Bu nedenler Osmanlı devletinde hem imalat sanayi ve tarımın mübadele ile kıtalar arası ilkel birikim sağlayacak yağmacı ticaretle tamamlanarak gelişmesini hem de sermaye piyasasının çekirdeğini oluşturan bankacılığın gelişmesini engellemişti (Küçükömer, 2006: 33-34).

Bu dönemde devlet gelirlerinin büyük oranda orduya harcandığı söylenmekle birlikte, şehirlere göç eden ve işsiz kalan insanların yaratabileceği tehlikeleri önlemek için bu insanların devlet hizmetine alınmasının yarattığı külfet de bir başka gider olmuştu. Bu giderleri karşılamak için gelirlere bakıldığında ise, imparatorluk optimal yayılmaya ulaştığından dolayı istila gelirleri durmuş veya azalmış, gümrük vergileri ise gelirlere önemli bir katkı sağlayamamıştı. İç gelirlerde ise vergiler artırılmış ve enflasyona başvurulmuştu. Bu durum daha çok köylünün çift bozmasına yol açmış ve köylüler ya şehirlere göç etmiş ya da Celali İsyanlarına katılmışlardı. Bunların sonucunda, Osmanlı nakdi geliri karşılamak için tımar arazilerini has araziye çevirerek satmaya başlamıştı. Mülkiyet düzenindeki bu dönüşüm Ayanların ortaya çıkmasında etkili olmuştu. Bu etkenlerin tümü, üretim güçlerinin durmasına yol açacak ve az da olsa biriktirilen servetler iç talanın kurbanı olacaktı. İlerleyen zamanlar bir servet biriktirmenin önünü hepten tıkamıştı (Küçükömer, 2006: 36-45).

Osmanlı'da üretim ve bölüşüm ilişkileri incelendiğinde; üretimi emekçi yani reaya, imalat işçisi ve lonca zanaatkârları yapmaktaydı. Bölüşümde ise, üretimi yapanlara ancak asgari düzeyde bir pay verilmekteydi. Gelirin bölüşümdeki büyük payını Padişah ya da üretime dâhil olmadan üstten artık ürün alan bir asker-devlet olan Osmanlı almaktaydı. Bununla birlikte padişahın rütbe verdiği ulema, yeniçeri, tımarlı sipahi ve diğer yöneticiler de bu paydan yararlanan kesimlerdi (Küçükömer, 2006: 34-36). Mutlak hükümdar rütbe verdiği bu yönetici sınıftan keyfince bu rütbeyi geri

alabiliyordu. Nitekim memur sınıfının elde ettiği statü de servetten ya da aile mirasından değil, hükümdarın verdiği bürokratik mevkiden gelmişti. Padişahın artık ürüne el koymadaki ilişkisi köylü üreticilerle bürokrasi arasındaki ilişkiye dayanıyordu. El konulan artığın küçük bir bölümü iktisadi yeniden üretim için (yol, su projeleri gibi) kullanılırken; büyük bölümü ise devlet memurlarının tüketimi ve lüks harcamalar için kullanılmıştı. Padişahın rütbe verdiği bu yöneticilerin hiyerarşideki yerleri ve işlevleri farklı olmasına rağmen, artık ürüne el koymada aynı taraftaydılar. Fakat bu aynı tarafta olma, bu yöneticiler arasında tıpkı kapitalizmdeki burjuvazinin çeşitli fraksiyonları arasındaki çatışmaya benzer çatışmalar yaratmaya engel değildi (Keyder, 2010: 37-38). Bu artık ürüne el koyanlar bir sınıfı teşkil etmedikleri gibi, bu üründen pay almış olan yönetici bürokrasi de bu ürünü üretime çevirerek bir sınıf da olamamıştı. Sadece bu ürünü tüketmekle yetinmişti. Bunun yanında denetleyici merkezi otoritenin varlığı; şehirlerde ticari ve tefeci sermayesi ile imalat kesiminin olmasına rağmen, buralarda batıdaki gibi otonom şehirlerde çıkabilecek çekirdek bir burjuvaziye engellemişti. Dolayısıyla bu üretim, tüketim ve bölüşüm ilişkileri Osmanlı'yı kapitalist öncesinden kapitalist üretim ilişkilerine taşıyamamıştı. Bununla bağlantılı olarak Osmanlı'da ne Batı tarzı bir merkantilizm, ne sanayi üretimi aracı sahibi sermayedar, ne bir işçi sınıfı ve ne de Batı'da görülen kurumlar ortaya çıkmıştı. Ayrıca Osmanlının geleneksek kurumları çözülmeye başlarken, padişahın politik gücü sarsılmaya ve bu sarsılmadan da yeni üretim ilişkileri doğmaya başlamıştı (Küçükömer, 2006: 37-47).

Tımar arazilerinin has arazilerine çevrilmesi ve has arazilerinin malikâne olmak üzere satışı ile mahalli olarak güçlenen ayanlar (eşraf) ve derebeyleri, 18. Yüzyıldan itibaren belirmeye ve güçlenmeye başlamışlardı (Küçükömer, 2006: 49). “Burjuvazinin Osmanlı düzeninde geç bir karşılığı olarak ele alınabilen ayanlar” (İnsel, 2012: 14-17), çoğu zaman bağımsızlık istemekten ziyade özerklik istemiş ve devlete karşı nadiren isyan etmişlerdi. Ayanlar, derebeylerin bağımsız prenslikler kurma amaçları karşısında devletin yanında yer alarak derebeylere karşı savaşmışlardı (Berkes, 2002: 110). Farklı kökenlere sahip olan ayanlar, yerelde güç ve nüfuz sahibi olan valilerden, zengin tüccar ya da sarraflardan, toprak sahiplerinden ve yüksek dinsel makam sahiplerinden oluşuyorlardı. Ayanların yerelde güç sahibi olmalarından kaynaklı olarak devletle halk arasında aracı konumunu da elde etmişlerdi (Zürcher, 2000: 32). Yüzyılın sonlarına

doğru devlet ayanla anlaşmadan taşrada ne vergi ne de asker toplayabilir durumuna gelmişti. Devletin gönderdiği valileri ve kadıları da kontrollerine alan ayanlar, padişahın taşradaki “mali ve idari ajanları” ya da memurları durumuna gelmişlerdi. Ayrıca sürekli savaşlar yüzünden kendi ordularını kurmaları yönünde de teşvik edilmişlerdi (Tanör, 2006: 24). Ayanların güçlenmesi ekonomik, politik ve askeri gücün bölünmesine yol açarken, merkezi otoritede de kırılmalar başlamıştı. 18. Yüzyıl biterken taşradaki gibi eyaletlerde de güçlenmeye başlayan ayanlar, merkezi otoriteye karşı duracak güce kavuşmuşlardı (Küçükömer, 2006: 50).

16. yüzyıldan 18.yüzyıla genel anlamda bakıldığında, Osmanlı’da Batı’daki gibi altyapıda (kapitalizm) ve üst yapıda (siyaset, hukuk vb.) alt üst oluşlar ortaya çıkmamıştı. Ayrıca can, mal ve mülk güvencesinin olmayışı, ilkel bir sermaye birikimine imkân tanımamıştı. Osmanlı devletinde 19. Yüzyılda başlayan modernleşme hamleleri böyle bir yapıdan dolayı kısır bir ortamdan doğmuş ve bunun ürettiği çelimsizlikleri bünyesinde barındırmıştı (Tanör, 2006: 32).

3.1.1. Osmanlı Devleti’nde modernleşme çabaları

İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla birlikte bu gerilemenin nedenleri ilk etapta yönetimin bozulmasında aranmıştı. XVIII. Yüzyılın başlarından itibaren Batı’nın üstünlüğü (özellikle askeri alanda) kabul edilmişti. Osmanlı sivil bürokrasisinde (kalemiye) şekillenen bu görüş, bu silahlı gücün imparatorluğa nasıl getirileceği sorununu da beraberinde getirmişti. Batı’nın askeri eğitimi ve teknolojisi Osmanlı’da önem kazanırken, ilk defa matbaa kurulmuş (İbrahim Müteferrika tarafından) ve Avrupa’nın “ahvalini” öğrenmeleri için Avrupa başkentlerine elçiler gönderilmişti. Bu elçiler Batı medeniyetinin kişinin refahına yönelik değerlerini öğrenmiş ve bu değerler ilerleyen süreçte İmparatorluğun idareci sınıfına geçmeye başlamıştı (Mardin, 1992: 10). Lale Devri olarak adlandırılan bu dönem, Batının hayat tarzına özenen ve sadece sarayla, bürokrasiyle/bürokratlarla sınırlı kalan ve halka inmeyen bir dönem olmuştu. Dolayısıyla ekonominin ve sınıfların birlikte geliştiği batılı anlamda bir Rönesans ve bireyci akımın geliştiği bir hümanizma yaratılamamıştı. Yine bu dönemde Batıdakine benzer sanayi tesisleri, fabrikalar kurulmak istenmişti. Fakat bu yapılmak istenenler

yeniçeri ve Lonca esnafının çıkarlarına ters düşmüştü (Küçükömer, 2006: 47-48). Batılı yaşayış tarzını bir üst kesitin imtiyazı ve aynı zamanda mahalli kültürün kösteklenmesi olarak algılayan İstanbul'un alt ve orta sınıfları, devletin bu sırada ortaya çıkan zaafı karşısında yeniçerilerle ve sadrazamın düşmanlarıyla birleşerek ayaklanmışlardı (Patrona İsyanı) (Mardin,1992: 11). Patrona İsyanı'yla Lale Devri sona ererken, başlatılmak istenen sanayileşme hareketi de böylece sona ermişti. Bu isyanla birlikte başlayarak günümüze kadar gelen ikili akımın yani batılılaşmak isteyen "Batıcı-Laik" ile bunlara karşı çıkan (yeniçeri ve lonca esnafı başta olmak üzere) "Doğucu-İslamcı" akımların temelleri atılmıştı (Küçükömer, 2006: 48).

Batı'daki askeri yenilikleri örnek alma Lale Devrinden sonra yavaş da olsa sürmüştü. III. Selim zamanında (1789-1807) ise bu yenilikler hız kazanmış ve III. Selim döneminde Batı'da sürekli elçilikler açılmıştı (Mardin, 1992: 11). "Nizam-ı Cedid" olarak bilinen bu yenilikler (reformlar), esas olarak merkezi devlet örgütünü dışarda başta Rusya'ya, içerde ise yarı bağımsızlaşmış ayanlara karşı güçlendirmeyi amaçlamıştı. Bu amaçla yeni bir ordu kurulmuş ve ordunun eğitimi için yabancı danışmanlar getirilmişti. Ayrıca modern sağlık örgütü, tıp okulu, kara mühendislik okulu kurulmuş ve mevcut olan deniz mühendisliği de modernleştirilmişti. Bu yenilikler, mali sorunlar ve yerleşik geleneksel kurumlar karşısında başarılı olamamıştı. Bunun yanında III. Selim ayanlara karşı merkezi gücü artırmaya çalışmışsa da bunda başarı sağlayamamıştı. Çünkü bu dönemde ayanların gücünde ve özerkliklerinde artış görülmüş ve padişah savaşlarda ayanların ordusuna dayanmak zorunda kalmıştı (Zürcher, 2000: 40-44). Bu yeniliklerin çıkarlarına zarar verdiği ulema- yeniçeri ve lonca esnafının öncülüğünü yaptığı ayaklanmayla Nizam-ı Cedid yenilikleri sona ermiş ve III. Selim tahttan indirilerek öldürülmüştü. III. Selim'i yeniden tahta çıkarmak ve yeniliklerin devamını sağlamak için ordusuyla İstanbul'a gelen ayan Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim öldürüldüğü için onun yerine yenilik yanlısı II. Mahmut'un tahta çıkarılmasını sağlamıştı. Ayanların hazırladığı Sened-i İttifak'ı, sultan, saltanat haklarının tehlikeye girmesinden dolayı istemeyerek de olsa imzalamak zorunda kalmıştı (Tanör, 2006: 39-44). Sened-i İttifak'ın padişaha kabul ettirilmesiyle ayanların elde ettikleri güç güvenceye alınırken, bu ittifakla ayanlar iki temel ayrıcalık elde etmişlerdi. Birincisi; devlet meselelerinin çözümünde ayanlara da danışılmasıydı.

İkincisi; ayanların elde ettikleri toprak mülkiyetini saraya kabul ettirmiş olmalarıydı. Sened-i İttifak padişaha kabul ettirilmiş; fakat II. Mahmut ilk fırsatta başta Alemdar Mustafa Paşa (aynı zamanda vezirdir) olmak üzere ayanın “başını ezmişti” (Küçükömer, 2006: 51). Sened-i İttifak’ın imzalanmasından sonraki yıllarda merkezi otorite ayanı hem siyasi hem de iktisadi düzeyde yenilgiye uğratmıştı. Bu yenilgide kendisi de bir ayan olan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’nın yenilgisinin payı büyüktü. Mehmet Ali’nin merkezi otoriteye başkaldırısında özellikle İngiltere’nin elde ettiği imtiyazlar karşılığında padişahı desteklemesi, bu yenilgide belirleyici olmuştu. Ayanın yenilgisi, topraksız serfler ya da tarım işçileri olmamış köylüleri yeniden bağımsız aile üreticileri olarak ortaya çıkmalarında etkili olmuştu (Keyder, 2010: 26-27). Fakat değişen mülkiyet ilişkisinin önü alınamamış ve toprak mülkiyeti fiili de olsa ayan/eşrafın elinde kalmaya devam etmişti. Bu durum yeni bir sınıfın belirdiğinin işareti de olmuştu (Küçükömer, 2006: 51).

Ayanların elde ettikleri haklar, padişahın rütbe verdiği bürokrasiye de örnek teşkil etmişti. Bürokrasi de canları ve servetleri için güvence istemeye başlamıştı. Bir sınıfı teşkil etmeyen bürokrasi, güçlerini üretim araçlarından ve bu araçların yarattığı kurumlardan alamadıklarından, kendilerini savunma arayışlarına girmişlerdi. Bürokrasi, yeniliklerden yana olan padişahları kapitalizmin de zorlamasıyla Batı’nın üst kurumlarını almaya ikna etmişti. Bu kurumların alınmasında (güvence sağladığı için) belli bir dönem bürokrasiyle ayan birlikte hareket etmişti. Dolayısıyla politik gücün bölünmesiyle ayan/eşraf bir sınıf olmaya doğru ilerlerken; bürokrasi de kısmi bir otonomi kazanmış ve ileride de zaman zaman iktidara el koyacak güce kavuşmuşlardı (Küçükömer, 2006: 55).

II. Mahmut 1812’den itibaren merkezi otoriteyi yeniden kurmak ve reformların önündeki engelleri temizlemek için yoğun faaliyetlere girişmişti (Tanör, 2006: 65). Başta bürokrasinin, ulemanın ve ordunun kilit yerlerine güvenilir kişiler yerleştirilmişti. Merkezileşmeyle bağlantılı olarak Balkanlar’daki ve Anadolu’daki ayanlar ile Kürt aşiret koalisyonu olan Mir’lerin itaat altına alınması büyük oranda başarılmıştı. Esasen yapılmak istenen bütün reformların en temel amacı: Merkezi otoriteyi sağlamak ve bunun için de modern bir ordu kurmaktır. Bu amaçla da yeniliklere karşı çıkan

yeniçeriler 1826’da tasfiye edilmişlerdi. Ayrıca bu temizlik hareketinden yeniçerilere destek veren ulema da nasibini almış ve merkezin denetimine alınmıştı (Zürcher, 2000: 64-65).

Merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları devam ederken imparatorluktan kopmaların da fitili ateşlenmişti. Fransız Devrim’inin (1789) milliyetçilik etkisi gayr-ı Müslim cemaatler arasında görülmeye başlanmıştı. 1804’deki Sırp ayaklanması her ne kadar yeniçeri taşkınlıklarına karşı yapılmışsa da sonradan milliyetçi bir nitelik kazanmıştı. Benzer şekilde 1821’de Rumlar da ayaklanmış ve sonradan bağımsız olmuşlardı (Zürcher, 2000: 46-58).

Lale Devriyle başlayan ve III. Selim ile devam eden modernleşme hamleleri II. Mahmut ile de devam etmişti. II. Mahmut döneminde (1808-1839) kılık kıyafet değişiklikleri yapılmış, Harbiye ve Tıbbiye okulları kurulmuş, orduya elbise dikecek fabrikalar açılmıştı. Fakat çöküş yoluna girmiş olan İmparatorluğa bu yenilikler fayda sağlamamıştı. Özellikle 1820’lerde sanayi devrimini gerçekleştirmiş olan Avrupa, pazar arayışlarına girmişti. Bu pazar arayışlarını gerçekleştirmek için üst kurumlarını ihraç yoluyla, Osmanlı gibi devletlerde işbirlikçiler yaratarak ya da bularak gerçekleştirme yoluna gitmişlerdi. Bu arayışın yaratacağı ilişkiler kapitalistleşemeyen imparatorluğun sonunu hızlandıracaktı (Küçükömer, 2006: 51-52). II. Mahmut, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve devlet gelirlerini toplamak için modern bir ordunun yetmeyeceğini bununla birlikte etkin bir bürokrasi örgütüne de gerek olduğunu anlamıştı. Bunu gerçekleştirmek için bürokratlara güvence sözü veren önlemler almıştı. Bu önlemler: Bürokratların elde ettikleri servetlere el konulmaması, her yıl yeniden tayin usulünün kaldırılması, gördükleri işler karşılığında aldıkları ücret yerine düzenli maaşa bağlanmaları, iş bölümü getirilerek sadrazam görevlerinin astları arasında paylaştırılması şeklinde sıralanabilir. Bunların yanında reformlardan kaynaklanan yasama yüküyle uğraşmaları için sarayda ve Babıâli’de (bürokrasi) danışma meclisleri oluşturulmuştu (Zürcher, 2000: 67). Bu meclislerden askeri alanda Dar-ı Şura-yı Askeri, adli alanda Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, idari alanda ise Dar-ı Şura-yı Babıâli en önemli olanlarıydı. Bunların içinde “Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye (kuruluşu 1837), adliye örgütünün en yüksek kurulu olup Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki Danıştay ve

Yargıtay'inkine benzer yetkilere sahipti. Bu yüksek kurul, Tanzimat yeniliklerinin gerektireceği nizamnameleri ve yasaları hazırlamıştı (Tanör, 2006: 67). Ayrıca bu meclis, daha uzmanlaşmış bazı küçük kurallarla birlikte sonraki otuz yıldaki reform siyasetlerinde son derece önemli rol oynamıştı. (Zürcher, 2000: 68). Şerif Mardin, bu meclisteki uzmanlaşmış yapıyı Avrupa'daki "Kameralizm"e benzetmiştir. II. Mahmut döneminin sonlarına doğru Avrupa'daki Osmanlı elçileri Avrupa'nın yeni bir yönünü keşfetmişlerdi. Bu yön, milli devlet kurmak isteyen Avrupa krallarının mülkiyet haklarını garantiye alması ve eğitimi halka yaymalarıydı. Krallar bu yolla orta sınıfları güçlendirip bütünlük kurmayı hedeflerken, feodalizme de darbe vurmayı amaçlamışlardı (Mardin, 1992: 12). Tanzimatçıların etkilendiği Kameralizm (aydın despotizmi) 18. Yüzyılda Batı Avrupa'da üniversite hocalarının ve siyaset kuramcılarının geliştirdiği bir yönetim teorisiydi. Bu yönetim, ancak teknisyenler ve idareciler tarafından uygulanacak bir devlet bilimi olarak görülmüştü. Kameralistler, demokrasiye ve temsili kurumlara sempati duymamışlardı. Bunlar devrimci olmaktan çok planlamacıydılar. 19. Yüzyılın Osmanlı bürokratları hangi görüşte olurlarsa olsunlar, temel hedefleri devleti kurtarmaktı ve bu hedefe Kameralizm uygun düşmüştü. Bu bürokratların siyasal ideolojilerinin merkezini devletin kurtarılması alınca, ortaya baskın bir yurtseverlik çıkmıştı. Bu yurtseverliğin izleri II. Mahmut'tan, Mustafa Kemal'e kadar uzanan bir süreklilik göstermişti (Mardin, 1999: 58-59).

Osmanlı yöneticileri idari, hukuki ve iktisadi tedbirleri alarak İmparatorluktaki kültür birimlerini "eriteceklerini" ve bir "Osmanlılık" şuuru yaratabileceklerini sanmışlardı. Fakat bu durum uzun vadede gerçekleşmediği gibi, Batılı milli devletlerden alınan birçok kurum da (eğitim, yargı, idari sistem gibi) özünü yitirerek imparatorluğa yerleşmişti. Tanzimat bürokratları Batılı devletlerin kurumlarını alırken bu devletlerin ticaret alanında içinde bulundukları amansız rekabeti (emperyalizm) anlayamamışlardı (Mardin, 1992: 12-13). Bu rekabetin anlaşılabilmesi, Tanzimat reformları ile Jön Türk dönemi arasında geçen yarım yüzyıllık dönemde imparatorluk içerisinde kalan alanlarda merkezi yetkenin güçlendirilmiş olmasına rağmen, Babiâli'yi emperyalist güçlerin gitgide siyasal denetimi altına sokmuştu (Keyder, 1998: 39). Osmanlı'da bir burjuvazi sınıfı olmadığından, kapitalizm çıkarlarını "artık yönetimine hâkim görünen" bürokrasinin eliyle gerçekleştirmişti. Yönetici bürokratlar devlet mekanizmasındaki

otonomileriyle batı kapitalistleri ve finans baronları ile Osmanlı arasındaki ilişkiyi sağlamışlardı (Küçükömer, 1994: 59). “Bunların dışında oluşum halinde bulunan tek toplumsal sınıf, büyük ölçüde Rum ve Ermeni azınlıklarından oluşan bir ticaret burjuvazisiydi. Bu sınıfın piyasa müdahalesine dayalı bir toplumun temellerini atacak yasal ve siyasal reformu desteklemesi doğaldı” (Keyder, 1998: 40). Osmanlı’da ticaret geliştikçe Avrupa pazarları ile yerli üreticiler arasındaki bağı Hristiyan ve Levantenler kurmuştu. Liman şehirlerinde kurulan Avrupa şirketlerinin aracı olarak gayr-ı Müslimleri kullanması, Müslüman tacirlerin safdışı kalmasına neden olmuştu. 19. Yüzyılda köylü üreticilerle yabancı sermaye arasındaki bağı kuran gayr-ı Müslim nüfusun bir kısmı komprador sınıfına dönüşmüştü. Merkezi otoritenin ayanı yenilgiye uğratması, toprak sahibi bir oligarşinin doğmasını önlemişti. Ayanın yenilgiye uğratılmasıyla bürokrasinin etkinliği artarken, İmparatorluğun 19. Yüzyıldaki sınıf haritası da başta bürokrasi ve kompradorlar olmak üzere sessiz kalan köylüler arasındaki etkileşimle çizilmişti (Keyder, 2010: 34-35).

Tanzimat Fermanından (1839) önce 1838’de imzalanan İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması (Balta Limanı), İmparatorluğun Avrupa kapitalizminin siyasi-iktisadi mantığına dahil olmasını kurumsallaştırma yolunda atılan ilk adımdı (Keyder, 2010: 42). Osmanlı Devleti için önemli sonuçlar doğuran ve İngilizlere ağır kapitülasyon imtiyazları veren bu antlaşma, benzer imtiyazları kısa sürede birçok Batılı ülkeye daha vermişti. Bu anlaşmayla Osmanlı, Mısır meselesinde (Mısır valisi Mehmet Ali Paşa sorunu) İngilizlerin desteğini kazanmak ve Mısır’ı mali olarak çökertmeyi amaçlamıştı. Fakat ucuz sanayi ürünlerinden zaten etkilenmeye başlayan Osmanlı pazarı ve üreticileri bu antlaşmayla hepten tasfiyeye uğramışlardı. Bu antlaşmayla tekelci nitelikte kontrol haklarını kapsayan Yeddi Vahit sistemi kaldırılmış ve yerli üreticinin istediği malı istediği yerde satmasına kısıtlamalar getirilmişti. Buna karşılık yabancı tüccara düşük gümrük vergileriyle (%5) istediği malı getirip istediği yerde satma ayrıcalıkları tanınmıştı. Sonuçta Batı makine sanayisi, gelişmemiş Osmanlı imalat sanayisini, lonca sistemini ve esnafını 40-50 sene içerisinde ortadan kaldırmıştı (Küçükömer, 2006: 58-60).

Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa Tanzimat dönemi (1839-1871) boyunca Batı'nın askeri ve idari yapısını imparatorluğa aktarmışlardı. Bununla birlikte bu dönem zarfında Batı'nın günlük kültürü imparatorluğa girmiş ve giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlar arası ilişkiler “Avrupai” olmuştu (Mardin,1992: 13). Fakat bu “Avrupai” olmayı başlatan Tanzimat'ın ilanını zorlayan koşullar nelerdi? Tanör'e göre, “kullukları” devam eden bürokratların ve bütün uyrukların ne can ne de mal güvenliği vardı. Bazı bölgelerde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki siyahîler gibi olmasa da kölelik devam ediyordu. Özellikle köylülerin ve din ile erkeklerin baskısı altındaki kadınların durumları daha kötüydü. Müslüman olmayanların eşitlik talebinin yanında, askere alımlardaki keyfilik ve zorbalık, askerlik süresinin uzun olması (1826'dan sonra 15 yıl olarak belirlenmiş, sonra 7 yıla indirilmişti) halkta tepkiler yaratmıştı. Tanzimat bunlara karşı koyma ihtiyacından kaynaklanmıştı (Tanör, 2006: 76-78). Bunlarla birlikte Batı'yla ticari ilişkilerin artmasıyla Avrupalılar ticari işlemlerin düzen içinde yürütülmesine elverecek kurumsal yapıları tesis etme yoluna gitmişlerdi. Avrupalılar için temel sorun sözleşmelerin uygulanmasını mümkün kılacak hukuki bir yapının kurulmasıydı. Bunu gerçekleştirmek için ya Osmanlı toplumu iki ayrı parça halinde yönetilecek ve bu parçalardan biri Osmanlı müdahalesi dışında kalacaktı yahut da hukuki-kurumsal yapıyı toptan değiştirecek reformlar gerçekleştirilecekti. Bu ikisinin birlikte Osmanlıya kabul ettirilme çabaları, Tanzimat'la zirveye taşınmıştı (Keyder, 2010: 33). Öte yandan Tanzimat'ın ilanının Mısır bulanımı dönemine denk gelmesi, İmparatorluğun Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile olan mücadelesinde Avrupa güçlerinin ve özellikle de İngiltere'nin desteğini kazanmayı amaçlayan diplomatik bir manevraya da sahipti. Bu iç ve dış etkenlerin zorladığı Tanzimat dört temel vaatte bulunmuştu. Bu vaatler: Padişahın tebaasının can, mal ve namusunu garanti altına alması, muntazam bir vergilendirme sisteminin getirilmesi, zorunlu askerlik sistemi ile ilgili düzenleme ve dinine bakılmaksızın bütün tebaanın yasalar karşısında eşit olması şeklindeydi (Zürcher, 2000: 79-80).

Tanzimat'ı ilan eden batıcı bürokratik grup ile II. Mahmut dönemi arasında bir devamlılık vardı. Fakat iktidar Tanzimat'ın ilanından sonra saray yerine Babiâli'ye yani bürokrasiye geçmişti (Zürcher, 2000: 78). Tanzimat'ın ilanından sonraki on yıllarda İmparatorlukta işsizlik artmış ve üretim güçleri gün geçtikçe azalmıştı. Üretim

güçlerinin yok olması, artan giderleri karşılamayı imkânsız kılmış ve 1854’de dış borç alımına gidilmişti. Bu dış borç, imparatorluğun batılı baronlarının vesayetine girmesine neden olmuştu (Küçükömer, 2006: 61).

1860’larda Tanzimat’a karşı şekillenmeye başlayan muhalefette, Islahat Fermanı’nın da (1856) payı vardı. Islahat Fermanı, Müslüman olmayan uyruklarla Müslümanlar arasında her yönde eşitlik sağlamayı hedeflemişti (Tanör, 2006: 96). Islahat Fermanı’yla, hâkim millet olan Müslümanlardan bu hak alınmış, din farkı gözetmeksizin bir “Osmanlı” vatandaşlığı kurulmaya çalışılmıştı. Fakat bu amaçlanan beraberlik sonradan tersine dönmüştü. Gayr-ı Müslimlere ve yabancılara tanınan hukuki ayrıcalıklar, Müslüman tebaayı çok geride bırakmıştı (Mardin, 1992: 14). Berkes’e göre, Tanzimat Fermanı Müslüman halka bir anayasa vermediği halde, Islahat Fermanı genel olarak Hıristiyan “millet”lerin anayasal gelişmesinin önünü açmıştı. Bu Ferman onların ulusal bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu olmuştu. Müslümanlar arasında buna karşı ilk siyasal ve kısmen militer tepki çok geçmeden başlamıştı (Berkes, 2002: 218).

Tanzimat’ın sadece dış siyasal müdahaleler, idari reformlar veya ekonomik bütünleşme açısından ele alınması, Tanzimat’ı eksik kılar. Bu dönem, iktidarı elinde bulunduran bürokrasinin Batı kültürünü ve değerlerini benimsediği, “Avrupalı” olmaya çalıştığı bir dönemdi. Tanzimat’ın büyük paşaları (Mustafa Reşit, Ali, Fuat) yetenekli olmalarına karşın; alt kademelerdeki bürokratlar Batı hakkında yüzeysel bilgiye sahip olup bu bilgiyle de geleneksel değerleri reddeden bir tutum sergilemişlerdi. Böyle bir yönetici sınıfın başlattığı Tanzimat reformları hiçbir zaman halkın istekleriyle örtüşmemişti. Bu reformlar ya bürokrasi gerek gördüğü için ya da dış zorlamalarla ilan edilmiş ve halka benimsetilmeye çalışılmıştı. Bu yüzden de geniş kitlelerden hiçbir zaman destek görmemişlerdi. Hıristiyan cemaatin bir dereceye kadar verdiği destek ise milliyetçiliğin baskın çıkmasıyla azalmış ve yayılamamıştı. Kitle desteğine dayanmayan Tanzimat reformları özellikle Islahat Fermanı’ndan sonra Müslüman cemaatin büyüyen tepkileriyle karşılaşmıştı. Bu tepkilerin ilk kıvılcımı, 1859’da Kuleli kışlasında başlayan bir karşı darbe ve 1860’da Suriye’deki cemaatlerin şiddet eylemleriyle çakılmıştı. Bundan sonraki sürece asıl rengini veren muhalefet, 1860’lardan itibaren bürokrasinin

içinden şekillenmişti. Bu muhalefetin fikirlerinin yayılmasında belirleyici olan Şinasi'nin, Namık Kemal'in ve Ziya Paşa'nın çıkardıkları ya da yazılar yazdıkları Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkâr ve Hürriyet gazeteleri olmuştu (Zürcher, 2000: 101-107). Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki muhalif grubuna “Yeni Osmanlılar” adı verilmişti. Yeni Osmanlılar Tanzimatçıların sömürü olayını anlamadıklarını, bir “üst tabaka” meydana getirdiklerini, kendi kültürlerini (şeriatı) unuttuklarını ve ancak yüzeysel anlamda “Batılı” olduklarını ileri sürmüşlerdi. Ayrıca Yeni Osmanlılara göre Tanzimatçılar Batı'nın ruhunu oluşturan hürriyetçi ve parlamenter eğilimleri de anlamamışlardı (Mardin, 1992: 13-14). Bunların yanında Yeni Osmanlılar, geçmişe yani hem İslamiyet'in altın çağına hem de İmparatorluğun yüksek dönemine aşırı özlemle bakan, sofu Müslüman oldukları kadar Osmanlı yurtseveri de olan kişilerdi. Bu yönleriyle, Tanzimat bürokratlarını geleneksel Osmanlı ve İslam değerlerini hiçe saydıkları gerekçesiyle topa tutmuşlardı (Zürcher, 2000: 104). Bu eleştirilerin bir başka boyutu da Yeni Osmanlı'ların kendi şahsi durumlarıyla ilgiliydi. Bu küçük bürokratik kadro, Tanzimat'ın birinci kuşak sakinlerine nispetle Batı kültürüne daha çok hâkimlerdi. Fakat idarenin alt kademelerinde görevlendirilmişlerdi. Dolayısıyla Tanzimat'ın nimetlerinden istedikleri ölçüde faydalanamamışlardı. Bu ikinci kuşak bürokratların merkezi grubu, liberal meşrutiyeti ve temsili demokrasiyi savunmuşlardı (Mardin, 1992: 57-59). Buna karşın Şinasi, Avrupa'nın liberal düşüncelerini özümsemiş inançlı bir modernleşme taraftarı iken; Namık Kemal liberal değerlerin İslami kanıtlarla bir savunulmasını benimsemişti. Ziya Paşa ise, muhafazakârdı ve sınırlı yetkileri olan bir Osmanlı parlamentosunu savunmuş, gayri Müslimlerin eşitliğine karşı çıkmıştı. Muhalefet hareketine yazılarıyla destek veren Ali Suavi ise, radikal bir dini tutuculuğu savunmaktaydı (Zürcher, 2000: 104-106). Bu farklı görüşler, bu grubun içinden üç farklı eksen ortaya çıkartmıştı. Şinasi kompleksiz bir Batıcı iken, Namık Kemal en geniş oranda parlamentolu bir idareden faydalanmak istemişti. Ali Suavi ise, parlamenter demokrasiyi bir çeşit insan tabiatına aykırı “oyun” olarak değerlendirmişti. Hürriyet ve Batı'nın maddi gücünün elde edilmesi konularındaki fikir birliği, bu fikir ayrılıklarının ilk etapta su yüzüne çıkmasını engellemişti (Mardin, 1992: 59-89).

Genç Osmanlılar Tanzimat'ı eleştirmişlerdi fakat Tanzimat'ın kazandırdıklarını da inkâr etmemişlerdi. Tanzimatçıları eleştirirken kendi çözüm önerilerini de ortaya

koymuşlardı. Bu çözüm önerilerinde: özgürlüğün sağlanması, vatan sevgisinin hanedana bağlılık ve din birliği duygusunun yanında yer alması, anayasalı bir rejimin ve yürütmeyi denetleyecek bir meclisin açılması vardı (Tanör, 2006: 123). Bunlar yapılırken İmparatorluk Avrupa'nın liberal devletlerini örnek alacaktı. Ama Yeni Osmanlılar bu işin aynı zamanda halk egemenliğini tanıyan şeriat ilkelerine bir dönüş demek olduğuna da inanmışlardı (Zürcher, 2000: 105).

Genç Osmanlıların muhalefeti anayasanın ve meşrutiyetin ilanına giden süreçte iç dinamikler olarak değerlendiren Tanör; Padişahın imzasıyla yürürlüğe giren anayasanın bir bağış ya da lütuf olarak değerlendirilemeyeceğini, çünkü anayasanın temelinde bir toplumsal itkinin ve zorlamanın olduğunu savunmaktadır. Tanör'e göre, Tanzimat yukarıdan aşağıya doğru bir eyleme dayanırken, Genç Osmanlıların muhalefeti aşağıdan yükselen bir eylemdi. Fakat bu eylem gene de çok geniş bir toplumsal tabana oturmamıştı (Tanör, 2006: 126-127). Tanör'ün aksine Murat Belge ise; meşrutiyet ya da parlamento talebi dışında, Namık Kemal'in düşünceleriyle Abdülaziz'in ve Ali Paşa'nın düşünceleri arasında bir fark olmadığı kanaatindedir. Bununla birlikte talep sahibi bir "sınıf" olmadığı gibi, toplumda alttan gelme bir istek dalgası da yoktu. Talepler bürokrasinin içinden yetişmiş bir avuç aydından gelmişti (Belge, 2012: 555). Anayasanın yapımı ve meşrutiyetin ilanına giden süreçte iç dinamiklerin yanında dış etkenler de göz ardı edilemez. Tanör'e göre, Meşrutiyet'in ilanı, "zorlama" veya "dayatma"dan ziyade "dışa güvence verme" ve onları "yatıştırma" terimlerine daha uygun düşmektedir. Bu nedenle Meşrutiyet'in kurgusu içerdeyken, dikkati dışarıda olmuştu. Meşrutiyet ve anayasal düzen, yapısal gelişmelerin ve konjonktürel koşulların sonucu olarak doğmuştu (Tanör, 2006: 128-129). Osmanlı Meşrutiyet'in ilanı ile Rusya'ya karşı liberal Avrupa güçlerini harekete geçirmek ve Rusya'yı dizginlemek istemişti (Belge, 2012: 556).

Abdülaziz'in saltanatı dönemiyle birlikte (1861-1876) başlayan muhalefet, 1876'da Abdülaziz'i harbiye subay ve öğrencileri, topçu birlikleri ve donanmanın desteğiyle tahtan indirmişti. Padişahın tahttan indirilmesi Osmanlı klasiği olan ulema-asker işbirliğini yeniden ortaya çıkarırken, aynı zamanda ordunun uzun bir süreden sonra (1826'dan beri) iktidar değişikliğinde yeniden rol almasına neden olmuş ve bu rol

1908'den sonra daha çok hız kazanmıştı. Abdülaziz'in tahtan indirilmesinden sonra II. Abdülhamit'le Meşrutiyet'in ilan edilmesi konusundaki esaslarda anlaşılan Mithat Paşa, anayasa taslağı hazırlamaya başlamıştı. Kanun-ı Esasi'nin hazırlanışında padişahın atadığı komisyon belirleyici olmuş ve anayasa padişah tarafından kabul ve ilan edilmişti. Kanun-ı Esasi'nin yapım aşamasında halkı temsil eden bir yasama organı veya kurucu meclis olmadığı gibi, halkoylaması da yoktu. Bu yüzden hukuki açıdan padişahın tek yanlı bir işleminden doğmuş mutlakıyetten ılımlı monarşiye evrimi belgeleyen bir Ferman Anayasasıydı. Bu anayasayla Abdülhamit yasama (yasaların yapımında ya da değişikliğinde padişahın izninin alınması) ve yürütme (padişah, yürütmenin başı hatta kendisidir) yetkileri konusu ile kişi güvenliğini yok eden 113. Madde de (hükümetin emniyetini ihlal ettiklerinin polis sorgusuyla belli olan kişilerin sürgüne gönderilme yetkisi) önemli ayrıcalıklar elde etmişti. Bunların yanında padişah kendisine tanınan 7. Maddedeki (meclisi tatil etme) haklarına dayanarak açtığı meclisi (Meclis-i Umumi) 14 Şubat 1878'de tatil etmiş ve anayasayı rafa kaldırmıştı (Tanör, 2006:121-160).

Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan anayasal hareket, yalnızca mutlakıyetçi monarşiye çeki-düzen vermişti. Hazırlanan Kanun-ı Esasi, Avrupa'nın en tutucu anayasaları örnek alınarak hazırlanmış ve iktidarı monarşi ile bürokrasi arasında paylaştırmıştı. Bu anayasa liberal demokratik olmak bir yana, amaçları ve yapısıyla liberal bile değildi. Buna rağmen Abdülhamit ve bürokrasinin hoşuna gitmemiş ve 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı- Rus savaşı) dolayısıyla oluşan olağanüstü durumda rafa kaldırılmıştı. 1878'den 1908'e kadar Abdülhamit ile bürokrasi arasındaki güç mücadelesinde, bürokrasinin etkisi görece olarak azalırken; Abdülhamit'in emrindeki Yıldız Sarayı'nın (Mabeyn) etkisi artmıştı. Bürokrasiyle saray arasındaki çekişmede kısıtlı da olsa halkın seçimiyle oluşan Meclis-i Mebusan her şeyini yitiren taraf olmuştu. Ama aynı zamanda bürokrasi ve sarayın yanında üçüncü bir tarafın da olabileceğini göstermişti (Kansu, 1995: 1-3).

Mardin'e göre, II. Abdülhamit dönemi (1876-1908) genellikle "istibdat" sözcüğüyle değerlendirilmiştir. Fakat II. Abdülhamit devri Tanzimat'tan bu yana yapılanların odak noktasıydı. Çağdaş Türk edebiyatının temelleri bu dönemde atılmış ve

Abdülhamit'e karşı çıkan Jön Türkler fikirlerini bu dönemde geliştirmişlerdi. Ayrıca önceki dönemle paralel olarak askeri okullar ya açılmış ya da düzeltilmişlerdi. Bu amaçla askeri rüştiyeler (ortaokullar) yatılı hale getirilmiş, bunlara askeri idadiler (liseler) ilave edilmiş, Harp Okulu'nun programı günün şartlarına uydurulmuş ve bunların eğitimi için Alman askeri müşavirlerinden faydalanılmıştı (Mardin, 1992: 92). Bunlarla birlikte Tanzimat'ın hedeflediği idari merkezileşmeye Abdülhamit de önem vermiş ve bu amaçla haberleşmeyi sağlamak için telgraf ağına ağırlık vermişti. Yine bu amaçla paralel olarak demir yolu inşasına girilmiş ve kıyı bölgeleri iç bölgelere bağlayan demir yolları yapılmıştı (Zürcher, 2000: 117-118).

Abdülhamit'in Tanzimat'la paralellik gösteren faaliyetlerinin yanında, Tanzimat'la kopuşu temsil eden faaliyetleri de söz konusu olmuştu. Zürcher'e göre, 1860'larda gazeteler daha büyük kitlelere ulaşırken, 1888'den itibaren siyasal konularda özellikle liberalizm, milliyetçilik ve meşrutiyetçilik ile ilgili tartışmalara sert sansürler uygulanmıştı. Siyasal konuların yerine gazetelerin sayfalarını bilimle, edebiyatla, tarihle ilgili makaleler doldurmuştu. Abdülhamit, liberalizmi, milliyetçiliği ve meşrutiyetçiliği yıkıcı güçler olarak görmüş ve bunların yerine kendi saltanatının geleneksel ve İslami yönünü ön plana çıkarmıştı (Zürcher, 2000: 119-120). Bu İslami yönün ortaya çıkması, Tanzimat'ın son yılları ve Meşrutiyet döneminde belirginlik kazanmıştı. Bu dönemde, Batı kapitalizmi emperyalizm aşamasına varmış, pazar ve hammadde kaynakları için kıtaları paylaşmaya başlamıştı. Aynı dönemde Osmanlı'da ise, üretim güçleri tasfiye olmuş ve işsizlik artmıştı. Batılılaşma, medeni olma, anayasal yönetim ve parlamentonun kurulması beraberinde laiklik ilkesini de getirmişti. Bu ilkeyle padişahın teokratik egemenliği kısıtlanmaya çalışılmıştı. Bunların hepsinin birleşmesi, halkta Batılılaşmaya ve kültürel anlamda "gâvurlaşmaya" karşı tepkiye neden olurken; Abdülhamit de 1890'da İslam birliği projesini öne çıkartmıştı. Bu projenin öne çıkmasıyla batıcı bürokrat grup ile padişahın Tanzimat'tan bu yana gelen birlikteliği bozulmuştu. Aynı zamanda yönetici bürokrasinin egemenliği ile büyük toprak sahibi ayan/eşraf'ın egemenliği çatıştığı için bunların da birlikteliği bozulmuş ve ayan/eşraf padişahın safına geçmişti. Öte yandan üretim güçlerinin tasfiyesiyle birlikte yürüyen Batılılaşma hareketleri, Osmanlı'yı Duyunu Umumiye Anlaşması'na sürüklemişti. Önceki dönemlerin ilişkilerinden kaynaklı olan bu anlaşma, Osmanlı devletini iflasa

sürüklemişti (Küçükömer, 2006: 67-69). Halkta oluşan tepkiye aydın çevrelerden de destek gelmesi, Abdülhamit'i bu potansiyeli değerlendirmeye itmişti. Abdülhamit'in Panislamizm'i aslında emperyalizmin güç kazandığı bir devirde emperyalizme karşı bir savunma aracı olmuştu. Bu yolun iki boyutu vardı. Birincisi, Osmanlı'nın Müslüman tebaasını "İslam" bayrağı altında toplama çabasıydı. İkincisi ise, dış ülke Müslümanlarını halifelik makamı etrafında toplamaktı. Birincisi kısmen de olsa Anadolu'nun bölük pürçük, birlik duygusundan yoksun köylüsü üzerinde etkili olmuştu (Mardin, 1992: 93-94). Belge'ye göre, Abdülhamit'in İslamcılığı, bir dönüşüm projesi değildi. Abdülhamit, reformdan geçmiş bir İslamiyet bayrağı altında dünyaya yeni bir şekil vermek iddiasında olmamıştı. Sömürge altında yaşayan Müslümanlardan verili koşullarda nasıl yararlanabileceğinin hesabını yapmıştı. Ne ülke içinde "yeni bir düzen" ne de uluslararası bir İslamcılık politikası gütmüştü. İslamcılık, muhafazakâr olan Abdülhamit'in muhafazakâr bir politikası olarak kalmıştı (Belge, 2012: 562).

Panislamizm'in yükseldiği dönemde, özellikle 19. Yüzyılın sonlarına doğru milliyetçilik akımı da serpilmeye başlamıştı. Bu akım her ne kadar yasaklı olsa da "Kültür Türkçülüğü" çerçevesinde gelişim imkânı bulmuştu (Mardin, 1992: 94). İlk Türkçülerin Tanzimat edebiyatçıları olduğu söylene de, bu edebiyatçılar siyasal içerikli etkinliklerde bulunmamışlardı. Çabaları daha çok, dili Türkçeleştirerek ulusal bir dil oluşturma yönünde olmuştu. Bu dönemdeki Türkçü eğilimler genel olarak "Türklerin özü", "Türklerin tarihi" ve "Türklerin dili" gibi sorunlar etrafında şekillenmişti (Ağaoğulları, 1998:195). Tanıl Bora'ya göre, bu dönemdeki milliyetçiliğin siyasal-ideolojik düşünce ve eylem programı olarak baskınlığı söz konusu değildi. Böyle bir oluşum, Balkan yenilgisinden sonra İttihat Terakki'nin yönetime el koymasıyla hızlanmıştı (Bora, 1992: 112-113).

3.2. Cumhuriyet Modernleşmesine Giden Süreç

3.2.1. Jön Türkler ve 1908 meşrutiyet devrimi (1909-1918)

Abdülhamit geliştirdiği eğitim kurumlarından çıkan hizmetindeki yeni bürokrat ve subay kuşaklarına, yani yeni Osmanlı aydın zümresine sadakat aşılayamamıştı. Abdülhamit bu zümreye ulaşılacak bir hedef sunmada başarısız olmuştu. Mülkiye ve Harbiye gibi eğitim kurumlarında yetişmiş yeni kuşaklar, hem liberal ve anayasal düşüncelerin hem de Yeni Osmanlıların yurtseverliğinin etkisinde kalmışlardı. Bu fikirsel etkilenmeler, ilk örgütlü muhalefet topluluğunun 1889'da Mekteb-i Tıbbiye'de oluşmasına zemin hazırlamıştı. Bu topluluk, Abdülhamit'e muhalif olan dört öğrenci tarafından anayasa ve parlamentoyu geri getirmek amacıyla İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ni kurmuşlardı (Zürcher, 2000: 130-131). Cemiyet'in 1895'e kadar ki faaliyetleri gizli toplantılar yapmak, yeni üyeler kazanmak ve özgürlükçü yayınları okuyarak geçmişti (Tanör, 2006: 168). Murat Belge'ye göre, Rus Türklerinin ideolojik etkileri henüz Osmanlı toplumunda etkili olmadığı için Türkçülük akımı da İttihad-ı Osmanî'de güç kazanmamıştı. Örgütü kuran dört kişiden İbrahim Temo Arnavut, Mehmet Reşit Çerkez, Abdullah Cevdet ile İshak Sükuti ise Kürttüler. Cemiyet kitle içinde çalışamadığından ya da örgütlenemediğinden, bir imkân olarak gizli yayınlar çıkartmak zorunda kalmıştı. Ayrıca örgüte katılanların zihinlerini anarşistlerin suikastları kurcalamış fakat bu ilk kadronun yapısı böyle bir eylem çeşidine uymamıştı (Belge, 2012: 575). Bu örgütle benzer fikirler paylaşan ve tutuklanmamak için Paris'e kaçan bazı aydınlar, Bursa eski Maarif Müdürü Ahmet Rıza'nın öncülüğünde küçük bir cemiyet olan Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Kendilerine Jön Türkler diyen bu grup, Osmanlıca ve Fransızca yayınladıkları Meşveret gazetesinde Abdülhamit'i sert bir şekilde eleştiriyorlardı. 1895'ten sonra İttihad-ı Osmanî Cemiyeti ile Terakki ve İttihat Cemiyeti birleşerek, İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldılar. Bu birleşmeden sonra 1896'da başarısız bir darbe girişimi oldu ve darbeyi tertipleyenler tutuklanırken, örgütün birçok üyesi de sürgüne gönderildi. Altı ay sonra bir ikinci tutuklama ve sürgün dalgası daha yaşandı. Bu dalgayla başkentteki tanınmış Jön Türkler Trablusgarp'a sürgün edilmişlerdi. Bu sürgün, hareketin ağırlık merkezini Avrupa'ya kaydırırken, aynı zamanda 1897-1899 yıllarının da hareket için sönük geçmesine neden olmuştu (Zürcher,

2000: 131-133).

İttihat ve Terakki değişik zamanlarda değişik kişilerle ve ideolojilerle karşımıza çıkmaktadır. Ama temel amaçları, devletin kurtarılmasıydı. Bu ideolojilerin oluşmasının fikri köklerine bakıldığında, askeri Tıbbiye'nin temelini attığı biyolojik materyalizmin etkisi öne çıkmaktadır. Okutulan derslerde öğrenciler “hayatı, Allah'ın iradesinin bir ürünü olmaktan çok biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu” olduğunu görmüşlerdi. Bu nedenle pozitivist Ahmet Rıza'nın İttihat Terakki'nin ilk liderlerinden biri olması tesadüf değildi (Mardin, 1992: 98-99). Temel amaç devletin bekası olduğundan, Jön Türkler ulusçu veya Türkçü özlemlerini siyasal bir kalıba dökmekten kaçınmışlardı. Abdülhamit'in İslamcılık projesine karşılık, Jön Türkler Kanun-ı Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak, bütün halklar için adalet istemek gibi bir “Osmanlı kardeşliği” ya da “Osmanlılık” fikirlerine tutunmuşlardı. Dolayısıyla Jön Türkler Osmanlılık ile Türkçülük arasında gidip gelmişlerdi (Tanör, 2006: 169-170).

Jön Türklerin fikirlerine bakıldığında bu fikirlerde hepsinin aynı doğrultuda olduğu söylenemez. Bu durum aralarında rekabete yol açmıştı. Özellikle inanmış bir pozitivist olan Ahmet Rıza'nın dini reddedişi ve uzlaşmaz, geçimsiz tavrı bu rekabette etkili olmuştu. Bu tavır birçok Jön Türk'ün hoşuna gitmemişti. Bu durum Mizancı Murat'ın 1896'da Paris'e gelmesiyle belirginlik kazanmıştı. Liberal olan Mizancı Murat'ın hilafete ve İslam'a önem vermesi, onun 1897'de İttihad ve Terakki'nin başına geçmesine ve cemiyetin merkezini bir grup arkadaşıyla Cenevre'ye taşımasına neden olmuştu. Fakat Murat'ın bazı önde gelen Jön Türk'ü “sultana ıslahatlarında yardımcı olmaları” için yurda dönmeleri konusunda ikna etmesi ve bunların da “diplomasi hizmetinde arpalıkları kabul etmeleri”, geriye kalan Jön Türkler'in bunlara karşı güvenini sarsmıştı. Bu olaydan sonra cemiyetin lideri tekrardan Ahmet Rıza olmuştu. Cemiyetin sönük geçen (1897-1899) yıllarından sonra, Prens Sabahattin'in Paris'e gelmesiyle örgüt yeniden canlanmıştı. Ama kısa bir süre sonra katıksız bir liberal olan Sabahattin ile gitgide bir Osmanlı milliyetçisine dönüşmeye başlayan Ahmet Rıza arasında fikir ayrılıkları baş göstermişti. Bu ayrılıklar 1902'de Paris'te düzenlenen ilk “Osmanlı Liberalleri Kongresi”nde su yüzüne çıkmıştı (Zürcher, 2000: 132-133). Bu ayrılık Küçükömer'e göre; Osmanlı toplumunda belirginleşmiş ikiliğin yani batıcı

bürokratlar ile onlara karşı çıkan İslam-doğucu halk cephesine dayanılarak fırkalaşma eğiliminin çekirdeğini oluşturmuştu. 1902 Kongresi'nin amacı, Abdülhamit'i devirmek ve sonrasında nasıl bir yol izleneceğini karara bağlamaktı. Fakat bu amaçların gerçekleştirilmesi konusunda Jön Türkler'in yaptıkları tartışmalar, aralarındaki fikir ayrılıklarını da belirginleştirmişti. Abdülhamit'in devrilmesi konusunda askeri kuvvetin kullanılmasında fikir birliği vardı. Fakat bunu yalnız başlarına yapamayacaklarını düşünenler, yabancı devletlerin de yardımının alınmasını savunmuşlardı. Bunların başında, azınlık mensupları ile yabancıların bu yardımı ve müdahaleyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayacakları şartına bağlayan Sabahattin geliyordu. Ahmet Rıza grubu ise, bunlara karşı çıkmıştı. Ayrıca her iki grup (Sabahattin ve Ahmet Rıza) burjuva sınıfının yaratılmasında hem fikir idiler. Ahmet Rıza grubu merkezîyetçi bürokratik niteliğin devam ettirilmesiyle yani devlet mekanizmasıyla yerli kapitalist burjuvaların yaratılmasını savunmuştu. Sabahattin grubu ise, âdem-i merkezîyetçiliği savunarak burjuvaların ortaya çıkmasında devletin ekonomik hayata katılmamasını ön gören klasik liberal görüşü benimsemişti. Bu görüşün İmparatorluğu parçalayacağını düşünen Ahmet Rıza grubu, bu görüşe karşı çıkmıştı. Fakat her iki grubun da görüşleri, yarı sömürge haline gelen İmparatorlukta uygulanabilir olmaktan uzaktı (Küçükömer, 2006: 70-71). 1902 Kongresi'ndeki fikir ayrılıklarını değerlendiren Mardin, İttihat ve Terakki'nin 1876 Anayasa'sını yeniden yürürlüğe koymak dışında bir hürriyet kuramlarının olmadığını söylemektedir. Buna karşın kısmen de olsa Prens Sabahattin bir hürriyet teorisine sahipti. Sabahattin'in de odak noktası İmparatorluğun kurtarılması olmasına rağmen, Sabahattin'e göre İmparatorluğun zaafı "hürriyetsizliktir". Çünkü devletin her şeye müdahil olduğu bir ülkede kişilerin kişisel yetenekleri gelişemez ve bu ülkedeki birimler, gruplar o ülkeye bağlanamaz. Bundan kurtulmak için, "Türkleri memuriyet tutkusundan kurtarmak, kabiliyetlerinin gelişmesini sağlamak ve imparatorluğun içindeki alt din ve kültür gruplarına kendi kimliklerini geliştirecek siyasi imkânları" sağlamak gerekiyordu. Sabahattin'in bu liberal teorisi en başından beri İttihat ve Terakki'ye (merkezîyetçi gruba) tehlikeli görünmüştü. Esasında muhalif grupların tümünün bir "hürriyet" kuramından ziyade bir "kalkınma" kuramları vardı. Ahmet Rıza kalkınmanın insanların düşüncelerinin "bilimselleştirilmesi"yle sağlanacağını savunurken, Sabahattin bürokratik idareye bir son vermekle bunun gerçekleştirilebileceğini düşünmüştü (Mardin, 1992: 100-101). Osmanlı'daki bütün

milletler bu kongrede temsil edilmişti. Fakat fikir ayrılıklarının belirgin hale gelmesiyle kongreden sonra Sabahattin önce Osmanlı Hürriyet Perveran Cemiyeti'ni kurmuş ve daha sonra da 1906'da Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmasıyla bölünme resmileşmişti. 1905-1906 yılları Ahmet Rıza liderliğindeki merkezîyetçi grup için de önemli yıllar olmuştu. Özellikle Rusya ve İran'da meşruti hareketlerin olması Osmanlı muhalefet hareketine de esin vermişti. Ayrıca uygulamaya ve pratiğe ağırlık veren Bahattin Şakir ile Dr. Nazım'ın Paris'e gelmeleri ve Cemiyette aktif olmaya başlamalarıyla, İttihat ve Terakki'nin teorik ağırlığı yerini örgütlenme ve iletişim ağıının geliştirilmesine bırakmaya başlamıştı (Zürcher, 2000: 133-134).

1905 ve 1906 yıllarında Paris'te İttihat ve Terakki'de bir yanda kopmalar bir yandan da uygulamaya dönük yapılanmalar yaşanırken; 1906'da, Makedonya'da da yeni bir örgüt olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuştu. Bu Cemiyet'in kuruluşunda yer alan on kişinin yedisi subay, üçü de sivil. Üç sivilin (Talat, Mithat Şükrü ve Rahmi Bey) İttihat ve Terakki'nin toplam kariyerinde oynadığı rol, yedi subayınkinden daha önemli olmuştu. Fakat başlangıçta örgütün genişlemesi bakımından subayların varlığı daha önemliydi (Belge; 2012: 576). Zürcher'e göre de (2000:134-135), Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları genç bürokratlar ve subaylardı. Ama Cemiyet'in arkasındaki itici güç, Selanik telgraf başkâtibi Mehmet Talat'tı. Talat'ın örgütlenme becerisi sayesinde Cemiyet Makedonya'da hızla yayılırken, önemli gelişmeler yaşanmış ve 3. Ordu (Makedonya) ile 2. Ordu'dan (Edirne) subaylar Cemiyete katılmışlardı. Bu katılımın mimarı, Üçüncü Ordu'nun kurmay subaylarından Binbaşı Enver'di. 1907'de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kendi düşüncelerine daha yakın bulduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılarak onun adını almıştı.

İttihat ve Terakki kuruluşundan 1908'e kadar geçen sürede birkaç kere dönüşümden geçmişti. Tıbbiye'de kurulan İttihad-ı Osmani olsun, Ahmet Rıza'nın tartışmasız liderlik ettiği İttihat ve Terakki dönemi olsun, örgüte "entelektüel" karakter hâkimdi. Fakat İttihat ve Terakki'ye, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin katılmasıyla İttihat ve Terakki'nin asker sayısı artmış ve bu durum entelektüel karakterinin kaybolmasına neden olmuştu. Örgüt entelektüel yönünü yitirirken, "eylemci" bir yön kazanmaya başlamıştı (Belge, 2012: 577). Küçük'e göre, bir gençlik hareketi olarak gelişen Jön

Türk hareketi, Jakoben türden bir hareketti. Jakoben bir örgütlenmenin izlerini taşıyan Jön Türk hareketi, siyasal iktidarın alınması için şiddet yolunu açık görmüştü. Hareketin örgütlenmesi, ordu-sivil ayrımı yerine bunların birliğine dayanmıştı (Küçük, 1997: 25-26). Fakat Aykut Kansu (1995) resmi tarihin İttihat Terakki ve 1908'e giden süreçteki yazımına karşı çıkmaktadır. Kansu'ya göre resmi yazımda ya İttihat ve Terakki'nin dönemi hepten inkâr edilir ya da Cemiyet'in üyeleri siyasi sahnenin dışında tutularak eylemdeki önemleri görmezden gelinir. Resmi yazımda bu üyeler özne değil, aksesuar gibi betimlenir ve bu üyeler “modernleşmeci” subayların emrindeymiş gibi gösterilirler. Ama durum bunun tam tersidir. Yaygın görüşün, “1908 Devrim”ini imparatorluğu çöküşten kurtarılması için yapılan yenilenme hamlelerinin en son halkasını oluşturan bürokratik bir reform hareketi olarak değerlendirme eğiliminde olduğunu söyleyen Kansu, Türk tarihçilerinin istisnasız reform savına sarıldıkları görüşündedir. Oysa 1908'e giden süreç ve 1908 öyle derin toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimler getirmiştir ki, olay ancak “devrim” kelimesiyle ifade edilebilir. Ancak 1908'in resmi tarihteki yazımı, subaylar tarafından yukarıdan aşağı gerçekleştirilen bir bürokratik reform hareketinden başka bir şey değildir. Merkeze asker-sivil modernleşme yanlısı bürokrasinin yerleştirilmesi, “1908 Devrimi”nin oluşumundaki halk desteğinin görülmemesine yol açmıştır (Kansu, 1995: 35-37).

1908'in önemsenmemesi onu bir dönüm noktası olmaktan uzaklaştırmıştır. “1908 Devrimi”ne yine değer atfedilmemesi onun “İkinci Meşrutiyet” olarak adlandırılmasına yol açarken, bürokrasinin modernleşmesi, “özellikle askeri bürokrasinin yenilenmesi”, göklere çıkarılmıştır. Bu durum beraberinde 1908'in “modernleşme” ya da “batılılaşma” sürecinde cılız bir adım olarak görülmesine neden olurken, gerçek değişikliklerin 1923'e “Kemalist Devrim”e atfedilmesini doğurmuştur. Resmi tarihteki bu yazım bilimsel olmaktan çok bir propaganda malzemesi ve ideolojik bir tutumdur. 1908'le monarşist rejim (ancien regime) anayasa hukuku açısından “tarih” olurken; yerine meşrutî monarşi ve liberal demokratik bir yönetim yerleştirilmeye çalışılmıştı. İttihat ve Terakki'nin 1918 yılında iktidardan düşmesine kadar, monarşi yanlıları eski rejimi geri getirmeye çalışmışlar ve bu amaçla da 1909 ile 1912 yıllarında karşı-darbe girişimlerinde bulunmuşlardı. Eski rejim yanlıları (monarşi) ancak 1918'den

sonra tekrar iş başına gelebilmişlerdi. Fakat bu ayırım resmi tarih yazımında görmezden gelinir (Kansu, 1995: 4-6).

“1908 Devrimi” tek bir nedene bağlanamayacak kadar karmaşıktı. 1906 yılından Meclis-i Mebusan’ın açıldığı 1908 Aralık ayına kadar ki sürede yaşanan vergi ayaklanmaları, “1908 Devrim”iyle doğrudan bağlantılıydı. 1906 yılında adil olmayan vergilerin (kişilerden alınan “şahsi vergi” ile hayvanlar üzerine konulan “Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü” vergisi) kaldırılması ve vergileri toplamakla görevli mültezimlerin (memurların) keyfi tutumlarından dolayı azledilmeleri talepleriyle başlayan halk gösterileri ve ayaklanmalar, süreç içerisinde kurulu düzenin kendisine yönelmişti. 1907’nin sonları ile 1908’in başlarında kurulu düzene yönelen halk ayaklanmaları; seçimlerle kurulacak temsili bir meclis ve ülke yönetiminin kökten değiştirilmesiyle anayasal bir düzenin kurulması taleplerinde bulunmaya başlamışlardı. Bu halk ayaklanmalarına 1907 yılından itibaren kurulu rejimden hoşnut olmayan ordunun alt kademesindeki askerlerin itaatsizlikleri ve ayaklanmaları da eklenmişti. Ayaklanmaların 1907’den 1908’in başlarına kadar İmparatorluğun her yerine yayılması, İttihat ve Terakki’nin güçlenmesine ve kendine güvenin artmasına etkisi büyük olmuştu. Bu genel hoşnutsuzluğu arkasına alan İttihat ve Terakki, Abdülhamit rejimini yıkmak için faaliyetlerini hızlandırmıştı. Bu amaçla 1907’nin sonlarında Ermeni devrimcilerle (Ermeni Devrimci Federasyonu) işbirliğine giden İttihatçılar, artık kurulu düzeni silah zoruyla ve gerekirse kan dökerek yıkacak güce ve idareye sahip olmuşlardı (Kansu, 1995: 33-95). Yalçın Küçük de Kansu’yla paralel bilgiler vermektedir. Küçük’e göre 1905 ve 1906 yıllarında Kürt Pencar aşiretinin vergi vermemek için başlattığı isyana Ermeniler ve Araplar da destek vermişti. Ayrıca 1906 ve 1907 yıllarında Trabzon, Van, Bitlis, Erzurum, Samsun, Kastamonu, Diyarbakır, Şam ve Hayfa’da ihtilalcı ayaklanmalar olmuştu (Küçük, 1998: 252). Zürcher’e göre ise, 1906-1908 yıllarında pahalılık ve maaşlar konusunda ordu içerisinde baş göstermiş olan hoşnutsuzluklar ile İmparatorluğun birçok bölgesinde kayıtlara geçmiş ayaklanmalar ve grevler “Temmuz 1908 Devrimi” için uygun ortamı hazırlamıştı (Zürcher, 2000: 135). Tanör’e göre, 1908 Meşrutiyet devrimi bir “ulusal ayaklanma”ya dönüşmesiyle kansız ve barışçı bir şekilde gerçekleşmişti. 19. Yüzyıl gelişmelerinde padişahlar ve üst tabakadan kişiler başrolde iken; 1908 hareketi geniş halk desteğine ve orta sınıflara (aydınlar, tüccarlar, serbest

meslek sahipleri vb) dayanmıştı. Bununla birlikte 1908 hareketi “Osmanlıcılık” fikriyle hareket ettiğinden, İmparatorluktaki tüm unsurları demokratik ve liberal bir anlaşma zemininde buluşturmuş ilk ve tek hareket olma özelliğine de sahipti (Tanör, 2006: 177).

23 Temmuz 1908’e giden süreçte biriken enerji, Rusya ile İngiltere’nin Almanya’dan duydukları korku nedeniyle aralarındaki sorunları çözmek için yaptıkları Reval görüşmesinde patlamıştı. Bu görüşmeyle Makedonya’nın denetimi yabancı devletlere geçerken, padişah görünürde Makedonya’nın hükümdarı kalacaktı. Bu durum Makedonya’daki halk ve ordu mensuplarında heyecan yaratırken, bir yabancı denetimine karşı olan İttihatçılar (Kansu, 1995: 119) eyleme geçme kararı aldılar. Bu kararlar Cemiyet üyeleri (Enver, Niyazi Bey) kendilerine bağlı birliklerle dağa çıkıp Kanun-i Esasi’yi ilan ettiler (Zürcher, 2000: 135-136). Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet’in ilanı halk tarafından coşkuyla karşılanmıştı. Bu durumun “1908 Devrimi”ne halkın ilgisiz kaldığı görüşüşlerini çürüttüğünü söyleyen Kansu; tam aksine halkın her şeyin farkında olduğunu ve yıllarca özgürlükleri için mücadele ettiklerini savunmaktadır (Kansu, 1995: 153).

1908 Meşrutiyet’iyle devlet aygıtında önemli değişiklikler yapılmıştı. Kansu’ya göre; devlet aygıtında meydana gelen büyük değişikliği önemsememe - hatta yâdsıma - dolaylı tüm sürecin “tepeden inme” bürokratik bir “reform hareketi” olduğu savını doğrulamaya yaramıştı. Fakat gerçekte ise devlet aygıtı bütünüyle çökmüştü. İttihat ve Terakki’nin ısrarı ve dayatmasıyla sivil ve askeri bürokrasinin yüksek kademelerinde yoğun bir “temizlik” hareketi yapılmıştı. Monarşi yanlısı olan bu üst düzey sivil-asker bürokrasinin 1908 hareketine olumlu anlamda bir katkısı yoktu. “1908 Devrimi”nden sonra asker-sivil bürokrasiyle birlikte halkın istemediği eski düzen yanlısı Paşa’lar ile Valiler de tasfiye edilmişti (Kansu, 1995:155-200). 1908’den sonra başkent dahil birçok yerde halk, memurları işlerinden attırarak ve hafiye örgütlerinin bilinen üyelerinin peşini yakalayınca kadar bırakmayarak eski rejimin temsilcilerinden öcünü almıştı (Zürcher, 2000:140). Öte yandan eski düzene (mutlak monarşi) bir darbe de ilan edilen yeni Kanun-i Esasi’nin ne yönde gelişeceğini ya da içinin nasıl doldurulacağı ile ilgili olarak kamuoyuyla paylaşılan Hatt-ı Hümayun ile (1 Ağustos 1908) vurulmuştu. Bu “anayasal programda” hiçbir ayırım yapılmaksızın tüm vatandaşların yasalar önünde eşit

olduğu, yargılanmadan ve suçu kanıtlanmadan hiç kimsenin hapsedilemeyeceği, hafiyeliğin kaldırılacağı, seyahat ve serbest toplanma hakkı, basına uygulanan sansürün kalkacağı, herkesin özgür eğitim hakkı olduğu gibi maddeler yer almıştı (Gözübüyük ve Kili, 1982, aktaran: Tanör, 2006: 180-181). Yeni Kanun-i Esasi her ne kadar özgürlükleri tam olarak güvenceye alamamış olsa da, monarşi'ye geri dönüş ihtimalini kısa vadede ortadan kaldırmıştı. Bu kaniya, çoğunlukla birlikte İttihatçılar da inanmış ve seçim çalışmalarına ağırlık vermeye başlanmışlardı (Kansu, 1995: 215).

İttihatçılar, Fransız Devrimi'nin getirmiş olduğu "Eşitlik- Özgürlük- Kardeşlik" ilkelerine inanmış ve bunlara "Adalet"i de eklemişlerdi (Tanör, 2006:178). İttihatçılar bu ilkelerin öngördüğü vatandaşlık anlayışını (bir ülke içinde yaşayan bütün insanların dil, din, ırk farklılığı gözetilmeksizin eşitliğini esas alan) benimsemişlerdi. Yine bu ilkelerle bağlantılı olarak İttihatçılar devleti de tebaa anlayışını geride bırakmış, bir mutlak monarşiden vatandaşına karşı sorumlu bir modern liberal devlete dönüştürmeyi amaçlamışlardı. İttihat ve Terakki'nin bu vatandaşlık ve devlet anlayışları, sadece monarşi ve bürokrasinin değil bunlarla birlikte birçok etnik ve dinsel cemaatin de ayrıcalıklarının ortadan kaldırılmasında etkili olmuştu. Bu ayrıcalıkların kaldırılması seçimlere gidilirken İttihatçılara karşı muhalefeti de şekillendirmişti. Seçimlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısına çıkan tek örgütlü muhalefet partisi Sabahattin'in girişimiyle 14 Eylül 1908'de kurulan Fırka-i Ahrar'dı. Diğer muhalif gruplar ise Araplar, Rumlar ve Arnavut azınlıklardı. Bu gruplar ayrıcalıklarını kaybetme korkuları ve İttihatçıların merkezîyetçi görüşleri nedeniyle kendilerini Fırka-i Ahrar'a (Adem-i merkezîyetçiliği dolayısıyla) daha yakın hissetmişlerdi. Fakat seçimlerde ne ayrı parti kurmuş ne de Fırka-i Ahrar'ı desteklemişlerdi. Kendi adaylarıyla seçimlere giren bu gruplar, İttihatçılara karşı Fırka-i Ahrar'dan daha güçlü bir rakip olarak çıkmışlardı (Kansu, 1995: 218-270). İttihatçılar ise örgütlü olmadıkları vilayetlerde şubelerini yerel muhalif gruplara dayandırmak zorunda kalmışlardı. Örgütlerinin bileşenlerini meslek sahipleri, Müslüman tüccarlar, lonca başkanları ve toprak sahipleri oluşturmuştu. Cemiyet'in Türk ve Müslüman olmasının yanında, İttihatçılar diğer azınlıklara da sandalye garantisi vererek bunları yanlarına çekmeye çalışmıştı. Seçimlerin sonucunda Türkler 288 sandalyenin %50'sinden fazlasına sahip olmuşlardı. Seçimleri İttihatçıların kazanmasına karşın etkileri doğrudan çok dolaylı olmuştu (Zürcher, 2000:142).

İttihat ve Terakki'nin devrim ve seçimlerden sonra iktidardaki dolaylı rolü, beraberinde akıllara neden sorusunu getirmiştir. Küçük'e göre, İttihat ve Terakki Temmuz devriminden sonra iktidarı alabilecek güçteydi. Fakat bunda isteksiz davranmasının nedeni pratik güçsüzlüğü değil teorik yetersizliği idi. İttihatçıların sığ bir ideolojiye sahip olduklarını söyleyen Küçük, İttihatçıların kokteyl özelliğine sahip programlarının iktidarı tam olarak almamalarında etkili olduğu kanısındadır (Küçük, 1998: 254). Küçük'ün aksine Kansu, İttihat ve Terakki'nin 6 Ekim 1908'de kamuoyuyla paylaştığı seçim programında, İttihatçıların liberal demokratik prensipleri ülkeye egemen kılmaya çabaladıklarını söylemektedir. Bu program siyasal ve ekonomik alanda bir dizi önlem getirirken; programdaki maddeler modern anlamda yeni bir devlet anlayışından bahsetmişti. 1908 seçim sonuçlarında ne İttihatçılar ne de monarşist yanlısı güçler ezici bir güce sahip olmuşlardı. Parlamento'da (Meclis-i Mebusan) İttihat ve Terakki üyesi mebuslar ile üye olmadan seçilen mebuslar arasında görüş ayrılıkları çıkmıştı. Kaldı ki İttihatçıların kritik oylamalarda kesinlikle güvenebileceği mebus sayısı sadece elli dört civarındaydı. Bu durum İttihatçıların mecliste ezici bir çoğunluğa ya da güce sahip oldukları iddialarını çürütmüştür (Kansu, 1995: 226-229, 351-352). Zürcher'e göre ise, devrimden sonra İttihatçıların iktidarı tamamen ellerine almamalarının nedeni: İttihatçıların kendilerine tam olarak güvenmemeleriydi. Bunda sarayın gemlenmiş ama yok edilememiş iktidarının da payı vardı. Bunlarla birlikte parlamentodaki görüş ayrılıklarının parti disiplinini zayıflatması da bir başka etkendi (Zürcher, 2000:141-142).

Seçimlerden sonra İttihatçılara karşı muhalefet devam etmişti. Fakat en ciddi tehlike 31 Mart ayaklanmasıyla (13 Nisan 1909/ 31 Mart 1325) yaşanmıştı. Ayaklanmanın olgunlaştığı sürece bakıldığında; yeni rejimin tasfiye ettiği eski rejimin casusları, memurları ve askerleri sorunlar çıkartarak ayaklanmaya katılmışlardı. Bunların yanında mektepli subaylarla alaylı subaylar arasındaki sürtüşme, bunların isyanda farklı taraflarda yer almasına neden olmuştu. Böyle bir ortamda Fırka-i Ahrar'ın farklı muhalif grupları İttihatçılara karşı yönlendirmeye çalıştığı genel kabul görmüştü. Fakat isyanın patlamasından sonra Fırka-i Ahrar isyanın üzerinde hâkimiyet kuramamış ve isyanı istediği yöne çekebilecek konumda olmadığı görülmüştü. Fırka-i Ahrar dışında özellikle ulema ile tarikat şeyhlerinin alt tabakasında örgütlenen aşırı

dinciler vardı. Bu muhalefeti temsil eden İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ayaklanmanın örgütlenmesinde ve askerin harekete geçirilmesinde önemli roller üstlenmişti (Zürcher, 2000:143-148). Temmuz devrimine gelinceye kadar ve Temmuz devrimi zamanında İslamcılarla İttihatçıların arasında su sızmadığını söyleyen Yalçın Küçük, devrimden sonra ayrılımların başladığını ve bu ayrılmadan da İttihad-ı Muhammedi'nin çıktığını savunmaktadır. Volkan gazetesi çevresinde toplanan İttihad-ı Muhammedi, ilmiye sınıfı ile alaylı zabıtlar arasında örgütlenmeyi amaçlamıştı. Çünkü ordu içinde güçlenmeden ve orduya dayanmadan bir “karşı-devrim” yapamayacağını düşünmüştü (Küçük, 1998: 293-295). 31 Mart'ta başlayan isyan İttihatçıların güçlü olduğu Selanik'te oluşturulan “Hareket Ordusu”nun İstanbul'a gelmesiyle bitmişti. İsyanın sona ermesinden sonra Hareket Ordusu yayınladığı bildiride, kendisinin İttihatçılarla bir ilgisinin olmadığını ve tüm Osmanlıların ordusu olduğunu beyan etmişti. Bu beyan, ordunun Cumhuriyet yıllarında da devam edecek olan “Partiler üstü söylem” çizgisinin başlangıcı olmuştu (Tanör, 2006: 189-190).

Bu “karşı-devrim” girişiminin önemli sonuçları olmuştu. Bu girişim İttihatçıların uygulamak istedikleri modernleşme politikalarının dayanaksızlığını göstermişti. Bu deneyimi ne İttihatçılar unutmuş ne de 1918'den sonraki halefleri unutacaktı (Zürcher, 2000: 148). Bu deneyimin dışında, II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle sarayın etkisi de kırılmış oldu. Ayrıca Kanun-i Esasi'de köklü değişiklikler yapıldı ve ordunun siyasal hayattaki ağırlığı arttı (Tanör, 2006: 190-191). Ordudaki siyasallaşma esasen II. Abdülhamit'in tahta çıkmasından sonra başlamıştı. Abdülhamit'e sadık alaylı subaylar yüksek mevkilere gelirken, modern eğitim kurumlarından çıkan mektepli profesyoneller alt rütbelerde tutulmuşlardı. Bu durum hem alaylı- mektepli bölünmesine yol açmıştı hem de mekteplilerin İttihatçılara katılmasına etki etmişti. Ordudaki alaylı- mektepli bölünmesine, bir de 20. Yüzyılın başında ordu içindeki İttihatçıların “radikal reformcularla- ılımlı liberaller” olarak bölünmesi eklenmişti. 31 Mart'ın radikaller lehine sonuçlanması, liberalleri harekete geçirmişti. Anti-İttihatçı subayların liberalleri iktidara getirmek için 1912'de yaptıkları darbe, eğer Ekim 1912'de patlak veren Balkan Savaşı olmasaydı başarıya ulaşacaktı (Ahmad, 2008: 14-15). Balkan savaşı yenilgisinden sonra Enver Paşa ordudaki ikilikleri, bölünmeleri ortadan kaldırmaya girişmişti. Bu amaçla yaşlı kuşak emekli edilirken, muhafazakâr (Abdülhamitçi) görüşlü

olanlar da tasfiye edilmiş oldular. Bu tasfiye hareketinden sonra bölünmüşlük yerini “ideolojik birliğe” bıraktı (Belge, 2012: 584-587). 1913’ten sonra Türk ordusu farklı bir kurum olmuştu. Ordu siyasallaşmakla birlikte, bağımsız bir güç olarak siyasetten uzaklaştırıldı ve İttihatçı siyaset için kullanılan bir araca dönüştürüldü. Ordunun “İttihatçılaştırılması”, hükümetle ordu arasındaki çelişkiyi de ortadan kaldırmıştı (Ahmad, 2008: 16).

1911’den itibaren İttihatçılara karşı muhalefet partileri (Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi) birleşik cephe kurmuşlardı. Bu cepheden Prens Sabahattin’in Adem-i Merkeziyetçi görüşlerine dayanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ortaya çıkmıştı. Bu Fırka’nın 1911 ara seçimlerinde İstanbul’u alması, İttihatçıları harekete geçirmişti. Bu nedenle 1912 seçimleri açık ve dürüst yapılmamıştı. Bundan sonraki süreç İttihatçıların devlet- asker birliğini yeniden kurdukları bir dönem olmuştu. Bu asker-devlet birliği, Balkan savaşı sırasındaki karışıklıkta İttihatçıların Babiâli baskınıyla iktidarı bir daha bırakmamak üzere el koymalarıyla perçinlenmişti. Bu arada Balkan savaşı da kaybedilmişti ve İttihatçılar da Türkçülüğü iyice benimsemişlerdi. Batı tipi bir burjuva yaratmak isteyen İttihatçılar emperyalist-Levanten-bürokrat işbirliğine girmişlerdi ve bu işbirliğinden de ancak komprador yaratabilmişlerdi. Bu işbirliğinde, İngilizlerin yerini kısmen Alman kapitalistleri almıştı (Küçükömer, 2006: 77-78). İttihatçılar 1912’de kendilerine karşı yapılan darbeye kurulan hükümeti (liberal kanat), 23 Ocak 1913’te yaptıkları Babiâli baskınıyla (darbesiyle) devirmişlerdi. Bu tarihten sonraya ülkeye tamamen hâkim olan İttihatçılar, Almanlarla kurmuş oldukları ilişkiler ve yaptıkları gizli anlaşmayla (2 Ağustos 1914) I. Dünya Savaşı’nın arifesine gelmişlerdi (Zürcher, 2000: 163-165). Küçükömer’e göre, üretim güçleri tasfiye olan ülke, tasfiye edenlerin ya sömürgesi ya da yarı sömürgesi olurdu. Osmanlının düşen üretim kapasitesi üzerine ülkeye giren yabancılar, Düyun-u Umumiye ile Osmanlının sadece ekonomik kaynaklarını değil, politikasını da ipotek altına almışlardı. Bu ekonomik yetersizlik ve bağımlılık içinde hürriyet şarkılarıyla iktidara gelenler ya halk tarafından iktidardan uzaklaştırılır veya bunlar despotluğu seçerlerdi. İttihatçılar da ikincisini seçmişlerdi. Bu seçimle İttihatçılar iktidarlarının devamlılığı için, emperyalist dünya şartlarında kumar oynamaya ve I. Dünya Savaşı’na girmeye “mecbur” kalmışlardı (Küçükömer, 2006: 80-81).

Özgürlük, adalet, demokrasi gibi kavramlarla siyaset yapmaya başlayan İttihat ve Terakki neden bunlardan saptı ve otoriterliğe kaydı sorusu sorulabilir. Bu sorunun bir cevabı, Sina Akşin'e göre, İttihatçıların taşra egemen sınıfından duydukları korkuyla ilgiliydi. İttihatçılar parlamentolu düzenle bu egemenlerin hem yerelde hem de mecliste söz sahibi olmalarından çekinmişlerdi (Akşin, 1980, aktaran: Tanör, 2006: 206). Diğer bir cevap ise Türkçülükle ilgiliydi. İttihatçıların ön plandaki programları Osmanlıcılık ve Meşrutiyet'ti. Fakat bu programın tam olarak uygulanması durumunda Türkçülük (ve Türkler) zarar görecekti. Bu durumda İttihatçılar ya Meşrutiyetten vazgeçeceklerdi ya da Meşrutiyet'i saptıracaklardı. İttihatçılar Meşrutiyetten vazgeçemedikleri için onu saptırmayı seçmişlerdi. Öte yandan Balkanlar'daki milliyetçi ayaklanmalar ve Ermeni milliyetçiliği Osmanlıcılığın sonunu getirmişti. Bunun yanında Arap milliyetçiliği de yine hem Osmanlıcılığın hem de İslamcılığın (özellikle I. Dünya Savaşı sırasında) tutunacağı bir dal bırakmamıştı. Böyle bir durumda Türkler de milliyetçiliğe sarılmışlardı (Tanör, 2006: 210-211). Bu milliyetçilik, savaş sırasında bürokratları ulus devletin hammaddesi olan ulusun inşasına yöneltmişti. Fakat bu ulus kurma fikri uzaktaki Türk halklarını da (Turancılık) kapsadığı için sakatlanmıştı (Keyder, 1998: 41-42).

Jön Türkler iktidar oldukları on yıl boyunca büyük devletler karşısında görelî olarak ancak I. Dünya Savaşı yıllarında "bağımsız" hareket etme fırsatı bulmuşlardı. Bu soluk alma yılları İttihatçılara "millî iktisat" kurma fikrini hayata geçirme fırsatı vermişti. Yabancı çıkarlara fazla bağılı olan doğuş halindeki Rum ve Ermeni burjuvazisine güvenilmediğinden, Yahudi ve Müslüman kökenli daha az komprador bir burjuvazi teşvik edilmişti. İttihatçılar bu amacı gerçekleştirmek için de askeri-bürokratik aygıtı kapitalist birikim doğrultusunda seferber etmeye çabalamışlardı. Bu çaba, Duyun-u Umumiye'nin varlığı ve geleceğın burjuvazisinin desteklenen hizbinin bağımsız hareket edememesi gibi nedenlerle başarılı olamamıştı. Fakat yine de Türkleştirmeye yönelik iktisat politikası meyvesini vermişti. İttihatçılar Almanlarla işbirliğine girerek Fransız ve İngiliz sermayesi ile Rum ve Ermeni tüccarlarını saf dışı bırakmayı başarmışlardı. Hem tasfiye edilen bu tüccarların mallarına hem de savaş sırasında göçe zorlanan Ermeni ve Rumların mallarına el konulmuştu. Savaş yıllarındaki enflasyon, sıkı iktisadi denetim, kayırmacılık ve vurgunculuk hızlı bir

sermaye birikiminin koşullarını hazırlamıştı. Aynı zamanda bu yolla gelişen bir ticaret burjuvazisi de yaratılmıştı (Keyder, 1998: 40-42). Ayrıca İttihatçılar milliyetçi bir ekonomik program uygulamak için kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdıklarını ilan etmişlerdi. Bu durum büyük güçlerin protestosuyla karşılaşmışsa da, savaş arifesi olduğundan çok fazla bir yaptırımda bulunamamışlardı. Bu ekonomik gelişmelerin dışında İttihatçılar toplumsal ve kültürel değişimlere de imza atmışlardı. Bu amaçla adliye ve eğitim sistemi daha fazla laikleştirilmeye çalışılmış ve bununla paralel olarak ulemanın konumu zayıflatılmıştı. Bunun yanında medreselerin öğretim programlarında yenilik yapılmış, yabancı dil öğrenilmesi zorunlu hale getirilmiş ve kızlar için ilköğretim zorunlu tutulmuştu. Bunlarla beraber çokeşlilik yasaklanmamakla birlikte kadınların boşanma hakları genişletilmiş ve kadınların hem sosyal hayata hem de çalışma hayatına katılmaları için teşvik ve iyileştirmeler yapılmıştı (Zürcher, 2000: 77-78, 183).

3.2.2. Milli mücadele dönemi (1919-1922)

Milli Mücadele I. Dünya Savaşı'nın bir devamı olarak Osmanlı paşalarının kumandasındaki orduyla yürütülmüştü. Fakat düzenli ordu kurulmadan ve mücadele başlamadan önce, İç Anadolu'nun küçük bir bölgesi dışında Osmanlı'nın büyük bir kısmı işgal edilmişti. İlk önce işgali gerçekleştiren Britanya ve Fransa'ya sonradan İtalya ve Yunanistan da katılmıştı. Ayrıca işgalcilerle birlikte çalışacak bir hükümet de 1919'da İstanbul'da kurulmuştu. Bu yaşananları, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurulan ve Müslüman ticaret burjuvazisini bir araya toplamış olan Cemiyetler protesto etmeye başlamışlardı (Keyder, 1998: 42-44).

Askeri-bürokratik önderliğin reformcu kanadına mensup olan Mustafa Kemal'in (Keyder, 1998: 44) önderliğini yapacağı hareket ile İttihatçıların hareketi aynı nitelikteydi. Birbirinin devamı olan iki hareket de burjuva karakterliydi. Bazı politik farklarının olmasına rağmen, özde ve sınıfsal olarak aynıydılar. Aralarındaki farklardan doğan hesaplaşma İzmir Suikastı'na kadar beklemişti (Küçük, 1979: 616). Politik farklar savaş sonrasına kalırken, Mustafa Kemal'in öncesinde İttihatçılarla kişisel çatışmaları, onun yönetici zümrenin dışında kalmasına neden olmuştu. İşgallerden sonra

dağınık haldeki cemiyetler bir araya getirilerek tek komuta altına alınmıştı. Bu düzenli orduya geçiş çabaları ve düzenli ordunun kurulması Mustafa Kemal'in konumunu güçlendirmişti. Fakat ordunun finansmanı sorunu ortaya çıkmıştı. Bu sorun, İttihatçılarla ittifak kuran İstanbul tüccarları, yerel eşraf ve doğuş halindeki Müslüman burjuvaziden toplanarak giderilmişti. Ayrıca Sovyetler Birliği de yardımlarda bulunmuştu (Keyder, 1998: 44-45).

Milli Mücadele'nin Doğu Cephesinde Kazım Karabekir'in komutasındaki orduyla Ermenilere karşı yürütülen savaş, Ermenilerin yenilgisiyle sonuçlanmıştı. Ardından Türklerin şartlarını belirlediği Gümrü Antlaşması'nın (2 Aralık 1920) imzalanmasıyla bu cephe kapanmıştı (Zürcher, 2000: 223-224). Batı Cephesinde ise Yunanlılara karşı yürütülen uzun süreli savaşlardan sonra, Yunanlılar yenilerek işgal ettikleri Anadolu'dan (Batı Anadolu) çekilmişlerdi. Ardından da müttefik devletler işgal ettikleri İstanbul'u boşaltmışlardı. İşgalin sona ermesinden sonra, başkenti Ankara olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti (1923) ilan edilmişti (Keyder, 1998: 44).

Küçükömer'e göre, "Kurtuluş Savaşı I. Dünya Emperyalist Savaşı"ndan sonra başlamıştı. Fakat "Emperyalist Savaş" sorunları çözeceğine artırmıştı. Galip devletler kendi aralarında anlaşamazken, bir de bu devletler kriz, işsizlik, grevler gibi iç sorunlarla karşılaşmışlardı. Öte yandan Sovyetler Birliği kurulmuştu. Tüm bu gelişmeler Türkiye'nin taksimi için artık potansiyel bırakmamıştı. Bu şartlarda Kuvai Milliye'ye egemen kanat (I. Grup) "I. İnönü Savaşı"ndan önce Batı ile uzlaşan ilişkiler geliştirmişlerdi. Bu, politik alanda bir zafer iken; askeri alandaki zafer ise, Sakarya Meydan Muharebesi'nden önce yalnız bırakılan Yunanlara karşı kazanılmıştı. Kapitalist Batı'yla uzlaşma ve Sakarya Zaferi, Türkiye'nin gelecek sosyal sistemini belirlemişti ve bu sistem kapitalist yoldu (Küçükömer, 1994:178). Küçükömer'in bu görüşlerine paralel görüşler belirten Keyder'e göre, Arap ve Balkan eyaletlerinin ayrılmasından sonra uluslar arası konjonktür bir Türk devletinin kuruluşuna kısmen elverişli bir alan yaratmıştı. Sonrasında ise Sovyetler ve emperyalist kamp arasındaki belirsizlik, Mustafa Kemal'in bağımsız bir devlet kurma girişimini olanaklı kılmıştı. Diğer yandan Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve Güneydoğu Avrupa ile Arap devletleri arasında tampon bir alan yaratması ve iktisadi açıdan "Açık Kapı" ilkelerinin egemen olacağı bir

yapıya yeşil ışık yakması, kurulmak istenen bağımsız devletin önünü açmıştı. Yabancı yatırımlar kapitülasyoncu talepler içermediği müddetçe sevinçle karşılanacaktı. Hatta Yunan Savaşı sırasında bile Amerikalı ve Avrupalı yatırımcılara imtiyazlar verilmişti. Bunların tümü göz önünde bulundurulduğunda: Mustafa Kemal'in öncülük ettiği "bağımsızlık mücadelesi", İtalya ve Fransa'nın sessiz onayı ile Britanya'nın müdahale etmeyici tavrı nedeniyle kısa sürede başarı kazanmıştı (Keyder, 1998: 43-44).

Çalışmanın bu kısmını daha fazla Milli Mücadelenin geçirmiş olduğu safhaların ayrıntılarına boğmadan, Milli Mücadele'nin örgütlenmesine, kimlerle yürütüldüğüne, yürütülme yöntemine, niteliğine ve mücadele dönemindeki muhalefete bakmak daha zihin açıcı olacaktır. Çünkü gelecekteki sistemin temelleri bu dönemde, bu yapılara yön veren güçlerce atılmıştı.

Savaştan sonra İttihatçı liderler ülkeyi terk etmiş olmalarına rağmen, İttihatçılar yine de meclise, orduya, polise, posta ve telgraf servislerine ve birçok kuruma egemendiler. Anadolu'da başlayan siyasal mücadelenin zeminini İttihatçı liderler ülkeyi terk etmeden önce atmışlardı. Daha 1915'te bile İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale Boğazı'nı yarmaları durumunda, İttihatçılar hükümeti Konya'ya taşımayı düşünmüşlerdi. 1918'e gelindiğinde Pantürkist düşüncelere kapılmış olan Enver, savaşta ikinci bir raundun çıkacağına inanmış ve bu amaçla da ordunun bir kısmını Kafkasya'ya göndermişti. Ayrıca Enver ve Talat, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Anadolu'nun bir takım yerlerine silah ve mühimmat depolamasını istemişlerdi (Zürcher, 2000:196-197). Belge'ye göre de I. Dünya Savaşı sırasında İttihatçılar yenilgiyi ve işgali tahmin ettiklerinden, çeşitli yerlere silah ve cephane gömmüşlerdi (Belge, 2012: 588). Bu amaçla daha savaş bitmeden önce "Karakol" örgütlenmesine gidilmişti. Bu örgütün kurulmasındaki amaç, Savaş sonrasında öç almalara (Hristiyan cemaatler, İtilafçılar gibi) karşı İttihatçıları korumak ve Anadolu ve Kafkasya'daki direnişe başkentten yetenekli insanlar, para, silah, erzak ve gereç temin etmektir. İttihatçılar bir yandan Anadolu'daki direnişi örgütlerken, bir yandan da Rum, Ermeni ve İtilaf devletlerinin işgal tehlikesine karşı Müslüman Türk kesiminin haklarını savunmaya girişmişlerdi. Bu amaçla yerel "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" kurulmuştu (Zürcher, 2000: 198). Bu cemiyetler yabancı işgallerle birlikte, Rum ve Ermenilerin de geri dönecekleri

korkularını taşımışlardı. Çünkü Rum ve Ermenilerin terk ettiği iş ve topraklarına Türk eşrafı el koymuştu ve Müslüman girişimciler iç ticarete bu azınlıkların yerlerini almaya başlamışlardı. Bu nedenle “Türk kurtuluş hareketine” en büyük destek İttihatçıların kayırdıkları tüccarlardan ve gelişmeye başlayan Müslüman burjuvaziden gelmişti (Keyder, 1998: 42-43). Milli Mücadele döneminde büyük toprak sahibi ayan kalıntısı veya eşrafla geçici ama apaçık bir işbirliği yapan bürokratların (Küçükömer, 2006: 86) yanında, mücadeleye “serbest meslek sahibi” olan eğitim görmüş aydın kesim de destek vermişlerdi (Belge, 2012: 590). Ayrıca Anadolu’daki hareket yetkili bir mercii konumuna yükselince, milliyetçi aydın kesimle birlikte İstanbul’daki parlamentonun bazı mebusları da harekete katılmışlardı (Keyder, 1998: 44). Yerelde kurulan cemiyetlerin örgütlenmesi devam ederken, Zürcher’e göre, 1918-1920 yılları arasında “Karakol” çok sayıda İttihatçı subayı Anadolu’ya göndermişti. Anadolu’da direniş hareketi belirince de, direnişe liderlik edecek otorite sahibi ve adı lekесiz olan birine gereksinim duyulmuştu (Zürcher, 2000: 206-207). Çünkü İttihat ve Terakki’ye duyulan öfke sadece savaşı kaybetmiş olmalarıyla sınırlı değildi. Aynı zamanda savaş zenginlerinin insanları iliklerine kadar sömürerek zengin olmalarından dolayı da bunlara öfke duyuluyordu. Bunlarla birlikte siyasi ve ideolojik olarak da İttihatçılara düşman kesimler vardı. Bu şartlarda itttihatçılar hareketin başında olmayıp içinde olma yolunu seçmişlerdi. Öte yandan dış dünyanın da hesaba katılması gerekmekteydi. İttihatçılar Ermeni kıyımından sorumlu iken, bunların öncülüğünde başlatılacak bir “Kurtuluş Savaşı”nı dünyaya kabul ettirmek zor olacaktı (Belge, 2012: 592-593). Dolayısıyla bilinen, tanınan bir İttihatçı lider mücadeleye öncülük edemezdi. Bu durumda Zürcher (2000: 207) ve Belge’ye (2012: 593) göre, İttihatçılar Mustafa Kemal’e yanaştılar ve Mustafa Kemal liderlik teklifini kabul edince de, Zürcher’e göre, İttihatçılar Mustafa Kemal’in 3. Ordu Müfettişi olarak doğuya gönderilmesine aracılık ettiler (Zürcher, 2000: 208). Belge’ye göre, Mustafa Kemal’in lider olarak seçilmesi çaresizlikten kaynaklanmıştı. İttihatçılar çaresizdi çünkü kendileri ön planda olamazlardı. Verili şartlarda, Mustafa Kemal’in liderliğini istemeseler de, bu liderliği “geçici” olarak gördüklerinden kabul etmişlerdi. İttihatçılar Mustafa Kemal’in “geçici” olarak gördükleri liderliğini, şartlar olgunlaştığında bir “iç darbe” ile ele geçirmeyi düşünmüşlerdi. Öte yandan Mustafa Kemal de çaresizdi. Çünkü tek örgütlü güç İttihatçılardı ve onlar dışında çalışabileceği kimse de yoktu. Dolayısıyla İttihatçılarla

Mustafa Kemal arasında “yazısız” ve “sözsüz” bir “pakt” oluşmuştu. Bu “pakt” savaş boyunca sürmüştü ve bu arada çoğu İttihatçı Mustafa Kemal’in liderliğini ilelebet benimsemişti. Benimsemeyenler ise sonradan tasfiye edileceklerdi (Belge, 2012: 593-595).

Milli Mücadele en büyük desteği eşraftan, filizlenmeye başlayan Müslüman burjuvaziden, aydından, serbest meslek sahiplerinden almıştı. Liderlik sorunu da görünürde çözülmüştü. Fakat 1919 ve 1920 yıllarında hala mücadeleye halkın katılımı ve mücadelenin yürütülme yöntemi konusunda büyük sorunlar vardı.

Mücadeleyi örgütleyenler, nüfusun belli bir kısmı savaşlarda kırıldığından ve geriye kalanın da savaşlardan bıkmış olması yüzünden, halkı harekete geçirmekte zorlanmışlardı (Zürcher, 2000: 216). “Bağımsızlık hareketi” tabandan gelen bir toplumsal devrim olmadığından; köylülerin çoğunun katılımı “Kur’a efradı” olmanın ötesine geçmemişti. Harekete liderlik edenler ise, İttihatçıların devleti koruyan özerk bürokratik askeri geleneğinden esinlenmiş ve bu geleneğin değişik versiyonunu teşkil etmişlerdi (Keyder, 1998: 45). Küçük’e göre, “Kurtuluş Savaşı”nın başında savaşa katılım konusunda Türk halkı çok büyük isteksizlik duymuştu. Bu dönemdeki “İstiklal Mahkemeleri”nin savaş kaçaklarına ceza vermekten adeta yorgun düşmüş olmaları, bu isteksizliği kanıtlar nitelikteydi (Küçük, 1998: 423). Halkın Milli Mücadeleye katılımı konusunda duyduğu isteksizlik Zürcher’e göre, İzmir’in 1919’da Yunanlılarca işgal edilmesiyle kırılmaya başlamıştı (Zürcher, 2000: 216). Fakat 1920’de isteksizlik hala belirgindi. Küçük’e göre, bu isteksizliği ortadan kaldırmak ve halkı mücadeleye katılım konusunda teşvik etmek için Baltacılık Kanunu’nu (11 Ekim 1920) çıkarılmıştı. Orman köylülerinin mücadeleye katılımını teşvik etmek amacıyla çıkarılan bu kanun, bu köylülerin orman sahibi olmasını öngörmüştü. Bu kanunla, her köylüye yakınındaki ormandan iki hektarlık alan verilmişti ve bunun istendiği gibi kullanılması köylü ailesine bırakılmıştı (Küçük, 1997: 21-23). Öte taraftan siyasi davalara bakmadan önce cepheye asker sevk örgütleri gibi çalışan “İstiklal Mahkemeleri”nin verdikleri idam cezaları da, halkın savaşa katılmasında etkili olmuştu (Küçük, 1998: 424).

Milli Mücadeleye halkın dâhil edilmesi çabalarıyla eş zamanlı olarak, bir de mücadelenin yöntemi sorunuyla karşılaşmıştı. Çünkü I. Dünya Savaşı yenilgisi, Osmanlı ordusunu neredeyse bitirme noktasına getirmişti. Bu durumda yürütülecek savaşın hangi yöntemle yapılacağı gündeme gelmişti.

1916'da Osmanlı ordusu 200.000 iken, 1918'de bu sayı 100.000'e düşmüştü. Ordunun kalan kısmı ise bölgelere dağılmıştı. Bu kalan düzenli ordu birlikleri, Yunan işgaline karşı 1921'e kadar Türk ve Çerkez çetelerine bel bağlamışlardı. Fakat bu çetelerin düzenli Yunan ordusuna karşı fazla şansı yok gibiydi (Zürcher, 2000: 217-218). Diğer yandan bu çetelerin yürüttükleri mücadele çok yerel kalıyordu. Bu yerel mücadeleler, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde kabul edilen "Misak-ı Milli" çerçevesinde bir bağımsız devletin kurulması fikrine de ters bir durum ortaya çıkarmıştı ve yapılması gereken, yerelde mücadele eden tüm milis güçlerinin bir merkezi otoriteye bağlanmasıydı. Fakat bu durum mücadelenin gayrinizamî kuvvetlerle yürütülmesinden yana olan Çerkez Ethem ile mücadelenin geleceğin devletin düzenli güçleriyle yürütülmesinden yana olan Mustafa Kemal arasında bir çatışma yaratmıştı. Bu çatışma "I. İnönü Savaşı" adıyla tarihe geçen olayda, Yunan ordusuna karşı bir "zafer" kazanmaktan çok Çerkez Ethem'in tasfiyesi "operasyonu" son bulmuştu (Belge, 2012: 589-600).

Milli Mücadele'ye yön verenler Mustafa Kemal ve arkadaşları (I. Grup) olmalarına rağmen, onların dışında da muhalif gruplar, güç odakları vardı. Zürcher'e göre (2000: 232), Yunan tehdidi sırasında geçici olarak sessiz kalan muhalefet, bu tehdidin 1921'de uzaklaşmasından sonra yeniden örgütlenmişti. Daha öncesinde 1920'de, çalışmalara başlayan ilk Büyük Millet Meclisi (BMM), türdeş olmayan¹⁰ ve geniş bir fikirler yelpazesini temsil eden¹¹ çoğulcu bir meclisti¹². Murat Belge'ye göre, bu Meclis belli başlı fikirleri temsil eden üç gruptan oluşmaktaydı (Belge, 2012: 606). Bu gruplardan solu temsil edeni, Mustafa Suphi'nin başında bulunduğu Türkiye Komünist Partisi (1920'de Bakü'de kurulmuştu) ile aynı düşünceleri paylaşmıştı. Bu

¹⁰ Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 9. Baskı, Çev. Y. S. Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, sy. 232.

¹¹ Belge, Murat, *Militarist Modernleşme*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, sy. 606.

¹² Tanör, Bülent, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 14. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, sy. 280.

gruptaki kişiler Kasım 1920’de, Ankara’da, Halk İştirakiyun Fırkası’nı kurmuşlardı. Ethem’e karşı yürütülen tasfiye operasyonunda Ethem ile birlikte bu Fırka da tasfiye edilmişti (Zürcher, 2000: 229-230). Küçükömer’e göre, Birinci Büyük Millet Meclisi’ndeki politik kuruluş Müdafaa-i Hukuk Cemiyetiydi. Bu cemiyetteki bürokrasi arası rekabetten I. Grup ve II. Grup olmak üzere iki grup ortaya çıkmıştı. Birinci Grup Mustafa Kemal’in grubu iken; İkinci Grup, içinde İttihat ve Terakki’nin nüvelerini taşımakla birlikte (bu nüveler Terakkiperver Fırkası’nda ve Demokrat Parti’de de bulunmuştu) daha çok Osmanlı Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na yakındı. Bunun nedeni, İkinci Grup’un seçimler söz konusu olduğunda geçmişten gelen ikileşmeden biri olan İslamcı-doğucu cepheye dayanmasıydı (Küçükömer, 2006: 87). Belge’ye göre, resmi Kemalist “devrim tarihi” bu İkinci Grup’un fazla eşelenmesinden hoşlanmaz. Çünkü bu grup temelde liberal bir muhalefet yapmıştı. İkinci Grup’un aksine o dönemde mecliste yapılan tartışmalarda Birinci Grup demokratik bir yaklaşım sergilememişti. Bu nedenle Birinci Grup’un karşısına çıkan tüm muhalefet “hacı, hocalar, sarıklılar” diye “irtica” cephesine itilmiş ve bu tutum sonraki süreçlerde de devam etmişti. İkinci Grup ise, demokratik ilkeleri (güçler ayrılığını savunmuş, yürütmenin keyfilğini eleştirmiş vb.) savunmuştu (Belge, 2012: 606). Zürcher’e göre, İkinci Grup ideolojik olarak kendi içinde yekpare olmamakla birlikte, Mustafa Kemal’in artan mutlakiyet ve köktencililiğine karşı muhalefette birleşmişlerdi (Zürcher, 2000: 232). Bu Grup’taki “liberal”lerin bazıları da muhafazakârdı ve hilafetin devamından yanaydılar. Fakat bunlar “padişahçı” değillerdi (Belge, 2012: 607). İkinci Grup’un İslamcı-doğucu güçlere dayanarak bunlarla işbirliğine gitmesi, bürokratik tarihi mirasın taşıyıcısı olan Birinci Grup’un ve sonrasında dönüşeceği Cumhuriyet Halk Fırkası’nın (CHF) azınlık olduğunu göstermişti. Hatta Birinci Grup’a dahil olanların çoğu Cumhuriyet’in ilanına karşı çıkmıştı (Küçükömer, 2006: 87). Birinci Grup’takilerin çoğunun aşırı milliyetçi, faşizme ve Mussolini’ye hayran kişiler olduğunu söyleyen Murat Belge, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Cumhuriyet Halk Fırkası’na geçişin de bu niteliği değiştirmedğini savunmaktadır (Belge, 2012: 608). Eylül 1922’de savaşın kazanılmasıyla seçimlere gidileceği ve yeni bir meclisin açılacağı bildirilmişti. Yapılan seçimlerde İkinci Grup’tan hiç kimse (Mustafa Kemal’in istememesi üzerine) 11 Ağustos 1923’te toplanan meclise girememişti. Ardından Müdafa-i Hukuk, CHF’ye dönüştürülmüştü (Zürcher, 2000: 234).

Buraya kadar Milli Mücadelenin örgütlenmesi, yürütülme yöntemi ve milli mücadeleye kimlerin öncülük ettiği ile milli mücadele döneminde oluşan muhalefete değinilmiştir. Bunların yanında milli mücadelenin niteliğine bakıldığında farklı görüşler ortaya çıkmaktadır.

Milli Mücadele’yi bir “Ulusal kurtuluş devrimi” olarak tanımlayan Doğan Avcıoğlu, “bu devrim”in “tam bağımsızlık” ve “çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmayı” amaçlamış olduğunu söylemektedir (Avcıoğlu, 1971: 10). Avcıoğlu bir başka çalışması olan *Türkiye’nin Düzeni*’nde ise, “Kurtuluş Savaşı”nın ilk yıllarında yaygın bir Bolşeviklik edebiyatının yapıldığını, Mustafa Kemal’in girişimi ile resmi bir komünist partisinin kurulduğunu ve “Bolşevik Taburu” adı verilen bir birliğin Yunanlılara karşı savaştığını ifade etmiştir. Avcıoğlu, bu dönemdeki Büyük Millet Meclisinin emperyalizme ve kapitalizme karşı olduğunu dile getirmiştir (Avcıoğlu, 1996: 329). Atilla İlhan ise (2001: 194), Milli Mücadele’yi bir “Ulusal Demokratik Devrim” olarak gördüğünü söylerken; Niyazi Berkes de (2002: 493), Milli Mücadele’yi “anti-emperyalizm savaşı, Türkiye açısından bir çağdaşlaşma savaşıydı” demektedir. Fakat iddia edildiği gibi Milli Mücadele ne “anti-emperyalist”ti ne de “devrim”sel dönüşümler yaratmıştı. Başkaya’ya göre, Milli Mücadele “Birinci Emperyalistler arası savaşın” diplomatik planda yürütülmesiydi. Bu mücadele bir yanıla diplomatik düzeyde I. Dünya Savaşı’nın devamıydı. Bir başka yanını Yunanlılarla sıcak savaş oluştururken; üçüncü yanı, merkezi Osmanlı bürokrasi içindeki hesaplaşmayla ilgiliydi. Osmanlı İmparatorluğu savaştan pay almak için “taraf” olarak “birinci emperyalistler arası savaşa” dahil olmuştu. “Emperyalist paylaşım savaşına” katılan bir devletin, anti-emperyalist bir “ulusal kurtuluş savaşı” verdiği söylemi, kendi içerisinde çelişmektedir. Cumhuriyeti kuran kadroların tarihsel olarak geriliği ve gelişmiş bir burjuva sınıfının ve onun “dünya görüşü”nü formüle edecek aydınların olmayışı, Milli Mücadele’den sonra zorlama bir resmi ideolojinin oluşturulmasına neden olmuştu. Bu resmi ideoloji, Milli Mücadele’yi anti-emperyalist, dünyanın mazlum uluslarına kurtuluş yolunu açan ilk ulusal halk hareketi, Mustafa Kemal dönemi siyasal rejiminin “halkçı” bir yönetim biçimi olduğu, Mustafa Kemal’in tüm Türklere bir vatan bağışlayan dünyanın en büyük anti-emperyalist lideri olduğu gibi birçok gerçeke bağdaşmayan hurafeler üretmişti. Ayrıca hiçbir zaman doğrudan sömürgeleştirilmemiş olan Türkiye’nin yapmış olduğu

Milli Mücadele'nin "Kurtuluş Savaşı" kavramıyla anlatılması, bu kavramın da yerinde kullanılmaması gibi bir sorun yaratmıştır (Başkaya, 2011: 44-47). Murat Belge de bu resmi ideolojinin söylediklerine katılmadığını belirterek, emperyalizme karşı verildiği söylenen savaşın, fiilen yalnızca Yunanistan'a karşı yapıldığını ve bunun da anti-emperyalizm olarak değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır. Kendisi savaşmayan Britanya'nın dışında, Yunanistan'a kimse (İtalya, Fransa, Amerika) destek vermemişti. Bu durumda "yedi düvele karşı" diye başlayan bir tarihi anlatım da gerçeği yansıtmamaktadır. Milli Mücadele'nin "devlete karşı" başlattığı bir devrimci hareket niteliği yoktu. Yıkılan İmparatorluğun kurucu etnik ögesi, kurduğu devleti geri almaya çalışmıştı. Bu çaba da çağın egemen eğilimi olan "ulus devlete" denk gelmişti (Belge, 2012: 603-605).

Küçükömer'e göre emperyalizmle mücadelenin iki kriteri vardır. Bunlardan birincisi; özü bütünselliğinde olan ilişkilerin (sermaye ilişkilerinin salt ekonomik değil, aynı zamanda kültürle, politikayla, eğitimle, hukukla da bağı olması açısından) özüne karşıt olmayan, başka bir ifadeyle antikapitalist niteliğe de sahip olmayan hareketler antiemperyalist olamazlar. Birinciye sağlayacak ikinci kriter ise; demokratiklik. Yani sermayeye karşı olan emekçi sınıfların kuracakları "demokratik merkezîyetçi parti" ittifaklarıyla, yürütülecek mücadelenin öncülüğünü yapmalarıydı. Bu iki kritere dayanarak "Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalistliği"ni değerlendiren Küçükömer, Milli Mücadele'nin ne "kapitalist ilişkilerin bütünselliğindeki öze karşı" olduğunu ne de demokratik (emekçilerin ittifakının yerini merkezi bürokratlar almıştır) olduğu sonucuna varmaktadır. Öte taraftan Jön Türklerin üretim güçlerini burjuva ideolojiyle geliştirmek istemeleri ve pre-kapitalist ideolojiyi zorlayarak kapitalist gelişmeye yol açmaya çalışmaları devrimcilik olarak değerlendirilebilirdi. Ama kapitalistlerin yetiştirilmesi emekçilerin istismarı ve ezilmeleriyle mümkün olduğundan, başvuru zorlama faşizan bir nitelik de ortaya çıkarmıştı. Demokratik olmayan merkezi bürokrasi burjuva ideolojisini ithal etmiş fakat verili koşullarda ve kendileri de demokratik olmadıklarından geleceğe köstek vurmuşlardı. Bu durumda devrimcilik diye laisizm ve devletçilik yapılmıştı (Küçükömer, 1994: 176-178).

3.2.3. Tek parti dönemi (1923-1945)

Yerasimos'a göre, yeni Türk ulus-devletinin kurulması içteki ikili bir sürecin de son aşamasını oluşturmaya başlamıştı. Bu ikili süreç, batılılaşma akımının gelişimi ve Türk ulus düşüncesinin beyanıydı. Fakat yeni devlet kurulduktan sonra ulusal temellerini sağlamlaştırmak ve batılılaşma yolundaki yeteneklerini denemek zorunluluğunu hissetmişti. Bu nedenle oluşturulan ideoloji ve siyasa Kemalizm'i yaratmıştı (Yerasimos, 1998: 76). Keyman'a göre, Kemalist modernleşme siyasal modernizasyon ve ekonomik bağımlılık olarak iki kuramsal pozisyonda seyretilmişti. İlk pozisyon olan siyasal modernizasyonun, modern toplumu tanımlayan siyasal kurumların inşası yoluyla yukardan aşağı hareket eden bir toplumsal değişimi hedeflemişti. Modern bir ulus devlet yaratmak aynı zamanda modern bir ulus yaratmanın ve "çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmanın" ilk adımıydı. Ayrıca İmparatorluktan ulus-devlete geçiş, siyasal modernizasyonun başlangıç noktası olan, Weber'ci tarzda rasyonel-yasal otoritenin kurulması ve yönetimin kişisel egemenlik biçimini engelleyici bir temelde örgütlenmesini gerektirmişti (Keyman, 1999: 177). Türköne'ye göre, bir ülkede iki farklı egemen akıldan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, özgürce oluşan toplum aklıdır. İkincisi ise, devlet katında gelişen ve devleti koruyup kollarken, toplumu, hizaya sokacak, onu düzenleyecek bir nesne gibi gören aklıdır. Bu akıl kendi profesyonel çıkarlarını her şeyin önüne alan bürokrasinin aklıdır. Bu akıl, Cumhuriyetin modernleştirici seçkinlerini seçkin konumlarında tutmuş ve halkı da kurdukları iktidara itaat ettirmişti (Türköne, 2005: 95-96). İkinci pozisyon olan ekonomik bağımlılık konusunda ise Keyman, dünya sistemi içinde hukuksal olarak siyasal anlamda bağımsız bir ulus-devletin kurulması mümkünse de, bunun hiçbir zaman ekonomik bağımsızlık anlamını taşımadığını söylemektedir. Türkiye'nin sanayileşme sürecinin "bağımlı bir kapitalist gelişme" süreci olduğunu dile getiren Keyman, Kemalist "çağdaşlaşma" modelinin bir "ekonomik bağımlılık" modeli olarak görülmesi gerektiğini savunmaktadır (Keyman, 1999: 177). Cumhuriyet'in kurumsal ve yasal yapısı ulus kurmaya elverişli iken, iktisadi konjonktürün böyle bir duruma elverişli olmadığını söyleyen Keyder, Kemalist rejimin, dış iktisadi baskılardan uzak bir iktisadi ilerlemeyi hızlandıracak istisnai şartlardan yararlanamadığını belirtmektedir. Lozan Antlaşması Türk hükümetini koruyucu olmayan bir dış ticaret politikasına zorlamıştı. Rumlardan

boşalan yerleri dolduran yabancı sermaye iyi karşılanmış, fakat bu dış sermaye (İtalya, Almanya, Fransa, İngiltere şirketleri) ithalatı ve ihracatı kendi denetimine almıştı (Keyder, 1998: 45-46).

Keyder'e göre, Milli Mücadele'den sonra bürokrasi içindeki "rakip" bir grup inisiyatifi ele geçirerek İttihatçıların politikalarını yeniden yorumlamıştı. Bu, devletin başlattığı yukarıdan "çağdaştırmacı" rolünün devam edeceği ve mali kaynakların bir "milli iktisat"ın kuruluşu için özendirileceğinin göstergesiydi. Bu durum, Kemalist rejimin bazı önemli bakımlardan İttihatçıların politikalarını köklü biçimde yeniden işleminin göstergesi olmuştu. Kemalist rejimin kadroları da, ulusal kalkınma temaları ve amaçlarının birçoğu da İttihatçılardan alınmıştı. Fakat bunların uygulanması için uygun ortam 1923'ten sonra bulunmuştu (Keyder, 1998: 45).

Cumhuriyet rejiminin izleyeceği yöntem bir yanda İzmir İktisat Kongresi'yle, bir yandan da Mustafa Kemal'in demeçleriyle şekillenmişti. Bu yöntem her ne kadar 1930-1938 yıllarında bazı zorluklardan kaynaklı olarak düzeltmeler görmüşse de, yöntemin özü 1947'ye kadar korunmuştu. Bu izlenecek yöntemin adı "Milli İktisat"tı ve bu iktisat, "devletçilik görünümündeki liberal politikaları" içeriyordu (Cem, 2011: 233). 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan İzmir İktisat Kongresi'ne Türkiye'nin çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi zümrelerinden seçilen 1135 üye katılmıştı (Ökçün, 1997: 283). Küçükömer'e göre, Tanzimat ve Meşrutiyet bürokratları Osmanlı mülkiyet sistemini değiştirerek ayanların ve bürokratların elde ettikleri servetlere el konulmasını engellemişlerdi. Ayan/eşrafın miri topraklar üzerindeki fiili tasarrufu, köylüler aleyhine mülkiyete dönüşürken; bürokratlar da kendine has yollardan servet edinmişlerdi. Suyun başında olan bürokratlar kendilerine de akan servetin akış biçiminin karşısına çıkmamışlardı. Bu durum devrim ve düzen değişikliğini sağlayacak olan ekonomik yapının dönüşümünü engellemişti. Bu şartlarda yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde hiçbir anlamlı yenilik olmamıştı. Kongre'ye bürokrat-ayan kalıntısı eşraf birliği hakim olmuştu. Ayrıca bürokratlar işçileri küçük bir denge unsuru olarak kullanmışlardı (Küçükömer, 2006: 89). Kongre'de tarım işçileri (toprağa sahip olmayan yarıcı ve ortakçılar) temsil edilmemiş ve alınan kararlar da daha çok toprak sahibi çiftçilerin yararına olmuştu. Bununla birlikte Kongre'de sanayi ve işçilerini temsil edenler,

tarımda çalışan işçilerin çıkarlarını savunmamışlardı (Ökçün, 1997: 285). Kongre’de “ferdin yapamadığını devlet yapar” düsturu öne çıkmıştı (Cem, 2011: 233-234). Fakat tek parti döneminde özellikle 1930’larda ön plana çıkan devletçilik bu kongre’de çok fazla rağbet bulmamıştı (Yerasimos, 1998: 87). Bunda özellikle “ liberal” bir iktisadi politikadan yana tavır alan tüccarların etkisi vardı (Ökçün, 1997: 287). Bu tüccar burjuvalar için 1920’ler bir ekonomik yeniden yapılanma ve zenginleşme dönemi olmuştu (Keyder, 1998: 46).

Bu Kongre’de yeni bir ittifak da doğmuştu. Yeni devletin temelinde önceden var olan sivil-asker aydınlar ile eşraf arasındaki ittifaka, üçüncü bir ortak olan ulusal bir burjuvazi de katılmıştı. Ayrıca yapılan Kongre’nin İstanbul’daki Türk burjuvazisinin bir siyasi ve iktisadi örgütlenmesinin önüne geçmek gibi bir amacı da bulunmaktaydı. İstanbul’daki Türk burjuvazisi, Türk devletinin temelini oluşturacak yeni ittifaka eşit katılım istemek niyetiyle kongreye katılmıştı. Kongre’ye katılan saray çevresi zenginlerinin, servet edinmiş devlet görevlilerinin ve Türk tüccarlarının hepsi Kongre’de kendilerine çıkar sağlamak için çaba göstermişlerdi (Yerasimos, 1998: 81-88). Bu çıkar sağlama ve çıkar çatışmalarının yanı sıra, Ökçün’e göre Kongre’ye katılan çiftçi, tüccar ve sanayi “zümresi” ile işçi “zümresi” arasında da belirli çıkar çatışmaları vardı. Fakat devrin yöneticileri iktisadi anlamıyla bir sınıf meselesini kabul etmemişlerdi. Bu durum sonraki yıllarda da tartışılmadan kabul edilmiş ve “imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kütleyiz” görüşü hâkim olmuştu (Ökçün,1997: 286-287). Bu dönemlerde Mustafa Kemal yeni bir denge arayışına da girmişti. Bu arayış güçler üçgeniyle somutlaşmıştı. Bu üçgenin tepe noktasında Mustafa Kemal’in temsil ettiği devlet bulunuyordu. Bir ucunda da eşraf ve kentli burjuvazi vardı ve bunlar ile devlet arasındaki hakem rolünü ise devletin hizmetindeki bürokrasi üstlenmişti. Bu siyasi manevranın bir diğer adımı ise, devleti elinde tutan sivil ve askeri bürokrasinin kent burjuvazisiyle eşrafa “ulus” içerisindeki hayati güçlerin temsilciliğini vermesiyle sağlanmıştı. Bu temsiliyetin anlamı, köylü ve işçi hakkında karar verme yetkisinin kent burjuvazisine ve eşrafa verildiği idi. Bu güç ilişkileri yeni devletin sosyal piramidini oluşturmuştu. Bu piramidin siyasi yanı ise, Halk Fırkası ile tamamlanmıştı (Yerasimos, 1998: 88-89).

Milli Mücadele'nin kazanılması ve Lozan Antlaşması'nın imzalanması (24 Temmuz 1923) Mustafa Kemal'in siyasal konumunu güçlendirmişti. Bu gücün etkisiyle Birinci Meclis dağıtılmış ve sıkı denetlenmiş bir seçimle yenisi oluşturulurken, Halk Fırkası da kurulmuştu. Böylece iktidar Mustafa Kemal'in denetiminde olan Meclis ve partide toplanmıştı (Zürcher, 2000: 242). Bu süreçten sonra artık serbest seçimler yoktu ve İttihatçıların “merkezi umumi” iktidarı Halk Fırkası'nda tekrardan vücut bulmuştu (Küçükömer, 2006: 88).

Cumhuriyet'in ilanının Milli Mücadele'nin bazı ünlü kişilerinin (Ali Fuat, Rıfat Bele, Kazım Karabekir gibi) başkentte olmadığı bir zamanda yapılması, bu kişilerin ilana sert bir tepki göstermelerine neden olmuştu. Ayrıca bu kişiler devletin bir Cumhuriyet olarak adlandırılmasının özgürlük getirmeyeceğini, devletin ister cumhuriyet yönetiminde olsun ister monarşi yönetiminde olsun asıl farklılığın İstibdat ile demokrasi arasında olduğunu ifade etmişlerdi (Zürcher, 2000: 243-244). Mücadeleyi birlikte yürüten komutanların arasındaki bu görüş ayrılıkları, savaşın bitimini izleyen yıllarda daha bir somutluk kazanmıştı. Bu görüş ayrılıkları, Mustafa Kemal'in mücadeleye birlikte başladıkları arkadaşlarından uzaklaşarak, mücadeleye sonradan katılan İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak'a yakınlaşmasına neden olmuştu. Bu yakınlaşmanın görünürdeki nedeni, hilafetin ve saltanatın kaldırılması konusunda İnönü ve Çakmak'ın Mustafa Kemal'in yanında yer almalarıydı. Asıl neden ise, öteki komutanların Mustafa Kemal'in diktatoryal eğilimlerinden kaygı duymalarıydı. Cumhuriyetin ilanı ve ardından hilafetin de kaldırılması, bu komutanların “sınırsız-denetimsiz” bir “tek adam” kaygılarını iyice artırmıştı (Belge, 2012: 608). Bu fikir ayrılıklarının bir başka nedeni ise, halifelik ve dini kurumların (okullar, vakıflar, dini yasalar) Mustafa Kemal'in tek kişilik hükmü karşısında denge oluşturabilecek yegâne yerleşik yapılar olmasından kaynaklanmıştı. Bu yüzden Mustafa Kemal'e karşı düşen komutanlar bu yapılardan destek aramak durumunda kalmışlardı (Yerasimos, 1998: 94-95).

Savaş zamanında belirginleşen üçlü “triumvira” (Kemal-İnönü-Çakmak), savaş sonrasında kesinleşmişti. Ordunun subay kadroları bu üçlüye büyük saygı duymuşlardı. Bu yüzden ordudan bir darbe girişimi söz konusu olmamasına rağmen, Mustafa Kemal

yine de temkinli davranmıştı (Belge, 2012: 608-609). Mustafa Kemal İttihatçıların orduyla içiçeliğine ve bu içiçeliğin yarattığı rekabete şahit olmuştu. Bu nedenle orduyu kışlaya sokmuştu. Ama ordu hem batılılaşma hareketleriyle kuşatılmıştı hem de CHP liderlerine sıkı sıkıya bağlanmıştı (Küçükömer, 2006: 88). Diğer taraftan Mustafa Kemal, kendisiyle ayrı düşen diğer komutanların ve onlara sempati duyan askerlerin bir komplosundan korkmuştu. Bu nedenle orduyu politikadan ayırarak, bu dönemde hem asker hem milletvekili olanların birinden birini tercih etmelerini zorunlu kılmıştı. Bu durum yeni devleti ordudan ayırırken, bütün güç de Halk Partisi'ne geçmişti (Yerasimos, 1998: 96). Tek parti dönemi boyunca ordunun siyasal hayattan tamamen tecrit edildiğini söyleyen Ahmad, Cumhuriyet'e üniforma içinde hizmet etmeyi seçenlerin oy kullanmasına bile izin verilmediğini belirtmektedir. Bu dönem boyunca ordu toplumsal ve siyasal hayatın dışında tutulmuştu. Fakat orduya şerefli bir yer de verilmişti. Ordunun bu tecrit dönemi, orduyu CHP'nin denetlediği tek partili devletin aracı konumuna getirmişti (Ahmad, 2008: 18). Bir başka deyişle, "Türk ordusu profesyonel orduya değil, bir rejim ordusuna" dönüşmüştü (Selek, 1976, aktaran: Belge, 2012: 609). Tek parti döneminde ordu üzerinde kurulan denetim, ordunun hem toplumun denetlenmesinde birer baskı aracı hem de ideolojik mücadelenin birer aracı olarak kullanılmasında etkili olmuştu. Yine bu dönemde CHP'nin dışındakilere bazen açık, bazen gizli olarak hain damgasının vurulması, bu tarihlerden başlamak üzere suni bir iç-dış düşman zincirinin oluşmasına yol açmıştı. Bu iç ve dış düşmanların devleti tehdit ettiği teması, yine temeli tek parti dönemine kadar giden İç Hizmet Kanunu'nun (35.ve 85. maddelerde orduya Türkiye Cumhuriyeti'ni koruma ve kollama görevinin verilmesi) hazırlanmasına neden olmuştu (Şen, 1996: 23-51).

Bunlar yaşanırken 1924 Anayasası da yapılmıştı. Tanör'e göre, 24 Anayasası ne sosyal haklar (sendika, grev, toplu sözleşme vb.) konusunu ele almış ne de devletin sosyal ödevlerine (sosyal güvenlik, iş hakkı, sağlık hakkı gibi) yer vermişti. Bu yönüyle sosyal değil liberal bir anayasaydı (Tanör, 2006: 311). Ayrıca 24 Anayasası demokratik özgürlükler ile klasik yurttaşlık haklarını (eşitlik ilkesi, ayrıcalığın yasaklanması, mülk edinme vb) öngörmüş olmasına rağmen, toplumsal değişmeyi ilerletme niyeti taşımamıştı (Keyder, 1998: 48).

Batılılaşma hedefi, bir dizi ekonomik ve sosyal reform gerektirmişti. Fakat bu reformların gerçekleştirilebilmesi için öncelikle muhalefetin bastırılması gerekiyordu. Bu “liberal” muhalefet, diktatörlüğe karşı demokrasi mücadelesi görünümüne bürünmüştü. Mustafa Kemal ve arkadaşları ise, “gericiliğe” karşı ilerlemenin savunuculuğunu yaptıklarını söyleyerek, bunları ya “hain” ya da “sapkın” olarak görmüşlerdi (Yerasimos, 1998: 95). Halk Fırkası içindeki muhalif kesim (32 milletvekili), Fırkadan ayrılarak muhalefeti temsil eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nı (17 Kasım 1924) kurmuşlardı (Zürcher, 2000: 245). Bu Fırka, Küçükömer’e göre, CHP’ye karşı seçimlerde oy alabilmek için eski değerler sisteminden ilham almış tarihi İslamcı-doğucu halk cephesini kullanmak zorunda kalmıştı. Bunu yaparken de Prens Sabahattin’in mirasını taşıyarak yapmıştı (Küçükömer, 2006: 90). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kendisini ilkeleri ve programı bakımından liberal olarak ilan etmişti (Yerasimos, 1998: 97). Bu Fırka da laik ve milliyetçi politikalarından yana olmasına rağmen, merkezi ve otoriter eğilimlere karşı çıkmıştı. Bunların yerine Adem-i Merkeziyetçiliği, güçler ayrılığını ve dış borçlanmayı gerekli gören daha liberal bir ekonomi politikasını savunmuştu (Zürcher, 2000: 246). Bu parti kurulduğu günden itibaren Mustafa Kemal’in şimşeklerini üzerine çekmişti. Terakkiperver Fırkası “karşı-devrim” ve “gericilik” yapmakla suçlanmıştı. Fırka’yı çökertmek için fırsat aranırken, bu fırsat üç ay sonra bir Kürt ayaklanması olan Şeyh Said İsyanı’yla (13 Şubat 1925) yakalanmıştı (Yerasimos, 1998: 98). İsyan’ın başlamasıyla Takriri Sükûn Kanunu yeniden çıkarılmıştı ve İstiklal Mahkemeleri kurulmuştu. Muhalefet susturulmuş ve Terakkiperver Fırkası gericilik yaptığı iddiasıyla 5 Haziran 1925’te kapatılmıştı (Küçükömer, 2006: 90). Böylece tek parti rejimi kesin olarak kurulmuştu. Fakat bu rejimin tam olarak yerleşmesi için 1930’lu yılları beklemek gerekecekti (Tanör, 2006: 314). Çıkarılan Takriri Sükûn Kanunu ve kurulan İstiklal Mahkemeleri sadece Kürtleri bastırıp kimliğini yok saymakla kalmamıştı. Ayrıca muhalefeti bastırmak, muhalefetin gazete ve dergilerini (muhafazakâr, liberal ve sol) kapatmak, yapılan reformların (kılık kıyafet değişikliği, miladi takvim, İsviçre Medeni Kanunu’nun ve Mussolini İtalyası’nın ceza yasasının kabulü gibi) uygulanmasını sağlamak için bir araç olarak da kullanılmışlardı. Muhalif basın ve muhalefet 1925’te susturulmuştu. Fakat Mustafa Kemal kendisine Milli Mücadele’den bu yana muhalif olan komutanlarla ve İttihatçılarla nihai bir hesaplaşma fırsatı bulamamıştı. Bu fırsat, 1926 yılında Mustafa

Kemal'in çıktığı bir gezide İzmir'e gelmek üzereyken, kendisine karşı yapılmak istenen bir suikast girişiminin ortaya çıkarılmasıyla yakalanmıştı. Bu girişim (İzmir Suikastı) ile ilgili olarak açılan davalarda hem muhalif komutanlar (Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet Bele, Cafer Tayyar) hem de İttihatçılar tasfiye edilmişlerdi (Zürcher, 2000: 251-254).

1929 ekonomik bunalımı ithalat ve ihracat dengesini hepten bozmuştu. 1929'da hem dış ticaret açığı hem de ithalat önceki yıllara göre zirve yapmıştı. Bu ithalat fazlalığı, ticaret burjuvazisinin daha derin bir bunalımı tahmin ederek yaptığı stoklar sonucunda gerçekleşmişti. Ticaret burjuvazisi bu stoklarla büyük kar elde etmeyi düşünmüştü. Fakat umduğunu bulamamıştı. Bu nedenle 1930 yılında Cumhuriyet'in ekonomik politikalarından şikâyetçi olan sadece emekçi yığınları değil bir de ticaret burjuvazisi vardı. Bu nedenle oluşan huzursuzluğu egemen sınıfların (ticaret burjuvazisi de bu sınıfa ortak) bilmemesine imkân yoktu (Küçük, 1997: 127-128). Mustafa Kemal oluşan ekonomik çöküntünün yarattığı hoşnutsuzluğu yatıştırmak için, mücadelenin üstünde kalacağına ve hakemlik yapacağına söz vererek Fethi Okyar'dan alternatif bir parti kurmasını istemişti (Keyder, 1998: 48). Ayrıca 1930'da güdümlü bir muhalefet olarak kurulan bu partinin temelinde, "batılılar ne der" korkusuyla birlikte muhalefetin eğilimlerinin açığa çıkarılması da yatıyordu (Yerasimos, 1998: 103). Küçükömer'e göre, bürokratik bir deney olan Serbest Cumhuriyet Fırkası, 12 Ağustos 1930'da kurulmuştu. Bu Fırka Mustafa Kemal'in bir deneyiydi ve kurucuları olan Fethi Okyar ve Nuri Conker Mustafa Kemal'e çok yakın olan isimlerdi. Fırka, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının, İkinci Grup'un ve Terakkiperver Fırkası'nın mirasına sahipti. Serbest Fırkası seçim için bürokratik CHP'ye karşı, tarihi İslamcı-doğucu cepheye dayanmıştı. Fırka kısa sürede "çığ gibi büyüyerek" serbest bir seçimde iktidarı CHP'nin elinden alabilecek duruma gelmişti (Küçükömer, 2006: 90-91). Nitekim 1930 Ekiminde yapılan belediye seçimlerinde Serbest Fırkası 512 milletvekilliğinin 30'unu almıştı. Bu sayı bile iktidar partisini şaşkınlığa ve telaşa düşürmüştü. Okyar'ın meclisteki bir tartışmada iktidar partisinin seçimlerde usulsüzlükler ve hile yaptığını söylemesi üzerine, Serbest Fırkası, vatana ihanetle suçlanarak baskılara maruz kalmıştı. Bu durumda Mustafa Kemal de tarafsız kalamayacağını açıklayınca, Fırka 16 Kasım 1930'da feshedilmişti (Zürcher, 2000: 261).

Serbest Fırkası, iktidar partisini kurduğu koalisyonun dışında kalan ve reformların otoriter yanına tanık olan toplumsal kesimlerin sesi olmuştu. “Milli burjuvazi” ise, 1930’ların devletçi rejiminin kendilerine sağlayacakları olanaklardan dolayı devletli bir çözümden yana tavır almıştı. Ayrıca Serbest Fırka Ankara rejiminin zaafını da ortaya çıkarmıştı. İttihatçılarla başlatılıp CHP’lilerle devam ettirilen “çağdaşlaşma” ne köylülerin ne de kentli aşağı tabakayla küçük burjuvazinin özgür olarak siyasi katılıma dâhil olabilmesinin olanaklarını yaratmıştı. İktidardaki seçkinler kitlelerin siyasi ve ekonomik özelemlerini tek yanlı olarak gerçekleştirebileceklerini düşünmüşlerdi. Bu durum onların Osmanlı yönetici seçkinleriyle aynı kanıları paylaştıklarının göstergesi olmuştu. Osmanlı yöneticileri de, devleti yönetilenlerden ayrı tutmuş, belirli kesimlere arka çıkarak yanaşma grupları oluşturmuşlardı ve bu gruplara dayanmışlardı. Serbest Fırka’dan sonra rejim, vatandaşlık hakları karşısında daha bastırıcı, ekonomik hayatta daha güdümcü bir nitelik alırken; otoriter bir siyasi yapıyla uyumlu bir halk seferberliğini hazırlayacağı umulan bir ideolojiyi de yaymaya çalışmıştı (Keyder, 1998: 49). Rejimin otoriterleşmesinin arkasındaki asıl neden ise yapılan reformları kabul ettirmekten ziyade, etnik ayrılıkların ortadan kaldırılması (özellikle Kürt sorunu) ve köylülerle kentli proletaryasının rejimin ortakları olan burjuvazi ile eşrafa itaat etmesini sağlamaktır. “İlericiliğin” “gericiliğe” karşı mücadelesi görünümü altında bu asıl neden sürekli perdelenmişti. Ayrıca bu görünüm bol bol kullanılmış ve uygulanan baskı da bu görünümle haklı çıkarılmaya çalışılmıştı (Yerasimos, 1998: 110).

1930’lar Serbest Fırka ile başlayıp devletçilik ile devam etmişti. Bu dönem boyunca Cumhuriyet’in egemen sınıfları olan ticaret ve sanayi burjuvaziyle büyük toprak sahipleri iktidarlarını güçlendirmişlerdi (Küçük, 1997: 130). Devletçilik, CHP’nin 1931 yılındaki büyük kongresinde kabul edilerek partinin altıncı ilkesi (Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik, inkılâpçılık) olmuştu (Yerasimos, 1998: 106). Daha sonra bu altı ilke 1937’de anayasaya sokulmuştu (Zürcher, 2000: 265). 1930 yılları kurulmak istenen rejimin, düzenin oturduğu yıllardı. Düzeni oturtmak için 141-142. Maddeler (Devletin selamet ve hayatını yıkıcı faaliyetlere karşı korumak) bu dönemde çıkarılmıştı. Köy enstitüleri ve Halk evleri bu dönemde kurulmuştu. Grev ve toplu sözleşme hakkı (1936 yılında çıkarılma İş Kanunu ile) bu dönemde yok edilip yasaklanmıştı. Yine bu dönemde, Türk Ocakları ve

Öğretmen Dernekleri kapatılmıştı. Türkiye Komünist Partisi'nin tasfiye edilmesi, sanayileşme planlarının yapılması, bütün dillerin Türkçeden ve bütün kavimlerin Orta Asya'daki Türk boylarından geldiğinin uydurulması, Kemalizm'in yaratılması vb. yine hep bu dönemde gerçekleşmişti (Küçük, 1997: 211-343).

Başkaya'ya göre, Mustafa Kemal ve onun "İnkılâpları"yla ilgili yaratılan efsaneler, yedi yüz yıllık hilafet ve saltanat devrinde yaratılmamıştı. Bu efsane üreticilerinin, sözde efsaneleri yıkmak, hurafeleri yok etmek ve topluma rasyonel düşünceyi egemen kılmak için yola çıktıklarını söyleyen Başkaya, bunların aksine Cumhuriyet aydınının put üreticiliğine ve bekçiliğine soyunduğunu savunmaktadır (Başkaya, 2011: 44). Küçük'e göre Mustafa Kemal Türk aydını tarafından yaratılmıştı (Küçük, 1998: 405). Bu görüşü destekleyen "*Atatürk Devri Fikir Hayatı II*" adlı çalışmada Mustafa Kemal ile ilgili şu görüşlere yer verilmişti; "büyük Gazi sadece bir kumandan değildir. Gazi, bütün içtimai mesailde alem-şümül düşünen büyük bir mütefekkindir. O yalnız milli hissi değil, yüksek insani fikirleri de temsil ediyor. Gazi Türkiye için düşünen büyük bir rehber olduğu kadar insanîyetin atisini görebilen bir dahidir" (Kaplan ve diğerleri 1981, aktaran: Küçük, 1998: 405). Yine Mustafa Kemal ile ilgili olarak Yön dergisinde yayınlanan "*Türk Aydınlarının Özellikleri Üzerine Düşünceler*" adlı çalışmada şunlara yer verilmişti; "Mustafa Kemal gibi, Türk aydınının asker kategorisinden gelen bir eylem adamının aydın olarak yaptığı fikir önderliğine üstün, hatta ona denk denebilecek tek sima çıkmadı. O hem asker, hem devlet adamı, hem aydın olarak yeni Türkiye'nin işlerini tek başına ve üçünü birden üstüne almak zorunda kaldı" (Berkes, 1965, aktaran: Küçük, 1998: 510). Düzenin oturduğu 1930'lu yıllar sadece Mustafa Kemal'i yüceltmekle kalmadı, Kemalizm'i ve Şefliği de yaratmıştı. Altan'a göre, tek parti rejimi, Kemalizm'i din ilan etmekle kalmadı aynı zamanda tüm resmi yazışmalarda Mustafa Kemal'i "şef" olarak da anmıştı (Altan, 2007: 144). Şef, dönemin büyük ve belirleyici etkeni olmuştu. Rejimin asıl karar vereni, "Ebedi Şef" olan Mustafa Kemal'di ve ondan sonra da "Milli Şef" olan İsmet İnönü'yü. 1938'den sonra "Milli Şef" in rejim içindeki yeri pekişince rejim, millet-devlet-parti-şef dörtlemesinin özdeşliğine dayanmıştı (Goloğlu, 1974, Parla, 1986, aktaran: Tanör, 2006: 316). Bu özdeşlik, "devlet milleti, parti devleti, şef de hepsini simgeler ve temsil eder" anlamındaydı (Tanör, 2006: 316).

1930’larda rejimin yerleşmesine belli başlı ilkeler olan halkçılık, milliyetçilik, laiklik ve devletçilik de önemli katkılar sağlamışlardı. Zürcher’e göre, milliyetçilik ve laiklik Jön Türk ideolojisinde 1913’ten beri belirgin olarak vardı. Her ikisi de 1930’larda en uçlara kadar götürülmüştü (Zürcher, 2000: 264). İktidarı 1913’te tek başlarına ele geçiren İttihatçılar, yoğun bir kültürel ve iktisadi Türkleştirme politikası uygulamışlardı. Birinci Dünya Savaşı’nın arifesinde tümüyle siyasi bir niteliğe bürünen Turancılık, ilk etapta romantik bir düşüş şeklinde ortaya çıkmıştı. Bu düşüş, savaş sırasında Almanlar tarafından da desteklenmişti. Milli Mücadele döneminde ise fazla rağbet görmemişti. Mücadele’den sonra Misak-ı Milli sınırları ile sınırlı tutulan milliyetçilik, bir ulus-devletin kurulması ve bir ulusal bilincin yaratılmak istenmesiyle sonuçlanmıştı. Fakat Turancı düşümleri olanlar ile ırkçı olan aydın ve yönetici kimseler varlığını sürdürmüştü (Ağaoğulları, 1998: 198-201). Milli Mücadele döneminde öncelik devlet kurmaya verilmişti. Bu durum, milliyetçilik ve kimlik tasarımları dizisinin büyük oranda bir nebula olarak kalmasına neden olmuştu (Mardin, 1996, aktaran: Bora, 1999: 20). Yeni devletin resmi milliyetçiliği de değişik sınıflar ve toplumsal dinamiklerce sahiplenilen farklı milliyetçilik ve millet tasarımlarının oluşturduğu bir nebula içinde doğmuştu. Türk milli kimliği, bu nebula içindeki farklı tasarımların ve dinamiklerin kimilerine bazen yaslanılarak, bazen dışlayarak ya da kimilerini dönüştürerek inşa edilmişti. Fakat yeni Türk devleti, devlet kurma sürecini siyasi-hukuki bir millet kimliği temelinde “arı” bir düzlemde devam ettirememişti. Bunun belirleyici nedeni, Terakkiperver ve Serbest Fırkaları deneyimi ile Şeyh Said İsyanı’nın yeni devletin meşruiyet ve sadakat sağlamadaki zaafalarını açığa çıkarmasıydı (Bora, 1999: 18-21). 1930’lara gelindiğinde ise aşırı bir milliyetçilik biçimi, buna eşlik eden tarihsel efsanelerin yaratılmasıyla birlikte yeni bir ulusal kimliğin oluşturulmasında başlıca araç olarak kullanılmış ve böylece milliyetçiliğin birçok hususta dinin yerini alması sağlanmaya çalışılmıştı (Zürcher, 2000: 264). Bunun için Kemalistler halkta ulusal bilinci yaratmak, Avrupa karşısındaki eziklik duygusunu yenmek ve gençliği heyecana getirerek gençliğin ulusal gururunu güçlendirmeye çalışmışlardı. Fakat Osmanlı mirasının reddedilmiş olması, bu çabanın Orta Asya’da aranmasına neden olmuştu. Böylece Turancılığın belli öğeleri de Kemalist ideolojinin içine alınmıştı. Bu yolla Turancılığın eritilmesi de amaçlanmıştı. Ayrıca bu dönemde etnik azınlıkların Türk ırkına ait oldukları iddiaları ortaya atılarak bu azınlıkların ileride belirebilecek ulus

bilinci de ortadan kaldırılmaya çalışılmıştı (Tunçay, 1981; aktaran, Ağaoğulları, 1998: 202). Mustafa Kemal, 1930’lu yıllarda bütün ilgisini dil ve tarih alanlarına kaydırmıştı. Bu ilgi, “bütün” dillerin Türkçeden, “bütün” medeniyetlerin Türklerden doğduğu görüşüne dayandırılmıştı (Belge, 2012: 610). Bora’ya göre, Güneş-Dil Teorisi, resmi milli ideolojinin kesinlikle sapması değil fakat aşırılığıydı (Bora, 1999: 23). 1938’den sonra cumhurbaşkanı olan İnönü bu tarz tarih ve dil çalışmalarına ilgi göstermemişti. 1930’ların sonlarına doğru ve II. Dünya Savaşı sırasında “İkinci Kuşak Türkçüler” (Ağaoğulları, 1998: 203) ya da ırkçı- milliyetçiler (Nihal Atsız ve Reha Oğuz Türkkan vb.) “savaş çığırtkanlığı” yaparak Hitler’i ve Mussolini’yi desteklemişlerdi. Fakat daha orta Kemalistlerin de Alman tarafgirliğinde bunlardan aşağı kalır yanı yoktu. Savaşın sonuna doğru (1944’te) Mihver Devletlerinin (Almanya, İtalya, Japonya) savaşı kazanamayacağı belli olunca, ırkçı-milliyetçilere yönelik bir tutuklama girişimi olmuştu fakat bunlar mahkûm olmadan bırakılmışlardı (Belge, 2012: 610-613).

Zürcher’e göre, Kemalist reformların en karakteristik unsuru olan laiklik hamlesi üç faaliyet alanına dayanıyordu. Bunlardan birincisi; II. Mahmut zamanında başlatılıp İttihatçıların 1913-1918 yılları arasındaki yönetimi sırasında büyük oranda tamamlanan, eğitimin, hukukun ve devletin laikleştirilmesi idi. Buna saltanat ve hilafetin kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı, yeni anayasanın yapılması ve Türkiye’nin devlet dini İslam’dır ibaresinin 1928’de anayasadan çıkarılması eklenince, devletin laikleştirilmesi tamamlanmıştı. 1924’te Şeyhülislamlık makamı ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştu. Bu durum, devlet ile dinin ayrılmasından çok devletin dine egemen olması anlamını taşımıştı (Zürcher, 2000: 271-272). Bora’ya göre, Kemalist modernleşmeye hâkim görüş, dini tarihe gömülmüş bir çağdışılık olarak değil her şey gibi modernleştirilmesi gereken bir olgu olarak görmüştü. Dolayısıyla din, hurafelerden temizlendiğinde toplumsal ahlakı ve vicdanları düzenleyecek bir kurum olarak çalışabilirdi (Bora, 1999: 118). Köker’e göre de Kemalist laiklik ilkesi din ve devletin ayrılmasına değil, dinin devlet tarafından kontrol altına alınmasına dayanmıştı (Köker, 1995: 166). Zürcher’in bahsettiği ikinci alan ise, daha çok dinsel simgelerle ilgiliydi. Bunlar: fesin yerine şapkanın getirilmesi, dinsel kıyafetlerin camideki ibadet görevleriyle sınırlı tutulması, resmi tatilin cumadan pazar gününe alınması şeklindeydi. Üçüncü alan ise, toplumsal yaşamı laikleştirmek ve

gerektiğinde popüler İslam’ın üstüne gitmekle bağlantılıydı. Bu alanda yapılanlar direk dini hedeflememiş olsa da yine de simgesel özellikteydiler. Bu alanda yapılanlara örnek verilecek olursa: Batı takvim ve saatinin, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin, Latin alfabesinin kabulü gibi birçok değişiklikten bahsedilebilir (Zürcher, 2000: 272-273). Bora’ya göre, “Türk aydınlatmacıları” milletleşme ve modernleşme sürecinde Reformasyon’u ihmal edilmez bir basamak olarak görmüşlerdi. Bu “aydınlatmacılar” bu nedenle Luther’in Reformasyon’una benzer ritüeller ve sembolik revizyonlar (camilere ayakkabı ile girilmesi, oturma sıralarının konması, camilerde org çalınması gibi) arayışına girmişlerdi. Bu arayışın bir başka boyutu da dinin bir ahlak eksenine oturtularak millileştirilmek istenmesiydi. Kuran’ın ve ezanın Türkçeleştirilmesinin altında bu millileştirme isteği yatıyordu (Bora, 1999: 119).

Kökleri İttihatçılara kadar giden halkçılık da sonradan Kemalist ideolojinin kilit kavramlarından biri haline gelmişti (Yerasimos, 1998: 82). Halkçılık, 1920’ler boyunca “hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir” görüşüne dayanmıştı. Bu görüş 1930’larda ise, “halk için halka rağmen” düşüncesine dönüşmüştü. Bu düşüncede halkın siyasal hayata katılması için parlamentonun varlığı yeterliydi. Fakat halkın taleplerinin özgürce meclise yansımaya izin verilmemişti (Köker, 1995: 137-138). Halkçılık, ulusal dayanışma ve bütün ulusun çıkarlarını topluluk ve sınıf çıkarlarının üstünde tutulması anlamında kullanılmıştı. Halkçılık, Türkiye’de Avrupa’daki gibi sınıfların (proletarya ve burjuvazi anlamında) olmadığı üzerinden formüle edilirken, sınıf esasındaki faaliyetler de (bütün sosyalist ve komünist faaliyetler) yasaklanmıştı (Zürcher, 2000: 265).

1930’lu yılların başlarında hükümetin de kendilerine hoşgörülü davranmasıyla Kemalizm’in ilkelerinin övücülüğünü yapan aydınlar, Kadro adlı derginin etrafında toplanmışlardı (Yerasimos, 1980, 684). Küçük’e göre, Cumhuriyet’in sınıfsız olduğu tezinin en “mükemmel” açıklamasını Kadro hareketi yapmıştı (Küçük, 1997: 148). Türkeş’e göre, Kadrocular yaptıkları analizlerde neden-sonuç ilişkisinden çok neden-amaç ilişkisi üzerinde durmuşlardı. Kadrocular, Türkiye toplumunun sınıfsal niteliği üzerine analizler yapmışlardı fakat Kemalist iktidar hakkında yorum yapmaktan kaçındıkları için, tartışmayı sınıf analizi boyutundan çıkarmışlardı (Türkeş, 1999: 145).

“Milli Mücadele Cephesi” ülkelerinde sosyal sınıfların sanayileşmiş ülkelerindeki sosyal sınıflarla aynı tarzda belirmediğini savunan Kadrocular, bu ülkelerde kapitalist bir sınıfın bulunmayışı sanayileşmeyi de engellediği için, sanayileşme görevini devletin üstlenmesi gerektiğini söylemişlerdi (Aydemir, 1968, aktaran: Yerasimos, 1980: 685). Kadro, Türkiye’de (ve Asya’da) işçi sınıfının henüz gelişemediği, dünya sosyalist devrimi gerçekleşse bile sosyalizmin işçi sınıfları arasındaki niteliksel farkları gideremeyeceği, sosyalizmin sanayileşmiş Avrupa ile sanayileşmemiş Asya ve Afrika arasındaki niteliksel farklılıkları çözemeyeceği gibi nedenlerle sosyalizmi savunmamıştı. Bunun yanında Kadrocular özel sektörün zayıflığından ve kapitalist sermaye birikimi sürecinin sınıflar arası eşitsizliği ortaya çıkarmasından kaynaklı olarak, Türkiye’nin kapitalist sermaye birikimi stratejisini de kabul etmemesi gerektiğini savunmuşlardı (Kadro, 2/19, 2/21, 1/10, aktaran: Türkeş, 1999: 125-179). Kadrocuların savunduğu planlı ekonomide sanayilerin, ulaşım şebekelerinin ve büyük kredi kurumlarının devlet eliyle gerçekleşmesi sadece refahı değil sosyal dengeyi de sağlayacaktı. Devletin düzenleyici rolü, ülkede hem birbirine karşıt sınıfların oluşumunu hem de bu sınıfların mücadelesini engelleyecekti. Böylece “imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitle” oluşturulacaktı. Kadroculara göre bu görevi gerçekleştirecek bilgili, işinin eri aydın zümre, sermayeyi ve teknik gücü elinde tutan sınıfın emrinde bir “emirberler kadrosu” olmayacaktı (Aydemir, 1968, aktaran: Yerasimos, 1980: 685). Küçükömer’e göre, Türkiye toplumunun “imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitle” olduğu iddiaları, daha çok bürokratların bir idealiydi. Bunun yanında uygulanan devletçilik politikası, sınıfsızlaştırmadan çok sınıflaşmaya ve sınıflaşmayı hızlandıran bir politika olmuştu (Küçükömer, 2006: 99). Diğer yandan yönetici bürokrasi, batı toplumundaki sınıfların ve sınıf meselelerinin bire bir görünmediği bir tarihi kesitte, Türkiye toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu tezini ileri sürmüştü. Fakat sınıfların batıdaki gibi açıkça ortaya çıkmadığı bu tarihi kesitte bile, Türkiye toplumu sınıfsız değildi (Küçükömer, 1994: 88). Yerasimos’a göre, Kadrocular ulusçu bürokrasi ile egemen sınıflar arasındaki ittifak kadar ülkede hızla boy veren toplumsal tabakalaşmayı da görmezden gelmişlerdi. Ayrıca Kadro hareketi, devletin ayrıcalıklı bir azınlığın yararına kitlelerin sömürsünü kolaylaştıran “herkesin mutluluğu için çalışan, sınıflar üstü devlet aygıtı” ideolojisini de güçlendirmişti (Yerasimos, 1980: 685).

İdeolojik arka fonunu Kadro dergisinin oluşturduğu devletçilik, Küçük'e göre, sanayinin gelişme hızını artırmayı gerektiren bir zorunluluktan ortaya çıkmıştı. Böyle bir zorunluluğun ortaya çıkmasının nedeni: 1929 dünya ekonomik bunalımının tarımı etkileyerek tarımsal ürün fiyatlarının düşmesine neden olmasıydı. Bu durum gelişen Türkiye sanayisi için yeni sorunlar doğurmuştu. Tarımsal ürün fiyatlarının düşmesi Türkiye sanayiine tarım kesiminden gelen talebi azaltırken, sanayi kesimi gelişmesini sürdürmek ve hızlandırabilmek için yeni pazarlar bulmak durumunda kalmıştı. Dış ekonomilerde pazar bulmak mümkün olmayınca sanayi kesimi kendi kendine pazar yaratma yoluna gitmişti (Küçük, 1997:163-164). Bu amaçla yeni bir gümrük tarifesini, ithalatta yeni kısıtlamalar ve bir merkez bankası kurulmuştu (Keyder, 1998: 46).

Alibev'a (1966) göre, "devletçilik politikasının meyvelerinden ilk önce, egemenliklerinin ekonomik temellerini güçlendirmek için, ticaret ve sanayi burjuvazisinden oluşan ulusal burjuvazi" (Aktaran: Küçük, 1997: 164) ve toprak ağaları yararlanmıştı. Ayrıca devletçilik, iktidardaki toprak ağası-burjuvazi egemenliğini perçinlemede önemli bir adım olmuştu (Küçük, 1997: 157). Diğer taraftan ise devlet sosyal alanda bir değişmezliğin güvencesi gibiydi. Bu değişmezlik, azınlığın mutluluğunun çoğunluğun yoksulluğu pahasına devam etmesiydi. Sanayi kesiminde işçi her haktan yosun olarak ve kendi aleyhine işleyen arz-talep kanunun kurallarınca çalışmıştı. Ayrıca orta ve fakir köylü de zarar görmüş ve yoksulluğu perçinleşmişti (Cem, 2011: 247-248). İşçi ve köylülerin mağduriyetinin yanında, Keyder'e göre, kent küçük burjuvazisi de sürekli sıkıyönetim altında tutulmuştu. Bununla birlikte uygulanan militanca laiklik hem köylülerin hem de kasaba küçük burjuvazisinin düşmanlığının kazanılmasına neden olmuştu (Keyder, 1998: 50).

II. Dünya Savaşı'nda savaş dışı kalmayı beceren Türkiye'nin uyguladığı sanayii özendiren devletçi politikalar ve ikili anlaşmalarla desteklenen dış ticaret üstündeki devlet tekeli, savaş sırasında bir rüşvet ve vurgun ekonomisini körüklemişti. Savaş sırasında uygulanan bu vurgun ekonomisi halkı yoksullaştırırken, sayıları on binleri bulan bir vurguncular kümesini ise zenginleştirmişti. Ayrıca yine bu dönemde vurguncuları zenginleştirmeyi amaçlayan 1942 tarihli Varlık Vergisi çıkarılmıştı. Bir defaya mahsus çıkarılan bu vergiden en çok gayri Müslimler etkilenmişti. Çünkü konan

vergiyi ödemek için gayri Müslimler ellerindeki mülklerini zararına satmış ve bundan da Müslüman burjuvazi yarar sağlamıştı (Keyder, 1998: 50-51).

3.2.4. Çok partili siyasal hayat (1946'dan 1980'lere)

Cumhuriyet rejiminin ilk yıllarından beri izlenen devlet eliyle özel sermaye biriktirme politikaları, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde somut sonuçlarını vermişti. Savaş sonrasında toprak sahibi, sanayi sermayesi ve büyük tüccar üçlüsünün egemenliklerini kurup sürdürdükleri yıllar olmuştu (Sönmez, 1986: 40). Tek parti döneminde devlet ve parti aygıtının çabalarıyla yaratılmaya çalışılan ulusal kapitalizmin sınırlarına gelinmişti. Savaş sonrasında kötü koşullarında burjuvazi ile toprak ağaları kalınan yerden devam etmek için ittifaka girmişlerdi. Ayrıca bu kesimler dünya pazarıyla bütünleşerek kapitalist deneyi devam ettirmeye hazırlanmışlardı. Bu çaba, 1946'da kurulan çok partili rejimin 1950'de burjuvazinin ve toprak ağalarının ittifakından doğan bir liberal parti olan Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelmesiyle sonuçlanmıştı (Yerasimos, 1998:109).

Başkaya'ya göre, II. Dünya Savaşı sonrasına kadar Türkiye'de gerçekleşen tüm düzenlemeler (Tanzimat, Islahat, Meşrutiyet, Cumhuriyet vb.) kitlelerin istekleri dışında, "memleketin sahipleri" tarafından gerçekleştirilmişti. Tüm bu dönemler boyunca "yenilik" olarak öne sürülenler, kitlelerin isteğine dayanmamış ve yönetenler tarafından yönetilenlere empoze edilmişlerdi. Geçilen çok partili rejim de böyleydi ve gerçek anlamda çok partili bir rejim değildi. Çünkü dönemin ceza yasası ve hukuki çerçevesi, devlet yönetim zihniyeti, sosyalizm düşmanlığı gibi etkenler ancak düzen partilerine yaşama şansı vermişti. Bu nedenle kurulan Demokrat Parti, güdümlü bir muhalefetti ve sonradan güdümlü muhalefetten uzaklaşmasının bedelini ödemişti (Başkaya, 2011: 279). Her çok partili rejimin mutlak olarak demokrasi demek olmadığını söyleyen Tanör, bu yüzden de bu döneme "Demokrasi Dönemi" gibi iddialı bir etiketten ziyade, "Çok Partili Rejim Dönemi" adının daha uygun düştüğünü söylemektedir (Tanör, 2006: 334). Zaten kurulmak istenen çok partili rejimde, Eroğul'a göre, solun, Nazilere özenen faşistlerin, laikliğe karşı şeriatçıların yeri olmamıştı. Dolayısıyla meşru olarak kabul edilen muhalefet, ideolojik olarak iktidardaki tek

partiden çok da fazla farkı olmayan “yarı-liberal” bir “sağcı” muhalefet olmuştu. Bu yönüyle ısmarlama olan bu muhalefet, Nazi yandaşlarının tutuklanmasıyla, sola karşı sindirme hareketiyle ve düzmece bir sokak gösterisiyle ılımlı sol eğilimde olan Tan gazetesinin ve Görüşler dergisinin tahrip edilmesiyle yaratılmaya çalışılmıştı. Yaratılan bu muhalefetin adı Demokrat Parti (7 Ocak 1946) idi. Bu Parti’nin kurucuları (Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü) daha önce CHP’nin üyeleriydiler (Eroğul, 1998: 115).

Bu durumda çok partili rejime neden geçildi sorusu akla gelmektedir. Tanör’e göre, uygulanan devletçilik politikası özel kesimde önemli sermaye birikimine yol açarken, savaş yıllarının olumsuzlukları (enflasyon, karaborsa gibi) toplumdaki sınıf farklılıklarını derinleştirmişti. Bu nedenle toplumdaki sınıflar farklı değişim arayışlarına girmişlerdi (Tanör, 2006: 335). Bu arayışlardan biri, Eroğul’a göre, had safhaya çıkmış olan halkın hoşnutsuzluğunun demokratik yollara yönlendirilerek olabilecek patlamaların önüne geçmektir. Çünkü Türkiye II. Dünya Savaşı’na girmemiş olmasına rağmen orduyu seferber halde tutmuş ve halkın %80’ini oluşturan köylülerden ordunun beslenmesi için büyük özveri beklenmişti. Beklenen özveriler ve fiyat artışları halkın her kesimini ezmişti (Eroğul, 1998: 113-114). Bu etkenler, zaten gerçek anlamda kitlelerce hiçbir zaman tutulmayan rejimden (dönemin İnönü hükümetinden ve CHP’den de) halkın büyük çoğunluğunun (köylüler ve sanayi işçileri) nefret etmesine yol açmıştı (Zürcher, 2000: 299). Buna bir de Cumhuriyet’in başından beri tepeden inme yöntemlerle uygulanan batılılaşma politikaları (Eroğul, 1998: 114) ve devletin laiklik politikalarının popüler dinin ifade şekillerini bastırmış olması da eklenince, devlet ile halk arasındaki ideolojik bağ kopmuştu (Zürcher, 2000: 300). Bir başka arayış ise, varlıklı sınıfların baskısına yanıt bulmaktan kaynaklanmıştı (Eroğul, 1998: 114). Temel üretim aracı konumunda bulunan büyük toprakları ellerinde bulunduranlar ile ilkel birikimle sermaye sahibi olanlar, ekonomik gücün yanında politik gücü de istemişlerdi. Bu politik iktidarın istenmesinin nedeni: Mevcut üretim araçlarını elinde bulunduran bu kesimlerin ellerindeki üretim araçlarının emniyetini sağlamak ve bu araçları geliştirmek için iktidar olarak gerekli kararları almaktır. Üretim araçlarının gelişmesi için, açık ekonomi kuralları uygulanacaktı ve açık ekonominin önündeki engeller kaldırılacaktı. Bu durum özel kesimi devlet kesimi ile karşı karşıya getirmişti

ve devletçilik özel kesim tarafından eleştirilmeye başlanmıştı (Küçükömer, 2006:101). Bu özel kesim ya da yerli sermaye, 1910'lu yıllardan beri desteklenip kayırıldığı için (teşviklerle, ayrıcalıklarla, devletçilikle vb.) artık palazlanmıştı (Başkaya, 2011: 280). Dolayısıyla bu özel kesim bağımlı ve siyasal açıdan güçsüz konumunu artık kabullenmeye razı değildi (Zürcher, 2000:301). Bu özel kesim (toprak sahipleri, tüccar ve sanayi burjuvazisi) uygulanan ekonomik politikalar ve devletçilik sayesinde gelişmesine rağmen, devletçilik artık onlara dar gelmeye başlamıştı. Bununla birlikte bu kesimin duyduğu tedirginlik, onları mülkiyete daha saygılı yeni bir yönetim arayışına sokmuştu. Bu kesimin tedirgin olmasındaki neden: 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi, 1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve ormanların kamulaştırılmasına dair yasalardı (Tanör, 2006: 336). Varlık Vergisi'nin kurbanları her ne kadar gayri Müslimler olmuşsa da, bu vergi Türk burjuvazisini, Kemalist rejimin kendi çıkarlarını koruyacağı konusunda kuşkuya düşürmüştü. Ayrıca savaş sırasında konan vergiler ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu toprak sahiplerinin çıkarlarına ters düşmüştü. Bu durum toprak sahiplerini rejimden soğuturken, beraberinde muhalefetin de temelini oluşturmıştı (Zürcher, 2000: 301-302). Eğer bu Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu başarılı olsaydı, toprak sahipleri ile köylü arasındaki gücü bölecek bir hareket olacaktı. Ama CHP bürokrati bu toprak reformu konusunda başarısız olmuştu. Bu başarısızlık Demokrat Parti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştı (Küçükömer, 2006: 101-102). Bu toprak reformuyla CHP'nin görece yoksul köylülerle kurmak istediği ittifak da başarısız olmuş ve bu başarısızlıktan DP faydalanarak köylünün desteğini kazanmanın fırsatını yakalamıştı (Keyder, 1998: 53).

Başka bir arayış da dışsal etkilere kaynaklanmıştı. Tekeli'ye (1979-1980) göre, savaştan sonra uluslararası iş bölümü, sermaye yoğun tekniklerle çalışan, emek gücü verimliliği yüksek sanayi kollarının metropollerde; emek yoğun tekniklerle çalışan, emek gücü verimliliği düşük sanayi kollarının da zamanla az gelişmiş ülkelere kaydırılması planlanmıştı. Bu plan çerçevesinde, süreç içinde bağımlı ülkelere geliştirilecek sanayilerin kullanacakları makine teçhizat, ara malı metropollerdeki sanayilerden giderilecek ve bu ülkelere yapılan sermaye ihracı, hem kredileri hem de yabancı sermaye yatırımlarını içerecekti. Bu planın ilk adımı Bretton Woods Konferansında (1944) atılmış ve konferansta savaş sonrasının ekonomik düzeninin

temel kurumları olan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın (DB) kurulması kararlaştırılmıştı (Aktaran, Sönmez, 1986: 43). Bretton Woods anlaşmasını kabul eden Türkiye, savaş sonrasında uluslararası kapitalist sistemin içinde olacağının da işaretini vermişti (Sönmez, 1986: 43). Ayrıca uluslararası güç dengeleri çok partili bir siyasal rejim yönünde baskı uygulamıştı. Bunun yanında II. Dünya Savaşı'nı kazanan "Hür Dünya" tek partili rejimleri arka plana itmişti (Başkaya, 2011: 280-281).

Soğuk Savaş'ın başlamasıyla Türkiye'ye biçilen rol, batı emperyalizminin ileri bir karakolu olmaktı. 1947'ye kadar Türkiye ve Yunanistan'a yardım eden İngiltere, bu tarihten itibaren Marshall Planı çerçevesinde nöbeti Amerika Birleşik Devletleri'ne bırakmıştı (Yerasimos, 1980: 718:719). Türkiye bu plandan ve Amerika'nın siyasal ve askeri desteğinden faydalanmak için, ABD'nin önemsedığı siyasal ve ekonomik ülkülere (serbest girişim, demokrasi gibi) uymanın kendisi için "yararlı" olacağını fark etmişti (Zürcher, 2000: 304). Öte taraftan 1947'de Türkiye'ye gelen Max Veston Thornburg, Türkiye kalkınması üzerine bir rapor hazırlayarak Türkiye'ye, Türkiye'de gelişen liberal eğilimlerle dolar diplomasisini bağdaştıran tavsiyelerde bulunmuştu. Bu tavsiyelerle paralel liberal eğilimler DP'nin programına girmişti (Küçükömer, 2006: 102). Yine 1947'de kurulan Tüccar Kulübü'nün üyeleri, 1948'de İstanbul'da İktisat Kongresi'ni toplamışlardı. Bu üyeler direktiflerini artık bürokratlar yerine kendilerinin öz malı ve temsilcisi olan DP'ye vermişlerdi (Cem, 2011: 318). DP iktidara geldiğinde hem bu direktiflere hem de batı kapitalizminin direktiflerine uymuştu. Bu uyumluluktan yana olan iç güçler, Türkiye'yi Batı'ya özellikle Amerika'nın dolar diplomasisine açık hale getirmişlerdi (Küçükömer, 2006: 102-103).

Bu iç ve dış etkenlerden doğan DP, tek partili rejiminin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel uygulamalarının huzursuz ettiği cepheye¹³ ve daha önceki örneklerde de olduğu gibi bürokrata muhalefette "çığ gibi" büyüyen tarihi doğucu-İslamcı cepheye dayanarak, onu kullanmıştı (Küçükömer, 2006: 102). DP'nin destek kazandığı süreçte, egemen sınıflar Batı'yla özellikle de Amerika'yla işbirliği içerisinde girerek bu işbirliğinin gereğini yapmışlardı. Egemen sınıfların bu işbirliği projesine halk da destek vermişti. Bu destek, başta taşrada ve şehirlerde zenginleşmek isteyen küçük

¹³ Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 14. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, sy. 337.

üreticilerden (esnaf, tüccar, aracı, komisyoncu vb.) ve yoksul köylülerden gelmişti (Başkaya, 2011: 285).

DP'nin gördüğü yoğun ilgiyi frenlemek için CHP iki yola başvurmuştu. Birincisi; kamuoyuna şirin görünerek DP'ye ilgiyi azaltmaya çalışmıştı. İkincisi; CHP birtakım oyunlara başvurarak DP'nin güçlenmesini engelleme yoluna gitmişti. Bu nedenle 1947'de yapılması gereken genel seçimleri 1946'ya almıştı. Ayrıca bu seçimler dürüst yapılmadığı gibi, bir de baskı içinde geçmişti (Eroğul, 1998: 116). Bunların yanında laiklikten ödünler de verilmişti. Bu ödünler ibadet özgürlüğünü genişletmeyi ve devlet okullarından din öğretimini özendirmeyi içermişti. Verilen bu ödünler gene de karlarını özgürce yatırmaya can atan burjuvaziyi tatmin etmediği gibi, köylünün aklından da ceberut devlet imgesini silememişti. CHP'nin bu manevralarına karşı DP ise, ekonomide devletin müdahalesini azaltacağına, özelleştirmelerin yapılacağına, köylünün emeğinin karşılığını tam olarak verileceğine, din özgürlüğünü güvence altına alacağına söz vererek 1946-1950 yılları arasında muhalefet bloğunu genişleterek 1950 seçimlerini kazanmıştı (Keyder, 1998: 53).

Batı kurumları ve değerler sistemi kapitalizme açık kapı yaratmıştı. Fakat bu değerler sistemi içinde yaratılabilen ilkel sermayenin daha fazla gelişebilmesi için, kapitalizmle işbirliğine girmek zorunluydu. Bu durumda üretim güçlerinin geçici de olsa daha rahat gelişebilmesi için, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi gerekiyordu (Küçükömer, 2006: 106). CHP, iktidar olduğu yıllar boyunca yarattığı ilk birikimden kendisi faydalanamamıştı. Bu birikimden DP yararlanmıştı (Belge, 2012: 616). Uygulanan devletçilik politikalarına rağmen Türkiye “azgelişmiş”likten kurtulamamıştı ve 1950'lerde ise çevre ekonomisinin iktisadi ilişkilerinin kalıbına girmişti. Bu ilişkiler Türkiye'de liberal demokrasinin siyasal biçimlerinin olduğu kadar, ticari zihniyetli ve daha az özerk yöneticiler sınıfının iktidarının da koşullarını oluşturmuştu. Bu durum 1950'lerden sonra Türkiye'nin “yukarıdan devrim” senaryosundan çıkarak “burjuva” modernleşmesi kalıbına girmesine yol açmıştı. Yaratılan “yarı parlamenter” rejim faşizmle sonuçlanmamıştı ama dünya iktisadi konjonktüründeki dalgalanmalar istikrarlı bir “demokratik kapitalist” alternatifi de oluşmasını önlemişti (Keyder, 1998: 57).

1950 seçimleriyle iktidara gelen DP, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren devam eden güçler dengesini değiştirmişti. Bu güçler dengesinde hükümet ya da siyasi parti ve ordu birbirinden ayrı kurumlar değil, ülkeyi modernleştirecek gücün işbölümü gereği birbirinden ayrılmış iki kurumu gibi çalışmışlardı. Fakat DP'nin 1950'de iktidara gelmesi, bu özdeşliği bozmuş ve ordu DP'ye (hükümete) “kardeş” gözüyle bakmamaya başlamıştı (Belge, 2012: 617). Bu bakış açısı, 1950'ler boyunca ordunun bilincinde ve eylem çizgisinde önemli ayrımların yaşanmasına neden olmuştu. Ordu, Mustafa Kemal'in şahsında kendi bulunduğu konumunu görmüş ve bu görüş tek parti döneminde varlığını korumuştur. Bu görüş, ordu, devlet ve iktidar üçlemesi üzerine oturtulmuştu ve askerlerin kafasındaki gerçeklik bu üçlemeden ibaretti. DP bu üçlemenin iktidar ayağını zedelemeye başlamıştı. Bu durumda ordu, kendini siyasi iktidarın üstünde görmeye başlamış ve ilişkilerini daha çok devletle kurarken; iktidarı da devletin temeli olarak kabul ettiği ilkeler doğrultusunda denetlemişti (Şen, 1996: 102). Ayrıca DP'nin iktidara gelmesine kadar yönetici blok içinde yer alan ve devletçiliğin uygulandığı yıllarda da yönetici güç olan küçük burjuva bürokratlar, 1950 sonrasında yönetici blok içinde etkinlikleri pek fazla kalmamıştı (Sönmez, 1986: 40). Özellikle DP'nin milletvekillerinin toplumsal özelliklerine bakıldığında, bunlar daha genç, seçildikleri bölgelerde köklü ilişkileri olan, üniversite eğitimi görmüş olanların daha az fakat ticaret ya da hukuk formasyonu olanların daha fazla olduğu görülmüştü. Bu anlamıyla DP'nin CHP gibi bürokratik ya da askeri formasyona sahip milletvekilleri hemen hemen yok gibiydi. Bunların yanında DP'liler eski yönetimden kalan bürokrasiye ve orduya güvenmediklerinden, bunları kendi denetimlerine almak için çaba sarf etmişlerdi (Zürcher, 2000: 321-322).

Türkiye'yi Kemalist gözle yorumlayanlar için, DP'nin 1950'de iktidarı ele geçirmesi bir “karşı-devrim”di (Belge, 2012: 617). Avcıoğlu'na göre, “milliyetçi-devrimci hareket” ağa, bey ve tefeci ile komprador nitelikteki kapitalist sınıfı tasfiye edememişti. “Milliyetçi devrimcilerin” başarısız toprak reformu ile siyasi bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla sağlam temellere oturtamamaları, “tutucu sınıfların” (bey, ağa ve tefeci ile kompradorların) çok partili hayatla iktidarı “milliyetçi-devrimciler”den almasına neden olmuştu. Çok partili hayatın sınıf açısından anlamı bu iktidar değişikliği idi ve çok partili hayatla derebeyleri, şeyhleri, toprak ağaları ve kapitalist

çiftçileri ile büyük arazi sahipleri, tüccarlar ve büyük şehir kompradorları ön plana çıkmışlardı. Diğer yandan hürriyetin, insan haklarının, demokratik hukuk devletinin öne çıkarılması, iktidarların işçi ve köylü kitlesine karşı tutumunun değişmesi, jandarma baskınının azalması gibi etkenler çok partili hayata “ilerici” bir nitelik kazandırmıştı. Ama bu ilericilik, genel oyla yani seçimlerle “muhafazakârlığın” ve “irticai gidişin” aracı haline gelmişti (Avcıoğlu, 1996: 520-563). Avcıoğlu “*Devrim Üzerine*” (1971) adlı çalışmasında ise, bu iktidar değişikliğine neden olan demokrasiyi (genel oyla) “cici demokrasi” olarak görürken (54-55), iktidar değişikliğini de bir “karşı-devrim” olarak tanımlamaktadır (130-141). Küçük’e göre, Kemalist Historiografinin, Milli Demokratik Devrim (MDD) tarih tezinin ve daima Kemalizm’in sol kanadı olan Türkiye Komünist Partisi (TKP) tarih tezinin 1950 seçimlerini ve sonuçlarını bir “karşı-devrim” olarak nitelendirmeleri, “cehalete dayandığı ve bilimdışı olduğu” için anlaşılabilir (Küçük, 1979: 224-225). Çünkü, restorasyon ile karşı- devrim kavramları birbirinden farklı anlamlara gelir. Restorasyon sürecinde, yapılmış olan devrim bir takım geri adımlar atmakla beraber öz olarak kendisini korur. Devrimle bir sınıfın yerine başka bir sınıf iktidara gelirken, karşı-devrimle yine yöneten sınıf değişir. Restorasyon sürecinde ise yöneten sınıf kesinlikle değişmez, sadece devrimi yapan sınıf zorlanmış olduğu ileri adımlardan geri dönerek eski kurumlardan bir bölümünü yeni düzenin içine serpiştirir. Restorasyon ile karşı-devrimin karıştırılması, Türkiye aydınınının Kemalist restorasyonu bir “karşı-devrim” olarak görmesine neden olmuştu (Küçük, 1997: 49-50). Belge’ye göre, ordu ile hükümetin arasındaki özdeşliğin bozulması, 1950’deki iktidar değişikliğinin “karşı-devrim” olarak nitelendirilmesine neden olmuştu. Bu iktidar değişikliğinde halkın oy’unun belirleyici olması, halkı dönüştürülmesi gereken “nesne”den “özne” konumuna getirmişti. Bu durum egemen bürokrasinin ve ordunun hoşuna gitmemişti. Fakat tarihi süreç göz önünde bulundurulduğunda 1950 bir “kopma” değil dönemeçleri olan bir sürekliliği temsil ediyordu. Uzun yıllardan beri (1910’ardan bu yana) yaratılmaya çalışılan burjuvazinin 1950’de iktidar olması, tek parti döneminde yaratılan “ilk birikim”in 1950’den sonra bir “kapitalist birikim” dönemine geçiş için kullanılması sonucunu yaratmıştı. Bu çerçeveden bakıldığında süreç “karşı-devrim”sel bir kesintiden ziyade, kesintisizliği olmayan bir süreçti (Belge, 2012: 618).

DP 1950-1960 yılları arasında iktidar olmuştu. DP'nin ilk yılları, ABD'nin yardımları nedeniyle iyi geçmişti. Bu yıllarda Türkiye Batı'nın hegemonyasına girmiş ve özellikle de ABD'nin çizdiği yolda yürümeye zorlanmıştı. Bu yol, alt yapı yatırımlarının hızla geliştirilmesi ve tarıma dayalı büyüme modelini içeriyordu. Dış yardımlarla Türkiye'nin ithalatında patlama yaşanırken, bu patlamayla alt yapı yatırımları için (köprü, yol, baraj, elektrik santrali gibi) makine-teçhizat alınmıştı (Başkaya, 2011: 286-287). 1950'yi izleyen ilk üç yıl ekonomideki iyi gidişat, hükümetin ve kırdaki destekçilerinin beklentilerini karşılamıştı. Kore Savaşı'nın (1950) yarattığı iktisadi patlama, Türkiye'nin geleneksel ihraç kalemlerinin yanı sıra artan tahıl ve maden cevherinin de ihracını kolaylaştırmıştı. Bununla birlikte fiyat teşviklerinin yarattığı baskıyla ekilen alanlar %50 artış göstermişti. Bu artışın gerçekleşmesinde dış yardımlarla alınan traktörlerin kullanılmasının payı vardı (Keyder, 1998: 57). Öte yandan, Türkiye soğuk savaş koşulları içinde ABD'nin Sovyetler Birliği karşısındaki ileri bir karakolu olmuştu (Başkaya, 2011: 288). Bunun için Türkiye, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO'ya 1952'de kabul edildi) katılmış, ABD'ye birçok askeri üs vermiş ve Kore'ye savaşması için asker göndermişti. Hükümetin tüm bu çabalarına rağmen yine de beklenen yabancı sermaye gelmemişti (Keyder, 1998: 60). Tüm bu gelişmeler kimi çiftçilerin kısa sürede servet edinmesine yaramıştı. Fakat asıl payı hükümetin sahip olduğu iktidarın kendisine bahsettiği olanakları ticaret burjuvazisine, yabancı sermayeye ve büyük toprak sahiplerine hizmet yönünde kullanmasıyla bu kesimler almıştı (Eroğul, 1998: 124). Dış dünyayla ekonomik ilişkiler geliştirmeden ve dünya kapitalizmine entegre olmadan kapitalist gelişmenin sıçrama kaydetmesi mümkün değildi. Kapitalistleşme gereksinimlerini yerine getirme yolunda ilerlemek isteyen bir burjuva iktidarı olan DP'nin iktidar olduğu dönemde, özel sermaye ticaret ve tarım burjuvazisinin elinde toplanmıştı. İç ve dış ticaretin canlanmasıyla ticaret burjuvazisi palazlanırken, kredi mekanizmasıyla ve sübvansiyonlarla da tarım kesimi desteklenmişti. Büyük sanayi yatırımları için sermayenin henüz özel ellerde toplanmamış olması, Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin (KİT) özelleştirileceğini vadeden DP'nin bu KİT'lerin sayısını iki katına çıkarmasına neden olmuştu (Çağlı, 2005, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). DP'nin liberalizme ilişkin sözlerine, vaatlerine rağmen yatırımların %40-50'sini devlet yapmıştı (Zürcher, 2000: 237).

1954 genel seçimlerine gelindiğinde Türkiye'nin durumu şöyleydi: Türkiye Batı'nın sadık dostuydu, Türkiye'de komünizm düşmanlığı hâkimdi, “militan laiklik” bir kenara bırakılmıştı, bürokrasinin gücünün kırılmasından ve ekonominin iyi gidişatından halk memnundu. Fakat muhalefetin bastırılmış olması ve Menderes'in kişisel yönetiminin artması, aydınlarda rahatsızlık yaratmaya başlamıştı (Eroğul,1998: 124). DP'nin en büyük zaferi 1954 seçimleri olmuştu. Ama ilerleyen süreçteki ekonomik bunalım ve egemen sınıfın (bunlara aydınlar ve ordu da dahildi) DP'den soğuması, DP'nin zaferinin gerilemesinde belirleyici etkendi (Zürcher, 2000: 325).

Türkiye'nin tarıma dayalı ihracat ekonomisi 1953'ten sonra sona ermişti. Bu durumda hükümet, döviz geliri için kaynak arama yoluna gitmişti. Fakat yabancı sermaye de çekilemediğinden geriye bir tek yardım ve dış borçlanmaya gitmek kalmıştı. Ama 1955'ten sonra yardım daha zor bulunduğu için, hükümet cari işlemler açığını daha kısa vadeli borçlanmalara giderek çözmeye çalışmıştı. Bu defa da alınan borçların geri ödemesi bunalıma yol açmıştı. Bu bunalım 1958'den sonra Türkiye'nin alacaklılarından oluşan bir Avrupa Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) kartelinin hükümeti alınacak istikrar önlemleri konusunda sıkıştırmasına ve hükümete dayatmalarda bulunmasına neden olmuştu (Keyder, 1998: 58). Tarım ürünlerinin ihracının gerilemesi ve ihraç fiyatlarının düşmesi nedeniyle girilen ekonomik bunalım durumunda, OECD hükümete bir “ekonomik istikrar programı” sunmuştu. Bu program hükümetten kredileri denetim altına alarak kaynakları egemen sınıf içindeki dağılımını yeniden düzenlemesini, bir tarım reformuyla toprak ağalarının elindeki büyük toprakları büyük ölçekli kapitalist tarıma açmasını, hükümetin büyük toprak sahiplerini değil kentlerdeki büyük sanayi ve ticaret burjuvazisini desteklemesini ve beş yıllık kalkınma programları hazırlamasını istemişti (Sinan, 2008, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). 1954 seçimlerinden sonraki süreçte ekonominin kötüye gidişi, DP'ye olan desteği de azaltmaya başlamıştı. Bu azalış 1957 seçimlerinde kırsal kesimde kendini bir miktar gösterirken; memur, öğretmen, öğretim üyesi, subay gibi maaşlı kesimlerde daha belirginlik kazanmıştı. Bunun nedeni: ekonomik sorunlar, enflasyon ve hükümetin otoriterleşmeye başlamasıydı. Toplumda oluşan gerginlik, hükümetin de parmağı olduğu 6-7 Eylül olaylarındaki ayaklanmalarda su yüzüne çıkarak azınlıkların (Kıbrıs sorunu nedeniyle özellikle Rumlara karşı) canına ve malına yönelmişti. Ayrıca

DP'nin otoriter eğilimlerine ve Menderes'e yönelik başlayan parti içi muhalefet, Hürriyet Partisi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştı (Zürcher, 2000: 134-136). DP'nin otoriter eğilimlerinden memnun olmayan liberal aydın kesimler ile İstanbullu iş adamları (sanayi burjuvazisi) Hürriyet Partisi'nde birleşmişlerdi. Sonradan bu parti ve destekçileri CHP muhalefetine katılırken, 1958'i izleyen süreçte DP'yi oluşturan koalisyon da dağılmaya başlamıştı (Keyder, 1998: 58-59). 1950'lerin sonlarına gelindiğinde DP'nin her otoriter eğilimi muhalefetin saflarını sıklaştırmışken, ordu içinde de kaynaşmalar başlamıştı. DP'ye karşı basın, üniversiteler ve yaşam şartlarından şikâyetçi olan memur ve askerler cephe almıştı. Ayrıca Batı da DP'yi artık zararlı olmaya başlayan bir dost gibi görme eğilimindeydi (Eroğul, 1998: 131-132).

1960'ta sadece bürokrasi ile aydınlar değil, sanayi burjuvazisi de muhalefetin saflarına katılmıştı (Keyder, 1998: 61). İktidarı kaybettiğinden beri tekrar almaya fırsat kollayan CHP içinde mevzilenmiş olan bürokrasi, mülk sahibi egemen sınıflar arasındaki çelişkiden kendine yer açmaya çalışmıştı. Bürokrasi bu amaçla, kendisi de büyük toprak sahibi olan Menderes'in kredilerin büyük kısmını sürekli büyük toprak sahiplerine vermesi ve bir toprak reformuna sıcak bakmayarak sanayi burjuvazisinin taleplerine kulak tıkamasından yararlanarak, sanayi burjuvazisini yanına çekmeye çalışmıştı. Bürokrasi sanayi burjuvazisini yanına çekmek için, emperyalist kuruluşların önerilerini de dikkate alan devletin ağırlıkta olacağı bir planlı kapitalist sanayileşme projesini savunmuştu (Sinan, 2008, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). Bu durumda DP politikalarının karşısına sanayileşme atılımı ihtiyacını, planlı bir kalkınma hamlesi zorunluluğunu çıkartarak yükselişe geçmeye çalışan CHP, oluşan muhalefet için bir alternatif durumuna gelmişti. Böylece DP iktidarına muhalif bütün kesimlerin (sivil ve asker bürokrasi, devletçi aydınlar, kent ağırlıklı ticaret ve sanayi burjuvazisi, sıradan devlet çalışanı sivil ve askerler, kent aydınlarıyla üniversite çevreleri) desteğini alacak bir darbe planı ordu içinde mayalanmıştı. Bunlarla birlikte muhalif basın sansür ve baskıların sona ermesini isterken, yeni gelişmeye başlayan işçi sınıfı da sendikal haklarını talep etmeye başlamıştı. Öte yandan OECD gibi uluslararası kapitalist örgütler de, Türkiye tarımının geleneksel yapısının değiştirilerek modern anlamda kapitalistleşmesinin gerekli olduğu doğrultusunda örgütlerde bulunmuşlardı.

Tüm bunlar 27 Mayıs askeri darbesine elverişli koşulları yaratmışlardı (Çağlı, 2005, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013’de erişildi).

Siyasi ve ekonomik krizin sanayi burjuvazisinde ve aydın kesimlerde yarattığı hoşnutsuzluk, DP iktidarının yıkılması için yeterli siyasal gücü ve kitle desteğini yaratamamıştı. Kitle desteğinin devam ettiği DP iktidarının parlamenter süreçle iktidardan uzaklaştırılamayacağı anlaşıncaya, devreye ordu girmişti (Sinan, 2008, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013’de erişildi). DP iktidarı, CHP’nin muhalefetinden ziyade DP’nin izlediği politikalarla fakirleşen ya da fakirleştirilen bürokratların subay kanadı tarafından yıkılmıştı. Batı değerlerini benimsemiş, tarihi bürokrasinin bir devamı olan Milli Birlik Komitesi (MBK), “ülkenin bölünmesi tehlikesine karşı” “devleti kurtarmak” amacıyla 27 Mayıs darbesini yapmıştı. Bu darbeye bürokratlar varlıklarını korumak istemişlerdi (Küçükömer, 2006: 108). Darbeyi yapan MBK subaylarının ne yapmaya çalıştıkları konusunda düşünceleri net olmamakla beraber, bu subaylar İttihatçı geleneğin sürdürücüsü olmuşlardı.¹⁴ 27 Mayıs’ı yapanların toplumsal değişme düşünceleri, İttihatçı ve CHP seçkinlerinin otoriter, devletçi ideolojisinden beslenmişti. MBK’nin bazı üyeleri devleti, cahil seçmenlerin iktidar yaptıkları zorbaların elinden kurtarmanın tarihi görevleri olduğuna inanmışlardı. Fakat darbenin başarısı ve darbeye verilen destek, Menderes hükümetinden duyulan hoşnutsuzluktan kaynaklanmıştı (Keyder, 1998: 61).

27 Mayıs 1960 darbesi, Türkiye’de darbeler geleneğini (27 Mayıs’tan sonra 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997 darbeleri yapılmış ve ayrıca başarısız olan darbe girişimleri olmuştu) başlatmıştı. Bu darbeden sonra, askeri yönetim daima akılda tutulan bir olasılık olarak gündemde kalmıştı. Her bunalım ve olağanüstü durumda gözler orduya çevrilirken, kendini rejimin bekçisi sayan ordu da bu vesileyle sivil yönetime el koymaktan geri durmamıştı (Eroğul, 1998: 133). Yapılan darbe, ordunun konumundaki farklılaşmayı ve bölünmeyi de ortaya çıkarmıştı. Ordunun tek parti döneminde kurulan ordu-devlet-hükümet üçlemesi, çok partili dönemle birlikte aşınmaya başlamıştı. Bu aşınma, 27 Mayıs’tan sonra üçlünün yerini ordu-devlet ilişkisinin almasıyla kendisini göstermişti. Bu pratikteki ve bilinçteki değişim, kendisini

¹⁴ Bu gelenek için ayrıca bkz. Sinan, Mehmet, *Statüköculuk, Liberalizm ve Türk Tipi Burjuva Demokrasisi Üzerine Notlar*/VI, 2008, (<http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013’de erişildi).

müdahale konusundaki ayrışmayla da dışa vurmuştu. Bu ayrışma, müdahalede bulunup bulunmaktan çok müdahalenin biçimi ve süresiyle ilgiliydi (Şen, 1996: 125). 27 Mayıs'ı gerçekleştiren MBK'nin üyeleri arasında sıkı bir örgütsel ve ideolojik birlik mevcut değildi. Emir-komuta hiyerarşik düzeniyle yapılmayan 27 Mayıs, bu yönüyle kendisinden sonraki darbelerden ayrıydı. MBK'nin ideolojik birlikten yoksun oluşu, MBK'nin içindeki "14'ler" olarak bilinen grupla ayrışmayı doğurmuştu. "14'ler" grubunun iktidarı daha uzun süre sivillere bırakmama konusundaki tutumları, onların tasfiye edilmesine yol açmıştı (Belge, 2012: 629). Ordunun Türkiye'nin gelecekteki politikalarında daha kalıcı olmasını savunanlar için en önemli sorun iktisadi kalkınmaydı. Bu sorunun üstesinden gelmek için de, planlı ve devletçe yönetilen bir ekonomi öngörülmüştü. Bu fikre karşı komitedeki çoğunluk ise, sorumluluğu seçilecek hükümete bırakıp gitme taraftarıydı. Çoğunluğun bu düşüncesine CHP ve İstanbul burjuvazisi de destek vermişti (Keyder, 1998: 61).

Darbeden yaklaşık bir yıl sonra 1 Mart 1961'de Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) kurulmuştu. Özerklik ve ayrıcalıklara sahip olan bu kurum, ordu mensuplarının maddi sorunlarına çare bulmayı amaçlamıştı (Belge, 2012: 633). OYAK kurulduğu zamandan itibaren hızla yükselmiş ve asker bürokrasinin devletteki gücü yerinde olduğu müddetçe de bu yükseliş devam etmişti (Çınar, 2011, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). OYAK'ın yükselişi 1986 verilerinde açıkça görülmüştür. Bu verilere göre, OYAK'ın otomotiv, çimento, inşaat, gıda, elektronik, tarımsal ilaç ve hizmet sektörleri bünyesinde ortak olduğu 25 şirketteki sermayesi 22 milyara ulaşmıştı. Örneğin aynı yıl Koç Holding'in ortaklıkları 35 milyar, Sabancı Holding'in ise 32 milyardı (Sönmez, tarih belirtilmemiş, aktaran: Şen, 1996: 158-160). OYAK'ın ekonomide geldiği bu nokta, orduyu ekonomik gelişmelere karşı daha duyarlı hale getirmişti. Bunun yanında ordunun büyük sanayi ve ticaret burjuvazisiyle çıkarlarının örtüşmesi, onun sınıfsal saflaşmada yerini de belirlemişti (Şen, 1996: 159).

Bürokratik bir darbe olan 27 Mayıs hem NATO ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı'na (CENTO) bağlı kalacağını beyan etmiş hem de uygulanacak ekonomi politikası konusunda dış güçlere güvence vermişti. 1950-1960 yılları arasında egemen

sınıf ittifakı (ticaret ve sanayi burjuvazisi ile toprak zenginleri) dışında kalan bürokrasi, 27 Mayıs'tan sonra Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi, Tabii Senatörlük, Planlama Teşkilatı gibi kurumlar aracılığıyla egemen sınıf ittifakında tekrardan kısmi bir etkinlik sağlamıştı. Bürokrasinin bu kısmi etkinliği 12 Eylül 1980 darbesine kadar devam etmişti. Bürokrasinin de (asker-sivil üst düzey bürokratlar) içinde bulunduğu yeni egemen sınıf ittifakı büyük oranda 1960-1980 yılları arasında geçerli olmuştu ve bu ittifak sanayicilerden, büyük ticaret sermayesinden, bankalardan, ithalat ve ihracatçılardan meydana gelmişti. Fakat bu ittifaka damgasını vuran sanayi burjuvazisiydi (Başkaya, 2011: 291-298). 27 Mayıs alt rütbedeki subayların amaçlarından bağımsız olarak kapitalist gelişmenin önündeki engelleri kaldırmıştı. Darbeden sonra kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve beş yıllık kalkınma planlarının uygulanmaya konulmasıyla, hem büyük sanayi burjuvazisinin önü açılmış hem de sanayinin güçlendirilmesi hız kazanmıştı (Çağlı, 2005, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). 1960'ların ilk yıllarından 1970'lerin sonuna kadar ekonomide uygulanan kalkınma politikaları, ithal ikamesi yoluyla sanayileşmeyi amaçlamıştı (Zürcher, 2000: 386). İthal ikame sanayileşme modelinin Birinci Beş Yıllık Plan'ın yayımlandığı 1963'ten 1971'e kadarki yıllık ortalama büyüme hedefi %9'du (DPT: Üçüncü Beş Yıllık Plan, 1972, aktaran: Keyder, 1998: 63). 1960-1970 yılları arasında kapitalist sanayileşmenin altyapı (ulaşım, haberleşme, enerji gibi) yatırımlarını devlet üstlenmişti. Yerli büyük burjuvazi ise bu yıllarda dayanıklı tüketim malları sanayinde yabancı sermayeyle ortaklıklar kurarak, daha önce ülkeye ithalat yoluyla mamul (satışa hazır hale getirilmiş mal) olarak giren dayanıklı tüketim mallarını (elektrikli ev aletleri, otomotiv gibi) ülke içinde üretmeye başlamıştı. Bu üretim, ithal edilen ara malların montajının ülke içinde yapılmasına dayanmıştı. Bu üretim şekli aynı zamanda ithal ikameci sanayileşmenin de özü demekti. Fakat bu sanayileşme modeli teknoloji, hammadde, enerji ve kredi ihtiyacı bakımından dışa bağımlıydı. Bu bağımlılık bir yandan istikrarlı bir sanayileşmeyi önlerken, bir yandan da sürekli döviz ihtiyacından dolayı dış borçlanmayı gerektirmişti (Sinan, 2008a, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). Ancak 1960'tan sonraki ilk on yılda oluşan döviz sıkıntısının Almanya'daki Türk işçilerinin gönderdikleri paralarla karşılanması, bu ilk on yılda ekonomideki patlamanın sürdürülmesinde etkili olmuştu.

Ekonomideki bu patlama döneminde sanayi kesiminin korunmuş olması, onun gelişmesinin önünü de açmıştı (Keyder, 1998: 63-64).

27 Mayıs'ın ardındaki ilk on yıla yeni bir anayasa ve ardından seçimlerle girilmişti. Darbenin ertesinde yapılan 1961 Anayasası, Tanör'e göre, birinci kuşak haklar da denilen klasik hak ve özgürlükler (ekonomik haklar, haberleşme hakkı, eşitlik, düşünce özgürlüğü vb.), yine ikinci kuşak haklar da denilen sosyal haklar (bu hakların bir yönü kapitalist toplumlarda oluşan eşitsizlik ve yoksulluğun azaltılmasıyla ilgiliyken; diğer yönü sendikal haklarla ilgiliydi) ve siyasal haklar (yalnızca devletlerin kendi vatandaşlarına tanıdıkları seçme seçilme, siyasi parti kurma hakkı vb.) bakımından dolgun bir anayasaydı (Tanör, 2006: 380-382). Bu anayasayla burjuva demokrasisinin sınırları görece daha geniş tutulmuş ve demokratik hak ve özgürlüklerin kullanılmasına belli oranda geniş olanaklar sağlanmıştı (Sinan, 2008, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). 1961 Anayasası bir yönüyle toplum içerisinde bir çeşit "sosyal demokrat" dengenin temellerini atmayı hedeflerken, bir yönüyle de kapitalist ekonominin sorunsuz bir şekilde gelişmesini yönlendirmeye çalışmıştı. Bunun için demokratik özgürlükleri sağlama bağlayan Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar ve çoğulcu rekabet haklarını koruyan güvenceler anayasada yer almıştı (Keyder, 1998: 62). Fakat 1961 Anayasası'nın getirdiği birçok demokratik maddenin yanında antidemokratik birçok madde de vardı. Anayasanın "ilerici" olduğunu savunan aydınlar, meclisin üstünde varlık gösteren Milli Güvenlik Kurulu (MGK) gibi antidemokratik kurumları görmezden gelmişlerdi (Başkaya, 2011: 294-295). MGK'nın kuruluşundan (1962'de) sonraki yirmi yılda devlet siyaseti üzerindeki etkisi giderek artmış ve MGK zaman zaman bir karar mercii olarak kabinenin yerini almıştı (Zürcher, 2000: 357-358).

Anayasanın yapılmasından sonra 15 Ekim 1961'de yapılan seçimlerde DP'nin mirasını Adalet Partisi (AP) ve Yeni Türkiye Partisi (YTP) paylaşmıştı. Fakat kısa sürede bu mirasın gerçek sahibinin AP olduğu anlaşılmıştı. YTP ise daha çok DP'nin liberal kanadı olarak 1955'te kurulan Hürriyet Partisi'nin mirasçısıydı. DP'nin varislerinin seçimde aldığı oy (AP %34,8; YTP %13,7) toplamda %48,5 idi. Buna karşın CHP oyların %36,3'ünü alırken, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ise

oyların %14'ünü almıştı (Eroğul, 1998: 137-139). Bu seçimde MBK'nin, küçük-burjuva aydınların, subayların ve Kemalist asker-sivil bürokrasinin CHP'yi desteklemesine rağmen, CHP 1957 seçimlerinde aldığı oydan (40,6) daha düşük bir oy almıştı. Yeni kurulan iki sağ partiden YTP'yi destekleyenler ve bu partiden milletvekili seçilenler daha çok Doğu ve Güneydoğu illerindeki büyük toprak sahipleriydiler. AP ise tarım ve büyük kent burjuvazisi ile büyük toprak sahiplerinin desteğini almıştı. Kent büyük burjuvazisi ile büyük toprak sahipleri 1965 seçimlerine kadar AP ve YTP'de temsil edilmişlerdi (Sinan, 2008b, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). Yerasimos'a göre, böyle bir sonucun ortaya çıkması doğaldı. Çünkü 27 Mayıs darbesi ekonomik ve toplumsal yapılara dokunmadığından kitlelerin seçimler karşısındaki tavrı değişmemişti. Büyük toprak sahiplerinin oyların büyük çoğunluğu üzerinde söz sahibi olması, büyük burjuvaziye onlarla ittifaka mecbur kılmıştı. Seçimlerde hiçbir parti tek başına çoğunluğu sağlayamamıştı. Bu durumda tüm partiler üstünde denetim kurmak isteyen ordu, 1965 seçimlerine kadar diğer partileri (AP, YTP, CKMP) CHP'nin denetiminde koalisyon kurmaya zorlamıştı (Yerasimos, 1980: 762-764). Bu koalisyon dönemi AP'nin 1965 seçimlerinde oyların %53'ünü alarak tek başına iktidar olmasıyla sona ermişti. AP'nin bu başarısı 1969 seçimlerinde kısmi bir düşüş yaşamasına rağmen devam etmişti. AP'nin bu başarısının arkasındaki etken, bütün burjuvazinin desteğini almış olması ve 1970'lerin başına kadar iyi giden iktisadi genişlemeydi (Keyder, 1998: 68). CHP ise ardı ardına aldığı yenilgilerden sonra, yeni bir ideoloji arayışına girmişti. "Ortanın Solu" diye tabir edilen bu ideoloji, sosyal adalete ve sosyal güvenliğe ağırlık vermeyi öngörmüştü. Fakat bu durum ne 1965 seçimlerinde ne de 1969 seçimlerinde CHP'ye umduğunu kazandırmıştı (Zürcher, 2000: 368-369). Küçükömer'e göre, CHP'nin değişim vaadi slogandan öteye geçmeyerek, yeniden gelip suni doğucu-İslamcılar ile batıcı-laikler çatışmasına dayanmıştı. Bununla birlikte CHP ne mülkiyetin dağılımında ne de üretilenin bölüşümünde dikkate değer bir değişiklik yapmayı düşünmüştü. CHP bu yönüyle AP'den çok da farklı bir yerde durmamıştı (Küçükömer, 2006: 109-114). 1960'lı yıllarda toprak reformu ya da tarım vergisi gibi önlemler büyük toprak sahipleri ve büyük burjuvazi ittifakıyla önlenmişti. Ekonomide uygulanan planlama önlemleri ise, 1960-1970 yılları arasında sanayileşmenin hızlanmasına, büyük burjuvazinin güçlenmesine ve sermaye birikiminin daha hızlı büyümesine neden olmuştu. Bunların yarattığı dönüşümler her yıl yüz binlerce köylünün büyük kentlere ya

da yurt dışına göç etmesine ve bu kitlelerin buralarda proleterleşmesine yol açmıştı (Yerasimos, 1980: 764). Bu göçlerin yarattığı büyük çaplı kentleşme bir yanda kitleleri özgür kılma sürecini başlatırken, bir yandan da siyasal çatışmanın zeminini yaratmıştı (Keyder, 1998: 64).

1965-1971 yılları arasındaki AP iktidarı dönemi, Türkiye'nin çok partili düzene en çok yaklaştığı yıllardı. Bu yılların ilk üçü olağan seyrinde devam ederken, son üç yılı düzenin çürüyüp 12 Mart darbesiyle sonuçlandığı yıllar olmuştu. Bu dönemde hem soldan hem de sağdan siyasal güçler gelişme imkânı bulmuşlardı. Bu imkânın bulunmasının bir yönü, devlete karşı sivil toplumun güçlendirilmeye çalışılmasıydı (Eroğul, 1998: 145-146). Bir başka yönü ise 61 Anayasası'nın siyasal çeşitliliğe imkân tanınmasıydı (Zürcher, 2000: 369). Bu siyasal çeşitlikten biri olan sol, 1920'den 1960'a kadar esasen Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) varlığıyla "temsil" edilmişti¹⁵ (Belge, 1998: 161-166). 13 Şubat 1961'de bazı sendikacılar tarafından legal olarak kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP), işçi sınıfının çıkarlarını savunmayı ve işçilerin lehine yasaların çıkarılması için mücadeleyi parlamentoya taşımayı hedeflemişti. TİP bu yönüyle ne sosyalist amaç gütmüş ne de işçi sınıfının iktidarını hedeflemişti. 1962'de partinin güçlenmesi için sosyalist aydınlar ve gençler partiye kabul edilirken, Mehmet Ali Aybar da partinin başkanlığına seçilmişti. TİP'in 1964'teki I. Kongresinde sosyalizm sözcüğü geçmeden yapılan programı, kapitalist olmayan kalkınma yolu, demokratik nitelikte reformlar ve bağımsız bir dış politika üzerine odaklanmıştı. Bu kongreden sonra hızla örgütlenen TİP, 1965 seçimlerinde 15 milletvekili çıkararak meclise girmişti. TİP, 1961-1965 yılları arasında bünyesinde sosyalistleri, komünistleri, ilericileri, demokratları, reformistleri, radikalleri, Kemalistleri vb. barındırdığından bir sol cephe durumundaydı. Fakat bu cephe içerisinde Aybar'ın parlamentarist-popülist "sosyalizm" çizgisinin yanında, YÖN dergisinde Doğan Avcıoğlu çevresinin savunduğu ve temelleri 1930'ların Kadrocularına kadar giden milliyetçi-devrimci sol Kemalizm çizgisi de vardı (Sinan, 2005, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). Küçük'e göre, YÖN çizgisi 1935-1945 yılları arasında oluşan görüşlerle 1960'larda devrim yapmaya kalkışmıştı (Küçük, 1997: 682). Bu çizginin etkin ismi Avcıoğlu'na

¹⁵ Ayrıca 1920'den 1960'a kadar TKP için bkz. Çulhaoğlu, Metin, "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu", Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (eds.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (3-Cilt): Modernleşme ve Batıcılık* (2007) içinde, (4.baskı), İstanbul: İletişim Yayınları, sy. 170-188.

göre, Türkiye kapitalist olmayan yoldan kalkınacaktı. Bu yolun olmasa olmazı tam bağımsızlık ilkesiydi. Kalkınmanın öncülüğünü bir devrimci parti yapacak ve geniş çaplı millileştirmelere gidilecekti. Bunları gerçekleştirirken yapılacak devrim savaşı, toplumdaki güç dengesi göz önünde bulundurularak ilk başta askerlere, sivil genç devrimci aydınlara, öğretmenlere ve üniversite gençliğine dayanılarak yapılacaktı (Avcıoğlu, 1971: 21-39). 1960'larda şiddet kullanarak düzeni değiştirmeyi hedefleyen YÖN hareketi, beş temel kavramı esas almıştı. Fakat bunlardan dördünü kabul etmişti. Bu dörtlü: bağımsızlık, kalkınma, devletçilik ve halkçılıktı. Komprador sistemin sonucu olarak görülen demokrasi ise, kalkınmayı ve bağımsızlığı sağlayamayacağından önemsenmemişti. Kapitalist olmayan yoldan kalkınma için sosyalizm metotları kesinlikle istenirken, bunun dışındaki bir sosyalizmin önüne ise duvarlar örülmüştü (Küçük, 1997: 643-654).

1960'ların ilk yarısında TKP ise bağımsız bir örgüt olarak etkisizdi. TKP 1951'deki tutuklamalardan sonra ağır darbe yemiş ve sonrasında da kendi içinde bölünerek Reşat Fuat-Mihri Belli grubu, Zeki Baştımar (TKP-Dış Büro) grubu ve Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın Vatan Partisi grubu gibi gruplara ayrılmıştı. TİP ise içinde farklı çizgileri barındırmasına rağmen, temsil ettiği sol hareket içerisinde 1968'e kadar ciddi bir ideolojik ayrışma ve örgütsel saflaşma olmamıştı. TİP ile YÖN'ün kendi çizgileri olsa da, bu çizgiler 1965'e kadar bir görüş ayrılığı yaratmamıştı. TİP'in 1965 seçimlerinden sonra "anti-emperyalist mücadelenin öncüsü"nün işçi sınıfı olduğu ve "sosyalist mücadele ile anti-emperyalist mücadelenin aynı anda ve bir arada yürütüleceği" fikirlerini savunmaya başlaması, YÖN ile ilk çatışmayı yaratmıştı. Çünkü Aybar'ın savunduğu "sosyalist iktidar" fikri her ne kadar parlamentarist temele oturmuş olsa da, emekçi sınıfların tabandan gelen iktidarına vurgu yapıyordu. Yöncüler ise asker-sivil bürokrasi, ilerici aydınlar gibi öncülerin tepeden inmece-seçkinci iktidarını amaçlayan sol Kemalist devletçi anlayışa sahiplerdi. YÖN'ün savunduklarına en büyük destek 1966'da TİP'ten (II. Kongrede) ihraç edilen demokratik devrimciler diye bilinen Reşat Fuat- Mihri Belli grubundan gelmişti. Bu grup, YÖN dergisi kapandığı için 1967'de solda güç birliği yaratmak için Türk Solu dergisini çıkartmaya başlamıştı (Sinan, 2005, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). Yapılan teorik tartışmalarda Mihri Belli grubu, Türkiye'nin feodal, burjuvaziden yoksun ve

emperyalizme bağımlı bir azgelişmiş ülke olduğunu savunmuştu. Türkiye’de hali hazırda olan burjuvazi de komprador nitelikteydi. Belli grubu, bu şartlarda Türkiye’de anti-emperyalist ve anti-feodal bir “demokratik devrim” yapmak için, başta asker-sivil aydınlar ve “milli burjuvaziye” dayanmak gerektiğini savunmuştu. “Demokratik devrim” gerçekleştikten sonra ancak TİP’in savunduğu “sosyalist devrim” düşünölmeye başlanabilirdi. 1960’ların sonlarına doğru inisiyatifi ele geçirmeye başlayan Milli Demokratik Devrim (MDD- Belli grubu) anlayışı gençliğe eylem fırsatı tanıdığı için, gençlik TİP’ten kopmaya başlamıştı (Belge, 2012: 634-635). Yöncülerin kendi sınıf çıkarlarını savunmalarına karşın, MDD’ciler kendilerinin ezilenlerin çıkarlarını savunduklarını ileri sürmüşlerdi. MDD’nin ordu aracılığıyla kısa vadede bir devrim yapma hayali ve kendisini solun öncüsü olarak görmekteki ısrarı, en sonunda MDD’yi çelişkilere sürükleyerek dağılmasına yol açmıştı (Yerasimos, 1980: 908). 1968’den 1970’in sonuna kadar kabaca bakıldığında, Fikir Kulüpleri Federasyonu Dev-Genç’e dönüşmüş, Mehmet Ali Aybar TİP’ten ihraç edilmiş, TİP içindeki sendikacılar soldan uzaklaşmaya başlamış, 15-16 Haziran 1970’de büyük çaplı gösteriler olmuş, Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) ve ardından da Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C) kurulmuştu (Küçük, 1997: 687). 15-16 Haziran gösterileri işçi sınıfı hareketinin olgunlaşmaya başladığının habercisi olmuştu. Bu gösteriler hem MDD’cileri hem de orduya dayanılarak yapılmak istenen bir “sol” darbe yandaşlarını şoke etmişti. Çünkü bu darbe planında yükselen işçi hareketinin ve işçi sınıfının öncülüğünün yeri yoktu. Diğer yandan bu gösteriler devrimci gençlerde silahlı bir mücadelenin şartlarının olgunlaştığı izlenimi yarattığından, gençler kırsalda gerilla savaşını başlatmaya gitmişlerdi (Belge, 1998: 173).

61 Anayasası’nın tanıdığı imkânlardan solun yanı sıra milliyetçi sağ ve İslamcı akımlar da faydalanmıştı. Hem milliyetçi sağın hem de İslamcı akımların 1960’ların ikinci yarısından başlanarak 1980’lere kadar devlet tarafından yükselen sol harekete karşı desteklenmeleri, bunların partileşerek gelişmelerinin önünü açmıştı (Kızılok, 2011, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013’de erişildi). 1965’ten sonra AP ve büyük burjuvazinin, artan muhalefeti ve devrimci güçleri sindirmek için aşırı milliyetçi militanları kullanabileceklerini düşünmeleri; Türkiye’de aşırı milliyetçi sağı temsil eden Milliyetçi Hareket Partisi’nin (MHP) rahatça gelişebilmesine zemin yaratmıştı (Birikim,

1980, aktaran: Ağaoğulları, 1998: 213). AP'nin 1960'ların sonlarına doğru sanayi burjuvazisi ve büyük sermayenin çıkarlarını daha fazla ön planda tutması, kendi seçmen tabanı olan çiftçileri ve küçük işadamlarını küstürmüştü. Burada açığa çıkan oy potansiyelini gören MHP'nin lideri Alpaslan Türkeş, laikliği bir kenara bırakıp İslami vurguyu ön plana çıkarmaya başlamıştı. Bu oy potansiyelinden yine sağın bir başka partisi de yararlanmıştı. Necmettin Erbakan 1969'da Demirel'i ve AP'yi büyük sermayeye ve özellikle de yabancı sermayeye bağımlı olmakla ve İslama sırt çevirmekle eleştirmişti. Bu eleştiri kampanyasından sonra Erbakan küçük işadamlarının sözcülüğünü yaptığı Odalar Birliği Başkanı olmuştu (Zürcher, 2000: 370-374). Erbakan'ın Demirel'le ya da AP ile çatışması, esasında iktidara hakim büyük sermaye grupları ile gelişme içinde olan ve pazardan pay almaya çalışan Anadolu'nun orta ve küçük sermayesi arasındaki çatışmanın su yüzüne çıkmış haliydi. Bu çatışma, Erbakan'ın ve çevresinin İslamcı siyasal kimliğe sahip olan Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurmalarıyla (26 Ocak 1970) sonuçlanmıştı (Peköz, 2009: 377). MNP'nin İslami vurguyu öne çıkarması ve kitlelerin dini duygularına seslenmesi, kısa sürede büyümesinde etkili olmuştu. Dini hassasiyetleri güçlü kitleler, sistemin merkezindeki AP yerine artık kendi içlerinden çıkan bu partiye yönelmişlerdi. 12 Mart darbesinden sonra kapatılan MNP'nin yerini Milli Selamet Partisi (MSP) almıştı (Kızılok, 2011, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013'de erişildi). MSP Anadolu'nun küçük burjuvazisinin hoşnutsuzluğunu, İslamcılığın canlandırılmasına yönelik bir platforma dönüştürmeye çalışmıştı. Bu parti büyük sanayide devlet müdahaleciliği talepleriyle esnaf ideolojisini birleştirerek, tekelci kapitalizme geçişin küçük iş çevrelerine zarar vermeden gerçekleşmesini güvenceye almayı amaçlamıştı. Ayrıca MSP kapitalizmin yok ettiği cemaat imgesinin yerini alacak dine dayalı bir toplumsal uyum fikrini de dillendirmeye başlamıştı (Keyder, 1998: 70). MSP'nin dini vurguyu öne çıkarması salt dini kaygılardan çok iktisadi hoşnutsuzluğun din aracılığıyla dışa vurulmasıydı. Buna rağmen MSP kitlelere vermek istediği mesajı doğru yönlendirebildiğinden 1973 seçimlerinde oyların %11,8'ini alarak büyük bir başarı kazanmıştı. Bu başarı 1977 seçimlerinde %8,6'ya gerilemiş olsa da, MSP 1973-1978 yılları arasındaki koalisyon hükümetlerine katılmıştı (Toprak, 1998: 249). MSP'nin CHP, AP ve MHP ile kurduğu koalisyonlar onu iktidar ortağı yaptığından, kendisiyle beraber hareket eden İslami burjuva çevrelerin de bu ortaklığın meyvelerinden yararlanmasında etkili olmuştu. Bu

durum bu çevrelerin sermaye birikimini de artırmıştı (Kızılok, 2011, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013’de erişildi).

1970’lerde MHP ise aşırı milliyetçi bir seferberlik örgütlemeye çalışmıştı. Bunun için komünizm aleyhtarlığını, devlete tapınmayı ve seçkinciliği kendisine slogan haline getirmişti. Bu durum MHP’nin kendisini sağ kanatta bir alternatif olarak konumlandırmasında etkili olmuştu. MHP başta gençler olmak üzere öğretmenlere, alt düzeydeki meslek sahiplerine, devlet memurlarına vb. dayanarak 1973 seçimlerinde oyların %3,4’ünü almıştı. MHP’nin aldığı bu oya rağmen Demirel’in sağ kanat partilerini bir araya getirdiği Milliyetçi Cephe hükümetleri döneminde (1975-77) koalisyon ortağı olması, MHP’nin kendi yandaşlarını devlet kadrolarına yerleştirmesinde etkili olmuştu. MHP 1977 seçimlerinde ise oylarını %6,4’e yükseltmeyi başarmıştı (Keyder, 1998: 70-72). Bu yükselişin arkasındaki etkenlerin bir nedeni MHP’nin ezilen kesimlerin (işçi, zanaatkâr, esnaf gibi) karşısına “büyük sermaye tahakkümüne son” veya “anarşinin kaynağı tekелci sermayedir” gibi sloganlarla çıkmasıydı. Fakat asıl etkenler: MHP’nin iktidarın ortağı iken iktidarın olanaklarından yararlanması, hâkim sınıflardan aldığı maddi destek ve dini bir görünüme bürünmesiydi (Ağaoğulları, 1998: 229). Diğer yandan MHP tıpkı 1960’ların sonlarında olduğu gibi 1970’ler boyunca da işçi sınıfının yükselişine karşı iktidarlar tarafından desteklenmişti. Özellikle devrimcilere ve Alevilere karşı yapılan saldırılarda (Çorum, Maraş, Malatya ve sonrasında Sivas) başı MHP çekmişti. Bu saldırılarda İslami sloganlar eşliğinde galeyana getirilen kitleler çoğu zaman MHP ile İslamcı kesimler arasındaki çizgileri ortadan kaldırmıştı (Kızılok, 2011, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013’de erişildi). MHP ile İslamcı kesimlerin tabanlarının geçişkenliğine rağmen, 1970’li yıllar İslamcılığın kendisini milliyetçilikten ayırmaya başladığı yıllar olmuştu.¹⁶ Bu ayrışma süreci, birçok cemaatin yanında siyasi iktidarı ele geçirmeyi ve düzeni değiştirmeyi hedefleyen yeni dini örgütleri de ortaya çıkartmıştı (Tiftikçi, 2011: 428).

1970’li yıllara 12 Mart 1971 darbesiyle girilmişti. Bu darbenin yapılmasındaki amaç: şehir gerillası eylemleri ile yükselen işçi sınıfının önünü almaktı. Bununla birlikte

¹⁶ Bu ayrışma ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Bora, Tanıl, *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 1999, sy. 130-145.

OYAK'ın kapitalist yapıyla eklemelenmiş olması ve hükümetin (AP) Uluslararası Para Fonu'nun reçetelerine yeterince önem veremeyişi, 12 Mart'ın yapılmasındaki iktisadi nedenleri teşkil etmişti (Schick ve Toprak, 1998: 388). Bunların yanında 1971'de yapılan darbe büyük burjuvazinin, iktidarı küçük burjuvazi ile paylaşmak istememesi ile de ilgiliydi. Örneğin büyük sanayiciler artık dayanıklı tüketim maddelerini kendileri üretebildiklerinden dolayı iç pazarı genişletebilmek için ücret artışlarından yana tavır alırken, bu durum büyük burjuvazinin içindeki dokuma sanayi hizbinin ve küçük sermayenin hoşuna gitmemişti. Altmışlı yılların iktisadi genişlemesinin yetmişli yılların başında sona ermesi, burjuvazi içi çatışmayı artırmış ve girilen bu yeni dönem hem ekonomide hem de siyasette yeni arayışları gerektirmişti (Keyder, 1998: 66-67).

12 Mart darbesiyle kurulan rejim, burjuvaziye otoriter kapitalist yönetim olanağını sunmuştu. Burjuvazi bürokrasiyi güvenilir hizmetkârlara dönüştürmeye çalışırken, generaller ise sıkıyönetim ve askeri mahkemeler aracılığıyla baskıcı rejimin kurulmasına hizmet etmişlerdi. Darbeyle birlikte birçok eylemci öğrenci, akademisyen ve TİP üyesi hapse atılmıştı. Ayrıca basın özgürlüğü kaldırılmış ve 61 Anayasası'nın getirdiği özgürlükler kısıtlanmıştı (Keyder, 1998: 68). Darbeden sonra kurulan Nihat Erim hükümeti büyük şehir burjuvazisinden yana olmasına rağmen, bu durum toprak sahipleri ile ticaret burjuvazisinin egemen ittifak içindeki konumlarını sarsamamıştı. Fakat gerçek ücretler düşürülmüş, grevler yasaklanmış ve sendikalar baskıya uğramıştı. Yine de 12 Mart Türkiye kapitalizmi için uzun vade de kayda değer bir yarar sağlamamıştı. Ayrıca kurulan baskıcı rejimden sol daha da güçlenerek çıkmıştı (Schick ve Tonak, 1998: 388-389).

Uygulanan ithal ikameci sanayileşme modeli, belirli bir uluslar arası iş bölümü çerçevesinde Türkiye'nin sanayi kalkınmasını ilerletmesine imkân tanımıştı. Bu iş bölümü çerçevesinde Türkiye kendi iç pazarına dönük dayanıklı mallar (mamul) üretmişti. Fakat sanayinin gelişmesi için Türkiye sanayileşmiş ülkelerden ithalat yapmak zorundaydı. Türkiye bu ithalatı finansa etmek için ise, dünya piyasasındaki geleneksel ihracat mallarına olan talebe bağımlıydı. Türkiye'nin ithalat zorunluluğu ve talebe bağılılığı, uygulanan ithal ikameci sanayileşmenin yapısal krizini içinde barındırıyordu. Çünkü sanayinin gelişmesi için durgun ihracata karşılık ithalat sürekli

artmıştı. Bu ithalat-ihracat dengesizliğinin yarattığı finans sorunu (dövizle bağılı olarak) ise, dış borçlanmayı körüklenmişti (Gülalp, 1999: 46). 1970'lerin ortalarına kadar yabancı ülkelerdeki Türk işçilerinin gönderdiği dövizler ve kısa vadeli kredi borçlanmaları, Türkiye'yi iktisadi bunalımdan uzak tutmuştu. Bu durum ekonominin yeniden yapılandırılması girişimlerini de engellemişti. Türkiye'deki iktidarlar koruma ve pazar yaratmaktan vazgeçip dünya pazarına ve ihracata yönelik girişimlere başladıklarında ise, dünyadaki bunalım (petrol krizi) buna imkân vermemişti (Keyder, 1998a: 323). Türkiye ekonomisi 1970'lerin sonlarında krize saplanmıştı. Bu krizin nedenlerinden birincisi; alınan dış kaynağın bağımlı büyüme sürecini sürdürecektik miktarda olmamasıydı. İkincisi; 1950'lerden beri Türkiye'nin petrole artan bağımlılığından dolayı 1970'lerdeki petrol şoklarının ödemeler dengesini tıkamasıydı. Üçüncüsü ise, iç pazarın sınırlarına ulaşması ve 1971 darbe yılı hariç ücretlerin yüksek olmasının karlılık oranlarını azaltmasıydı (Başkaya, 2011: 302-303). Bu ekonomik kriz beraberinde siyasi krizi de tırmandırmıştı. 12 Mart darbesi öncelikle sola karşı yapılmasına rağmen, solu ezemediği gibi solun prestijine de gölge düşürememişti. Sol 1970'ler boyunca güçlü olmasına karşın, bu yıllar boyunca kendi içinde bölünerek farklı gruplara ve fraksiyonlara da ayrılmıştı. Sağ Milliyetçi Cephe hükümetleri dönemlerinde MHP'nin devletin olanaklarını kullanarak güçlenmesi, siyasetin de silahlı çatışmaya dönmesinde etkili olmuştu. MHP'nin bu tavrı, sol ile 12 Eylül darbesine kadar sürecek bir silahlı çatışmanın zeminini yaratmıştı (Belge, 2012: 642). Öte yandan, ekonomik kriz toplumsal bunalımı derinleştirirken, karışık çıkarları uzlaştırmanın olanaksızlığı parlamenter siyasete de yansımıştı. Bu nedenle CHP, AP, MSP, MHP gibi partiler arasında artık koalisyon hükümetleri kurulamaz durumuna gelinmişti (Keyder, 1998a: 323).

Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik krizden “kurtulması” için bir dizi önleme başvurulmuştu. IMF ile yapılan görüşmelerde ekonomide orta vadeli politikalar belirlenmişti. Bu görüşmelerde yatırım ve üretim alanlarındaki sektörel önceliklerin belirlenmesi ile dış ticaret ve ödemeler sistemine serbesti tanınması karara bağlanarak, IMF ile üç yıllık bir “istikrar programı” anlaşması yapılmıştı. Bu programa dayanılarak alınan 24 Ocak Kararları, Demirel hükümeti tarafından 1980 yılı başlarında uygulanmaya konulmuştu. 24 Ocak Kararları, Türkiye'de “yeni bir sanayileşme

stratejisi”nin, yeni bir birikim modelinin koşullarını yaratmaya yönelikti (Sönmez, 1985: 54). 24 Ocak Kararları: devletin ekonomideki payının küçültülmesi, tarım ürünleri destekleme alımlarının sınırlandırılması, dış ticaretin serbestleştirilmesi, yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesi ve yabancı sermayenin kar transferlerine kolaylık sağlanması, ithalatın kademeli olarak serbestleştirilmesi ve ihracatçı firmaların vergi iadeleri gibi temel değişiklikler ön görmüştü (Sinan, 2009, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013’de erişildi). Bunlara ek olarak sürekli devalüasyon, reel ücretlerin düşürülmesi, sübvansiyonların kaldırılması, sosyal amaçlı harcamaların budanması, KİT’lerin özelleştirilmesi gibi değişiklikler de vardı. Bu kararların uygulanması, toplumun geniş kesiminin daha fazla yoksullaştırılması anlamına geliyordu. 1980’lerin başında Türkiye toplumunun politikleşmiş durumu göz önünde bulundurulduğunda ve kısmen de olsa demokratik kuralların işlediği bir ortamda, uygulanmak istenen politikaların çok fazla şansı yoktu. Bu politikalar, ancak bir darbe rejimi altında hayata geçebilirlerdi. 12 Eylül 1980 darbesi de bunun ürünüydü (Başkaya, 2011: 321). 12 Eylül darbesinin kurduğu baskı rejimiyle bu politikalar uygulanırken, tüm anayasal hak ve özgürlükler geri alınmış, Yüksek Öğrenim Kurumu’yla (YÖK) üniversiteler baskı altına alınmış, medya hizaya sokulmuş ve bütün toplum cezalandırılmıştı. Toplumun cezalandırılmasındaki tutku, en çok Kürtlere ve sola yönelmişti (Belge, 2012: 644-648).

12 Eylül darbesi, Türkiye’de yeni bir sermaye birikimi modelini kabul ettirmek ve bunun için gerekli düzenlemeleri yapmak ile Türkiye’yi Batı’nın jandarmalığı rolüne hazırlamak amacındaydı. Ortadoğu’daki emperyalist çıkarların ve Türkiye’deki egemen sınıflarının çıkarlarının güvenceye alınması, öncelikle Türkiye’deki siyasi krizin çözülmesini gerektirmişti. 1970’lerde petrol fiyatlarının yükselmesi, Batılıların Ortadoğu’daki kalelerinden birisi olan İran Şahı’nın devrilmesi ve onun yerini İslamcı fundamentalist (radikal) rejimin alması, Müslüman ülkelerde İslamcı radikalizmin yükselmesi, Sovyetlerin Afganistan’ı işgal etmesiyle Güney-Batı Asya’ya inmesi Batılıların bölgedeki çıkarlarına aykırı durumlardı. Amaçlanan çıkarların gerçekleşmesinde İran’dan boşalan yere en uygun aday Türkiye’ydi. Fakat darbeyi yapan askeri cunta amaçlananları gerçekleştirmek için geleneksel resmi ideoloji olan Atatürkçülükte bir takım değişiklikler yapmak durumundaydı. Atatürkçülüğün yeni

yorumunda sol ile arasına kesin mesafe konulmuştu. Devlet içindeki bağımsız yanlısı “kalkıncı bürokrasi” tasfiye edilmişti. Radikal İslam’ın yükselmesi, dine karşı geleneksel yaklaşımda da revizyonu gündeme getirmişti. Dini, hem sola hem de radikal İslam’a karşı kullanmak için din üzerindeki baskının daha da yumuşatılması gerekmişti. Bu durumda “Türk-İslam Sentezi” Atatürkçülüğün yeni yorumuna yamanmıştı (Başkaya, 2011: 310-314). Bora’ya göre, 1980’lerde din toplumsal istikrarı (asayiş) ve devlete sadakati güçlendirici bir bileşen olarak resmi ideolojiye eklenmişti. Bu eklenmedeki amaç, hem milliyetçiliğin hem de dindarlığın kendi toplumsal ve öğretisel özerkliklerinden kopartılarak devlette erimelerini sağlamaktı. Bu yorumda resmi milli kimliğin esası, dincilik değil dindarlıktı. Esasında 1970’lerde Aydınlar Ocağı tarafından savunulan “güçlü devlet”çi milliyetçi-muhafazakârlık yorumu, 12 Eylül döneminde “Türk İslam Sentezi” şiarıyla resmi ideolojiye lehimlenmişti. Bu lehimlenmede dinin otoriter “milli birlik ve beraberlik” ideolojisinin güzide bir parçası konumuna gelmesi, dindarları rahatlatmıştı. Bu rahatlama, kendini dindarların piyasa ile bütünleşmeleri alanında da göstermişti (Bora, 1999:127-128). Turgut Özal’ın 1983’te Özel Finans Kurumlarının mali sisteme girmesine izin vermesiyle İslamcı sermaye kesimlerinin önü açılmıştı. Öte yandan 12 Eylül sonrasında yaşanan kapitalist dönüşüm kırın çözülmesini hızlandırmıştı. Bu çözülmenin yarattığı göç dalgasıyla büyük kentlere gelen kitleler, kentlerin varoşlarına yerleşmişlerdi. Kentlerde iş bulamayan, kentlere alışamayan, kendini dışlanmış hisseden kitleler arayış içine girmişlerdi. “Türk İslam Sentezi”yle önü açılan İslamcı akımlar, arayış içinde olan bu kitleleri kendilerine çekmişlerdi. Bu durum İslamcı akımların 1980’lerin ikinci yarısından itibaren kitleselleşmelerine neden olmuştu. Bu kitleselleşme, 1990’ların başında Erbakan’ın “adil düzen” sloganlarıyla daha da artmıştı. Nitekim 1991 genel seçimlerinde MHP ile ittifak yapan Erbakan’ın liderliğindeki İslamcı Refah Partisi (RP) oyların %16,2’sini almıştı. RP 1994’teki yerel seçimlerde ise oyların %19’unu alarak İstanbul ve Ankara’nın yönetimini kazanmıştı (Kızılok, 2011a, <http://www.marksisttutum.org>, 20 Eylül 2013’de erişildi).

BÖLÜM IV

4. ERENDİZ ATASÜ VE REMZİ ÇAYIR BAĞLAMINDA MODERNLEŞME, DEMOKRASİ VE CUMHURİYET TARTIŞMALARI

II. Bölümdeki kavramsal boyut ile III. Bölümdeki Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmelerinden sonra ele alacağımız IV. Bölüm roman incelemesi olacaktır. Eréndiz Atasü'nün “Dağın Öteki Yüzü” ve “Güneş Saygılı'nın Gerçek Yaşamı” romanları ile Remzi Çayır'ın “Zerafet'in Fal Çiçekleri” ve “Adım Yeşil” adlı romanları IV. bölümde konu edilecektir. Bahsi geçen romanlar estetik açıdan değil, içerdikleri siyasi argümanlar ya da siyasi söylemler açısından ele alınacaktır. Siyaset bilimi açısından incelenecek olan romanların yazarlarının Osmanlı'dan başlayıp Cumhuriyet'le devam eden modernleşme sürecinde oluşan ana damar “Batıcı-laik” ile “Doğucu-İslamcı” geleneklerinin çatallaşmasında nereye oturdukları, romanlar incelenirken önem teşkil edecektir. Dolayısıyla, çalışmada biz Eréndiz Atasü'yü 1930'larda şekillenen Kemalizm'in “sol” kanadının temsilcisi olduğunu kabul edeceğiz. Remzi Çayır'ı ise, Sağ'ın (Muhafazakârlık, İslamcılık, Milliyetçilik) milliyetçi kanadının mensubu olduğu üzerinden hareket edeceğiz. Diğer yandan çalışmanın bu bölümü, tezin amacıyla paralel olarak, her iki yazarın konumlandıkları geleneklerinin (“sol Kemalizm” ve Milliyetçilik) kendine has söylemleri olmasına rağmen, esasında Cumhuriyet modernleşmesinin muhafazakâr liberalleşme (muhafazakâr modernlik) yolunu takip ettiğini savunacağız.

4.1. Cumhuriyet Modernleşmesinde Soy Hatlar

Cumhuriyet modernliğine yönelik olarak dört ana değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmelerden birincisini yapanlar, modernleşmeyi sorgulamadan, toplum üstü

nesnel bir değerlendirme ile toplumların modernleşme çizgisinde ilerlemesine ağırlık vermişlerdir. Bunlar için önemli olan modernleşme projesini başlatmak ve modernleşme açığını kapatmaktır. Bu açık kapandıktan sonra demokratik topluma ulaşılacaktır. Yani geleneksel bağlardan kopartılan kişilerin birey-yurttaş olmalarından sonra demokrasiye geçiş için şartlar uygun olacaktır. Eğer piyasa güçleri geleneksel bağları kıramıyorsa, bu bağları kırmak için baskı da meşru olabilecektir. Böyle bir çizgiyi Tek Parti döneminin CHP'si izlerken, çok partili hayata geçildikten sonra kurulan partiler bu çizgiden uzak durmuşlardır. İkinci değerlendirmeyi yapanlar da modernlik projesinin öngördüğü yaşantı biçimini irdedilemezler. Onlar için yaşanan dönüşüm demokratiklik açısından önemlidir. Piyasa güçleri bir değişim yaratıyorsa ve bu değişim demokratiklik ile uyumluysa, bu durum iyi bir gelişmedir. Bu nedenle elitlerin zorlayıcı değişimlerine karşıdrlar ve en sağlıklı modernleşmenin kendiliğinden evrimsel bir süreçte gelişmesinden yanadırlar. Böyle bir çizginin Demokrat Parti'nin, sonrasında ortanın sağında olan partilerin ve muhafazakâr popülist akımların içinde olduğu savunulabilir. Üçüncü tür değerlendirmeyi yapanlar ise modernleşmeyle ortaya çıkan yaşam biçimini/lerini eski değerler açısından eleştirenlerdir. Bunlar referanslarını daha çok dini bilgiden, kutsal olandan aldıkları için, bu referanslarla uyumsuzlukları kınarlar ve bu yolla eski yaşam biçimine dönmek için cemaat veya çoğunluk baskısına başvururlar. Fakat geçmişin yapısının savunulması, modernleşmenin maddi alanda sağladığı başarı karşısında varlık gösteremeyince; üçüncü tür değerlendirmeciler modernleşmenin ekonomik sisteme, doğa bilimlerine, teknolojiye ilişkin değerlerini kabul ederek modernleşmenin diğer yönlerini yadsıma yoluna gitmişlerdir. Geleneksel değerlerin savunulduğu bu çizgi içinde demokrasi yoktur. Demokrasi ancak iktidara gelmenin birer aracıdır. Bu çizgiyi Türkiye'de dinci ve milliyetçi muhafazakâr çizgi takip etmiştir. Erbakan'ın "Milli Görüş Hareket"i bu çizgide değerlendirilebilir. Dördüncü çizgide olanlar da modernliği yadsırlar. Fakat bu yadsıma üçüncü çizgideki geçmişe duyulan özlem gibi değildir. Bu yadsıma modernlikle yetinmeyen, onun ötesine geçme isteğinden doğan bir yadsımadır. Bu yadsımanın temeli ise, insanlığı dini dogmalardan kurtaran Aydınlanmanın akılcılığının sonradan araçsallaşarak sisteme (kapitalist modernleşmeye) hapsolmasıydı. Onun için dördüncü çizgide olanlar dünyayı modernliğin araçsal rasyonelliğinden kurtararak insanlığın yeniden özgürleşmesini hedeflemektedirler. Dördüncü çizgi daha çok sosyalist geleneğe otururken, Türkiye'de

bu çizginin potansiyellerinin yeterince kullanılmadığı savunulabilir (Tekeli, 2007: 40–42). Tanel Demirel’e göre “Cumhuriyetçi modernleşme” projesi, cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla birlikte siyasal ve kültürel Batılılaştırma dönüşümlerine kararlı bir şekilde hız vermişti. Bu projenin kararlı bir şekilde uygulanması, muhalif akımların Batıdan sadece bilim ve tekniğin alınması, kültür ve geleneğin muhafaza edilmesi yönündeki görüşlerini beslemişti. Muhalif akımlardan “İslamcılık akımı”, dinin sosyal ve siyasal hayatta referans olarak alınması görüşünü paylaşıırken; “otoriter muhafazakârlık” ise İslami renklerle birlikte devletçi ve dışlayıcı özellikte olan bir milliyetçiliğin siyasal düzene egemen olması gerektiği görüşündeydi. Bu iki muhalif akımın dışında “muhafazakâr modernlik” ise, cumhuriyetçi modernleşme projesinin ulus-devlet ve kapitalist ekonomiye dayalı muasır medeniyete ulaşma idealini ve laiklik uygulamalarını paylaşmıştı. Fakat cumhuriyetçi modernleşmenin sosyal mühendislik anlayışını eleştirerek, kendisini, batılılaşma sorununu milletleşme projesinin esası haline getirerek yerelleştiren bir fikir hareketi olarak geliştirmişti. Tek Parti dönemi siyaseti üzerinde etkili olmadıysa da onun kıyısında ya da içinde gelişme imkânı bulmuştu. 1946’dan sonra siyasal liberalleşme ile muhafazakâr modernleşmeciler tezlere yakınlık duyan bir grupta muhafazakâr modernleşmeciler iktidarın ortağı olmuşlardı (Demirel, 2007: 218-221). Dolayısıyla, Türk modernleşmesine hâkim paradigma Kemalizm olmasına rağmen, sürecin muhafazakâr bir duruş ve düşünüş refakatinde geliştiği savunulabilir. Kemalizm özü itibarıyla muhafazakârlığa ve muhafazakâr odaklara karşıttır; yani “inkılâpçıdır”, “ilericidir”, “cumhuriyetçidir”, “modernisttir”. Fakat bunlara rağmen hâkim çizgi değildir. Egemen çizgi, kültür-medeniyet ayrımıyla belirlenmiş ve “Türk İnkılâbı”na içsel olan muhafazakâr gelenektir. Yani modernleşmenin muhafazakâr tarzda gelişmesidir (Bora, 1999: 71).

1930’larda Kemalizm’de doktrinleşme çabaları en yoğun şekilde yaşanırken, çok partili siyasal hayatta Kemalizm’de “sol Kemalizm” ve “sağ Kemalizm (muhafazakâr Kemalizm)” ikililiği belirginleşmişti (İnsel, 2009: 20). Mesut Yeğen’e göre, CHP’nin 1950 seçimlerinde aldığı yenilgi Kemalizm’in (sol Kemalizm) sonu olmuştu. Bu sondan kasıt, 1930’ların Kemalizm’idir. Kemalizm 1950’den sonra genel bir siyasi programın ideolojik adlandırana olma kabiliyetini yitirmiş fakat Türkiye siyasetinde genel bir gösteren olma mevcudiyetini kesinlikle sürdürmüştü. Kemalizm’in stratejik hedefi ya da

önceliğini batılı, ulusal ve seküler bir toplum/devlet inşa etme işi veya kurumsal boyut 1950’den önce büyük oranda tamamlandığı için; 1950’den sonra da batılı-ulusal-seküler bir devlet/toplum fikri, 1990’lara kadar Türkiye siyasetinin asgari zeminini oluşturmaya devam etmişti. Dolayısıyla 1950’yle birlikte yenilen batılı-ulusal-seküler bir toplum/devlet fikrine denk düşen Türkiye modernleşmesi değil; Kemalizm’in radikal sekülerizmi, kültürel homojenliği öneren etnisist bir milliyetçiliği ve her şeyi kapsamak isteyen bir devlet-bürokrasi fikriydi. Bu dönüşümle birlikte Kemalizm’in yerini daha gevşek olan ve daha az sistematik bir fikirler setini işaret eden Atatürkçülük almıştı (Yeğen, 2009: 62–65).

1946’larda sağ-sol Kemalizm oluşurken, sağ Kemalistler (DP) ulus inşası ve modernleşme projesiyle bir burjuvazi yaratılması ve bunun için de bir tür liberal popülizmin öncelendiği 1932 öncesinin Kemalizm’ini sahiplenmişlerdi. Sol Kemalistler (CHP) ise devletçiliğin uygulandığı dönemi Kemalizm’in altın çağı olarak sahiplenme yoluna gitmişlerdi (Bora ve Taşkın, 2009: 531). 1930’larda uygulanan devletçilik, kalkınma politikasından çok siyasal devletçiliğin tamamlayıcısıydı. Bu yüzden devletçi politika ve gerekleri hem pazar ekonomisi dinamiği ve ilkeleriyle hem de demokrasi ilkeleriyle çoğu zaman karşı karşıya gelmişti. İlkesel olarak pazar ekonomisine karşı olmayan Kemalizm’in siyasal devletçiliğinin iktisadi devletçiliğine ağır basmasından dolayı, Kemalizm gerçekte olduğundan daha fazla pazar ekonomisinin aleyhtarı olarak görülmüştü. Bu devletçi duruş, sol Kemalizm’de planlı ekonomi olarak kendini ifade ederken; sağ Kemalizm’de, devletin milli ekonomik güçlerle el ele olduğu imajına dayanan bir liberal devletçiliğe dönüşmüştü (İnsel, 2009: 20).

Sağ Kemalizm’in başını Celal Bayar çekmişti (İnsel, 2009: 26). Demokrat Parti’yi kuran elit, Kemalizm’in ilkeleri olarak kabul edilen çerçevesi içinde düşünmeye devam etmişti. Hatta bu elit, Tek Parti döneminin Kemalizm’i yozlaştırdığını söyleyerek Kemalizm’i restore etme vaadinde bulunmuşlardı. Celal Bayar’ın Atatürkçülüğü atıf kaynağı olarak kullanması, Kemalizm’in 1950’den itibaren merkez-sağ politik söyleme uyarlanmasında önemli olmuştu. 1960’ların ikinci yarısından itibaren sağ-sol kutuplaşmasının belirginleşmeye başlaması, sola karşı anti-komünizm üzerinden ortak bir paydayı da yaratmaya başlamıştı. Solun yükselişi, Kemalizm’in sağ

yorumlarının rejimin bekasıyla ilgili tehdit hissedenden bütün kesimleri kavradığı bir evre başlatmıştı. Bu evreye, CHP geleneği içinde politikleşen ve sosyalleşen “asker-sivil aydın zümreler” de katılmıştı. 1960’ların sonunda sol politik güçler kendilerini Kemalist seçkinlerden ayırdıkça, Kemalizm’in/Atatürkçülüğün hegemonik gücü de (özellikle 12 Mart’tan sonra) gerilemişti. Soğuk Savaş boyunca milliyetçi-muhafazakârlık sağ Kemalizm’le hem sorunlu bir ilişki kurmamış hem de Kemalizm’in temsilcileri oldukları iddiasıyla devlet elitini etkileme yoluna gitmişlerdi. 1971 darbesinden sonra ise devlet içinde milliyetçi-muhafazakâr kadrolaşma (1970’lerdeki Milliyetçi Cephe Hükümetleri ile) genişlemişti. Bu kadroların 12 Eylül 1980 darbesinde kilit rol üstlenmesi, sağ Kemalizm ile milliyetçi-muhafazakârlık arasındaki mesafeyi önemli olmaktan çıkarmıştı (Bora ve Taşkın, 2009: 531–545).

1980’lerle birlikte başlayan “Yeni Muhafazakârlık” dalgası, liberalizmle muhafazakârlığı çok sıkı bir şekilde birbirine lehimlemişti. Oluşan yeni liberal-muhafazakârlığın temel savı, modern liberal toplumların değerlerden arınmış, kültürel kimlikten yoksun toplumlar olamayacakları, oldukları takdirde de yozlaşacakları ve çökecekleridir. Dolayısıyla liberalizmin özgürlük, ilerleme ve yaratıcılık gibi değerleri, toplumun bir takım değerleri de muhafaza edilirse varlığını devam ettirebilirdi. Yeni muhafazakârlığı esasında yeni kılan, muhafazakârlığın “eski” değerler olarak sahiplendiği “gelenek-din-millet-devlet-otorite” gibi değerleri büyük ölçüde liberal toplumu güvencelemek için “yeniden” savunmasıdır (Bora, 1999: 69). Bu dalga, 12 Eylül dönemindeki rota değişikliği ile Türkiye’de de kendini göstermişti. Uzun yıllardan beri tartışıla gelen kültür-medeniyet ayrımında kültürden yana tavır konulmuştu. Başka bir ifade ile Türkiye, Batı’nın sadece medeniyetini (teknolojisi) alsın, yerel kültür muhafaza edilsin çizgisini savunanların çizdiği değerler yoluna girmişti (Belge, 2007: 55). 12 Eylül darbesini yapanlar siyaset sınıfını toptan cezalandırma ve tasfiye etme yolunu seçmişlerdi. Bunun nedeni, siyasetin merkezini Atatürkçülükle yeniden şekillendirmek ve bu siyaset merkezinin dayanacağı homojen bir taban yaratmaktı. Bu yüzden Turhan Feyzioğlu’nun Güven Partisi’ne benzeyen Halkçı Parti aracılığıyla, sol Kemalizm’e tepki duyan CHP mirasından gelen kadrolardan destek aranmıştı. Benzer bir amaçla milliyetçi-muhafazakâr kesimler de Milliyetçi Demokrasi Partisi’ne yönelirken; iş çevreleri de ANAP’a yönelmişti. Merkez

sağdaki bu “aşılama” çabası sağ seçkinler arasında ciddi kabul görmüştü (Taşkın, 2009: 572). 12 Eylül restorasyonu, iktisadi alanda serbest piyasa politikalarına yönelirken; kültürel alanda da milliyetçi-muhafazakâr temaları ve hassasiyetleri Kemalizm’in otoriter-devletçi çekirdeği ile lehimleyen ve “Türk İslam Sentezi” söylemini doktrinleştirmiş olan Aydınlar Ocağı çevresindeki aydınları ön plana çıkarmıştı. Bu aydınların görüşleri 1982 Anayasası’nda, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu’nda, TRT ile YÖK’te ve milli eğitim politikalarında açıkça görülmüştü (Bora ve Taşkın, 2009: 541).

Tüm bu dönemde sol Kemalizm ise, genelde siyasal bir akım olarak kalmıştı. 1930’lardan 2000’lere uzanan süreçte sol Kemalizm genellikle bir yayın organı çevresinde toplanan aydın çevresinden öteye geçememiş ve bu nedenle de hiçbir zaman siyasal bir örgüte dönüşmemişti. Fakat buna rağmen sol Kemalizm bir ideoloji olarak Türkiye’nin düşünsel ve siyasal hayatını etkilemeyi başarmıştı. Sol Kemalizm siyasal akımının ilk nüvesi Kadro dergisinde şekillenirken, ikinci nüvesi Yön dergisi çevresinde şekillenmişti¹⁷. Yön çizgisindeki aydınların milliyetçilik, devletçilik ve sosyalizm bileşiminden oluşan bir ideoloji ile “zinde güçler”e dayanılarak 1971’de yapmak istedikleri “sol” darbenin (9 Mart 1971) başarısız olması, bu aydınların (Doğan Avcıoğlu, İlhami Soysal, İlhan Selçuk gibi.) 12 Mart 1971 askeri darbesini yapanlar tarafından yargılanmasına ve Yön çevresinin dağılmasına neden olmuştu. 12 Mart’tan sonra sol Kemalizm dergi çevresinde toplanan aydınların ortak hareketi olmaktan çıkarak, Cumhuriyet gazetesinde köşe yazarlığı yapan veya bu gazetede yazılar yazan tek tek aydınların savunduğu ideoloji haline gelmişti (Alpkaya, 2009: 477–479). Taşkın’a göre, sol Kemalizm’in 1960’larda “sosyal adaleti” önemsemesi, yurttaşları “Refah Devleti”ne özgü “makul” haklarla donatarak planlı kalkınmayı öne çıkarması ve sosyalizm ile kapitalizme alternatif “üçüncü yol” geleneğine yakın bir “karma ekonomi” modelini savunması; sağ Kemalist yorumun Atatürkçülük anlayışıyla hegemonize etmeye çalıştığı muhafazakârlığın gölgesinde kalmıştı. Sol Kemalist kadrolar, 12 Mart sürecinde ise hem devletten hem de resmi ideolojiden ayıklanmaya başlanmışlardı (Taşkın, 2009: 571). 12 Eylül’den sonra ise, bir taraftan Atatürkçülük’ün bir taraftan da “Türk-İslam Sentezi”nin sola karşı topluma dayatılması, sol Kemalist aydınların da

¹⁷ Kadro ve Yön dergileri için Bkz: BÖLÜM III.

kendilerini yeniden tanımlamalarına neden olmuştu. 12 Eylül’de sunulan ideolojiyi “dondurulmuş Atatürkçülük” olarak değerlendiren İlhan Selçuk, Uğur Mumcu, Mümtaz Soysal, Sina Akşin gibi aydınlar, sol Kemalizm’i, felsefi olarak Aydınlanma felsefesini benimseyen, ideolojik olarak “Altı Ok”u savunan ve kalkınma modeli olarak da bütünsel kalkınmaya ağırlık veren bir siyasal akım olarak yeniden yorumlamışlardı (Alpkaya, 2009: 479). Sol Kemalizm’in “bağımsızlık” geleneğinin beslediği kuşkuculuk, piyasa güçlerine ve uluslararası ekonomik çevrelere de kuşku duyulmasına yol açmıştı. Fakat 12 Eylül bu kuşkuyu ortadan kaldırarak “Yeni Sağ” değerlerle örtüşen bir zemine oturtmuştu (Taşkın, 2009: 571). Dolayısıyla sol Kemalizm’in “ulusal bağımsızlıkçı” önceliği, 1980’lerin ikinci yarısında yerini laikliğin önceliğine bırakmıştı (Bora, 2007: 166).

4.1.1. Erendiz Atasü: Bir zirve, bir ölüm romanı yazarı

Tek parti dönemine damga vuran “batılı-ulusal-seküler bir devlet/toplum” yaratma fikri, Kemalizm’in öncülü olarak bu dönemde büyük oranda tamamlanmıştı. II. Dünya Savaşı’nın dünya çapında yarattığı dönüşüm, Türkiye’yi “hür dünya”yı “temsil” eden Batı kampı, bloku ile yeni bir eklemlenmeye itmişti. Bu yeni eklemlenme iktisadi alanda liberalizmi, siyasi alanda ise liberal demokrasiyi gerektirmişti ve bu yeni eklemlenmede tek partili rejimlere de yer yoktu. 1950’de Demokrat Parti’nin iktidara gelmesinden 1990’ların başına kadar Türkiye esasında “batılı-ulusal-seküler bir devlet/toplum” yaratma fikrinin temelleri üzerinden kurgulanmıştı. Fakat 1950’lerden 1990’ların başına kadar olan sürecin 1950’den önceki dönemden farkı, bu fikrin “sertlikten, radikallikten” arındırılarak muhafazakârlık kalıbına dökülmesiydi.

Erendiz Atasü’nün birbirinin “devamı” ya da birbirine paralel olarak inceleyeceğimiz “Dağın Öteki Yüzü” ile “Güneş Saygılı’nın Gerçek Yaşamı” adlı romanları, yukarıdaki değişimlerle paralel olarak neredeyse yirminci yüzyılın tamamına tanıklık etmişlerdir. Bu tanıklık, zamanın ruhuna koşturarak bireylerin, toplumun, fikirlerin, kentlerin vb. ilk heyecanlara tanık olmalarından sonra nasıl değişime uğradıklarını göstermektedir.

Atasü'nün Dağın Öteki Yüzü romanı, “Sunuş (okura mektup)”, “Masumiyetin son on yılı (özgürlüğe doğru)”, “Dalga”, “Kemalistler” ve “Kızıma günce (Bir başka kıyıda)” bölümleri ve alt kısımlarından oluşmaktadır. Fakat romanın temel bölümü “Kemalistler” bölümüdür.

Yazar, Sunuş bölümünde annesinin ölümünden sonra, annesinin eşyalarını incelerken annesi ile babasının 1930'larda ve 1940'larda birbirine yazdıkları mektupları okuması üzerine, bu romanı kaleme aldığını söylemektedir. Romandaki Vicdan karakteri, yazarın annesi Hadiye'den, Raik, babası Faik'ten, Vicdan'ın annesi Fitnat Hanım, yazarın anneannesi Elmas'tan esinlenilerek yaratılmışlardır. Romandaki diğer kişilerden Vicdan'ın arkadaşı Nefise tamamen düş ürünü iken; Vicdan'ın kardeşleri Reha, Burhan ve Cumhur ise yazarın yitirdiği dayılardan, amcalardan ve eniştelere esinlenilerek oluşturulmuşlardır. Yazar, romanda üç kardeşin de subay olarak seçilmesini Cumhuriyet tarihi sürecinde subay kimliğindeki değişimleri yakalama çabasını yansıtmaya açısından bilinçli bir seçim olduğunu söylemektedir. Romandaki olayların ikisi dışında diğerleri kurgusaldır. Vicdan'ın (yazarın annesi Hadiye'nin) Mustafa Kemal'le görüşmesi ve Vicdan'ın kardeşleri ile Uludağ'a tırmanması gerçekte yaşanmış olaylardır (Atasü, 1996: 15–18).

Dağın Öteki Yüzü romanı, Balkan Savaşları ve Selanik'in kaybedilmesiyle başlıyor. Selanik'in kaybedilmesinden sonra Fitnat Hanım, kocası Miralay Hayreddin Bey ve küçük yaşta çocukları Vicdan, Burhan ve Reha ile Anadolu'ya (Alaşehir'e) göç ediyorlar. Savaş yıllarının (I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemi) tüm olumsuzlukları içinde büyüyen Vicdan, Reha, Burhan, Raik, Nefise ve 1920'de kocası ölen Fitnat Hanım'ın yapacağı ikinci evlilikten doğan Cumhur, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Cumhuriyetin ilk kuşağını temsil edecekler. Cumhuriyetin okullarında okuyacak ve rejimin ideolojisi içinde sosyalleşecek olan bu ilk kuşak, Cumhuriyete, Mustafa Kemal'e aşkla bağlanarak “Cumhuriyetin sivil neferleri” olacaklardır. 1930'ların ve 1940'ların Türkiye'sini yaşayan bu Kemalist kuşak, 1950'lere doğru yeni bir evreye girecektir. Bu evre Türkiye'nin Batı ile eklemlenmesi ve iktidar değişikliği ile somutluk kazanırken, sol Kemalizm de yerini sağ Kemalizm'e bırakmıştı. Roman, bu “yeni” evreyi “Dağın Öteki Yüzü” olarak ele almış

ve ilk kuşağın Kemalizm'den kopuş zeminine oturtmuştur. Türkiye 1950'den, 1960'lara ve 1970'lere doğru yol alırken, 1930'ların heyecanı ve idealizmi yerini aldatılmışlık, mutsuzluk ve kardeşler arası gerilime bırakmıştır. Romanda, 1960'lar ve 1970'ler ilk kuşağın iç gerilimlerine ve ölümlerine sahne olurken; Cumhuriyetin ikinci kuşağına ve hatta üçüncü kuşağına doğru bir süreklilik içinde 1990'lara varmaktadır.

Vicdan'ın kızı (romanın anlatıcısı), Cumhuriyetin ikinci kuşağı, 1990'lardan gerilere bakarak;

Yüzyıl ortası yaklaşırken doğdum. 50'leri anımsıyorum... II. Savaş sonrası... Dünya yeniden kuruluyor atom bombasının körleştirici ışığında, rumba, samba, ça-ça ritimleri, infaz aygıtlarından gelen boğuk sesler ışığında... Ak karlar üzerindeki kor yığınlarını anımsıyorum: “kara cevher” küfelerinin altında iki büküm kömürcü çıraqlarını, ayaklarını çıplak bırakan aşınmış pabuçlarını, delik deşik çoraplarıyla... İyi ısıtılmamış ilkokul sınıf odalarını anımsıyorum... Annemle babam yalnızca tango ve vals yaparlarmış Cumhuriyet Balolarında... Ayaklarını cendere gibi sıkkan rugan iskarpinlerin, alışık olmadıkları fraklarının içinde tere batmış, hiç yakınmadan, canla başla vals yapan taşralı Kemalistleri... 70'lerin penceresinden gülünç gözüdürlerdi, şimdi ise trajik... (Atasü, 1996: 27).

Anlatıcı Türkiye'nin 1950'lerden 1960'lara ve 1970'lere ağarırken ki durumunu anımsarken ise şöyle demektedir; “50'lerin gri, soğuk koridoru, 60'lara gençliğin baharına açıldığında, annemle babamın kütüphanelerini keşfediyordum... Başka kahramanlarım da vardı, solcu kahramanlar... 60'larda, bir de 70'lerin ortalarında yaşam güzeldi... Gençlik, umut, coşku, paylaşım, ortak amaçlar güzeldi...” (Atasü, 1996: 27–28). Fakat 1980'lerdeki anımsayışlar güzel olmaktan çok iç karartıcıdır;

Sonra '80 darbesi vurdu! Bildiğimiz dünya dağıldı. Kostümler değişti, kaldırılan oyunun yerine yeni bir kanlı güldürü sahneye kondu. Uyumsuzlukları örten tüm şallar yırtıldı... Çıplak kaldı herkes. O zaman kendimi ve diğerlerini gördüm... Masumiyetini yitirmiş dünyayı kavrayabildim! Kimse, atom bombasının körleştirici ışığında

görme yeteneğini yitirdiğini, mazeret diye öne süremez artık. Yaratılan öcüler yok oldu. Ardına sığınılıp, masumiyet taklidi yapılacak “demir perde” yıkıldı! Geriye emperyalizm ve açlık kaldı! (Atasü, 1996: 30–31).

Romanın konu olduğu uzun zaman dilimi (1910’ların başından 1990’lara) boyunca yaşanan savaşlar, ölümler, umut, idealizm, kırgınlıklar, mutsuzluklar vb. çizilen karakterlerin hayatlarında belirgindir. Atasü, çizdiği bu karakterler üzerinden Cumhuriyetin tarihine eğilirken, dönemlerin ruhunun bireyler üzerindeki etkisini de göz ardı etmemiştir. Değişim her ne kadar kaçınılmaz olsa da, içinde geçmişle şimdi ve gelecek arasında bir bağ taşır. Buradan hareketle yazar, ilk kuşak içinde Kemalizm’den kopanların yanında; ölene kadar Kemalist kalan Vicdan üzerinden farklı şekillerde de olsa kızına geçen ve oradan da torununa geçecek bir fikir sürekliliği bağı kurar.

Dağın Öteki Yüzü romanını yazarın kendisi “öyküyle roman arasında gezinen bir anlatı” olarak tanımlar. Roman, Türkiye’nin toplumsal, ideolojik ve siyasi serüveni içinde yer alan somut tarihsel gerçeklerle anlatıcının içsel yaşantısı arasında kurmaca bir örüntü kurar. Kurulan bu kurmaca örüntü, Türk toplumunun ekonomik, politik ve ideolojik yaşantısını da etkileyen dünyanın son yüzyılının izdüşümlerine de yer verir. Kitap, seçilen karakterin/lerin belirli duygularının ve eylemlerinin sadece içinde yaşadığı tarihsel zaman diliminin somut gerçekleriyle değil, bununla birlikte simgelediği kuşağın geleceğe uzanan düşünsel ve duygusal oluşumunu da yansıtmayı amaçlar. Buna ek olarak yazar, seçtiği karakterler yoluyla 20. Yüzyılın Türkiye’sinin toplumsal, tarihsel ve politik serüvenini ve bu serüven içinde bulunmuş kuşakların konumunu irdelemeyi hedeflemiştir (Yüksel, 1997, <http://www.erendizatasu.com>, 10 Haziran 2013’de erişildi). Dağın Öteki Yüzü kitabı, tarih ile gerçeklik kavramının insan ve zaman unsurlarında ayrı düşünölemeyeceği üzerinden hareket eder. Bu anlamıyla roman, kurmaca ile gerçeği birbirini etkileyen bir şekilde ortaya koyar. Duygu ve anlayış değıştikçe tarihe ait olan da tarihin değışkenliğı karşısında öznelerin belleklerinde değışime uğrar. Bu durum romanda, Cumhuriyet tarihinden verilen kesitlerde çizilen karakterler üzerinden işlenmiştir (Doltaş, 1998, <http://www.erendizatasu.com>, 10 Haziran 2013’de erişildi). Dağın Öteki Yüzü romanı Yıldız

Ecevit'e göre ise; “Kemalist ideolojinin romanı, “tezli” bir roman. Burada anlatılan, Kurtuluş Savaşı, Kemalizm, Dersim, Batı/İngiltere, kapitalizm, Nazım, Demokrat Parti, NATO, Kore başlıklı noktaların belirlediği siyasal bir topografyanın üzerinde yol alan aydınlanmacı bilincin serüveni” (Ecevit, 1995, <http://www.erendizatasu.com>, 10 Haziran 2013’de erişildi).

Romandaki ana karakterlerin hepsi okumuş aydın kimselerdir. Vicdan ile Nefise batı dilleri edebiyatı için Avrupa’ya (İngiltere-Cambridge Üniversitesi) gönderilen ilk burslu üniversite öğrencileridir. Reha, Burhan ve Cumhuriyet ise Cumhuriyetin ilk kuşak subaylarındandır. Raik ise, matematik öğretmenidir. Dolayısıyla yazar, aydın karakterlerin süreç içerisinde değişmesi üzerinden Cumhuriyet tarihine ve Kemalizm'e eğilmektedir.

Romanın ana karakteri olan Vicdan’ın ve onun arkadaşı Nefise’nin kadın olmaları önemlidir. Çünkü Cumhuriyetin yaratmak istediği “batılı-ulusal-seküler bir devlet/toplum” idealinde, Vicdan ve arkadaşı toplumun diğer “yarısını” oluşturan kadınların, kadın profilini “temsil” etmektedirler. Ayşe Saktanber’e göre, Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki ilk on yıllarda laik bir toplumsal düzenin kurulmasına paralel olarak kadınlara tanınan: erkeklerle eşit eğitim hakkı, yasa önünde evlilik, boşanma, velayet, veraset, seçme ve seçilme hakkı gibi haklara bakılarak (yani yapılan bu yasal ve siyasal düzenlemelerin içerik ve anlamlarının) bunların tek başlarına ne ifade ettiklerini anlayamayız (Saktanber, 2009: 321). Resmi törenlerde şortla gösteri yapmak, okul veya asker üniformasıyla bayrak taşımak, ya da balolarda Batı modasına uygun kıyafetlerle dans etmek bu dönemde oluşturulan “yeni kadın” figürüydü. Fakat bu yeni kadına biçilen öncelikli rol annelik ve anneliğin uzantısı olan öğretmenlik ve öğretmenlikti. Kadınlar, ilk terbiye verilen yerin ana kucığı olduğu gerekçesiyle aydın analar ve bununla bağlantılı olarak toplumsal dönüşümün başat aktörleri olan “öğretmen”ler olarak göründükleri oranda önemsenmişlerdi. Bu yeni kadından, sadece gelecek nesilleri ailede ve okulda iyi yurttaşlar olarak yetiştirmeleri beklenmemiş, bunlardan modernleşmenin gerisinde kalan “öteki”, “geleneksel” kadınlara da örnek olmaları istenmişti. Kısacası, bu yeni kadınlardan toplumun gelenek ve göreneklerine ters düşmeyen bir modernleşme çizgisi tutturmaları ve buna da öncelikle kendilerinin

uyması beklenmişti (Kandiyoti, 1995, aktaran: Saktanber, 2009: 327). Kadınlardan beklenen bu davranış kalıbı, kadınların üzerinde tektipleştirici milliyetçilik anlayışıyla beslenen ve özünde de son derece muhafazakâr ve seçkin yeni ahlakçı denetim biçimlerinin kurulmasına zemin yaratmıştı. Bu kalıba oturan Kemalist kadınlar, otoritelerini erkeklerden ziyade modernleşmemiş, “öteki” kadınlara yöneltmişlerdi. Bu durum kadın sorunlarına kulak tıkayan bir sonuca neden olurken; öte yandan bu sorunlara karşı düz çizgisel, modernleşmeci bir tavırla yaklaşılması gibi bir sonuç da ortaya çıkarmıştı. Bu tavır “seçkin bir Kemalist kadın kimliğini” de ön plana çıkarmıştı. Bu seçkin kimlik, ulus kimliğinin çevresinde şekillenmemiş her türlü kadın kimliği ve kadın hakları talebini şiddetle dışlamıştı. Diğer yandan, toplumda anneliğe atfedilen ataerkil (erkek egemen) değer ve işlevlerin sorgulanmadan kabulü, bu kimlikte olanların kadın hakları konusunda muhafazakâr bir duruş sergilemelerine neden olmuştu (Saktanber, 2009: 327–329). Bu çerçeveye Vicdan karakteri büyük oranda otururken; Nefise yaşamak istediği hayatla bu çerçeveye uzak ama somut hayatıyla bu çerçeveye yakındır. Nefise bu iki hayat arasında gelgitler yaşayacaktır.

Vicdan’ın yetişkinlik yıllarında olduğu gibi çocukluk yıllarında da hep bir bağlılık, idealizm vardır; “Vicdan’ın ailesi Milliciydi. Küçük Vicdan’a, vatan için, istiklal için, Mustafa Kemal Paşa için, öl deseler ölürdü” (Atasü, 1996: 63). Vicdan bu duyguyu sonraki yıllarda da yaşayacaktı: “Cumhuriyetin kuruluş yıllarını bir büyük aşk gibi yaşamıştı, mutlu bir aşk! Duygu dünyasını taçlandıran işte bu aşktı”(Atasü, 1996: 220). Konya, Karaman doğumlu olan Nefise ise, yaşadığı zorluklardan dolayı İngiltere’deyken vatan neresi diye düşünecek; “Vatan, Karaman pazarı mı, limon sattığı? Damı akan, rutubet kokan ev mi, Karamandaki... Helâ aralığında düşük yaparken ölen teyzesi mi? Beline yediği koca tekmesinin izlerini hala taşıyan anası mı? Açlık mı?” (Atasü, 1996: 76). Bu yüzden Nefise, Vicdan’a “musikiye, dans etmeye, hayatiyete hasretim” (Atasü, 1996: 77) diyecektir ve Vicdan’ı “tutucusun. Muhafazakâr İngiltere, tam sana göre” (Atasü, 1996: 77) diyerek suçlayacaktır. Fakat Vicdan; “muhafazakâr? Bir Kemalist tutucu olabilir mi? Hayır, tutucu değil; tutuktur o. Uzun yaşamının sonuna dek coşkulu ruhuyla tutuk davranışları arasında acı çekecektir” (Atasü, 1996: 77). Nefise’nin katıldığı baloda İngiliz teğmen Ted Campbel’den aldığı evlilik teklifi Vicdan için kabul edilemez: “sen, Türkiye Cumhuriyetinin kızı,

Emperyalist İngiliz ordusunun bir subayıyla izdivacı nasıl düşünürsün?” (Atasü, 1996: 78). Romandaki Nefise karakterinin;

Kadınlık adına bildiği korkmuş, sinmiş, kirlenmiş bir varlıktı; tokat, tekme izlerini yüreğinde taşıyan, helâ aralarında gizli gizli kanayan... Nefise böyle olmak istemiyordu! Ona çağları aşabilmesi için, bilgiden ve ince beğeniden oyulmuş sihirli değneği uzatan kahramanına boyun eğmeli miydi? Başarabilir miydi? Bilmiyordu... Kahramana, kendine ve onu ürküten suskun halkına güvenmek zorundaydı. Türkçenin göçebe özgürlüğüne, bozkır sadeliğine, doğulu durgunluğuna, Müslüman sabrına; Batı'nın inceliklerini, zenginliklerini, atılgan canlılığını katmalıydı. Ona, Konya Karaman doğumlu Nefise Celal'e bir varoluş sunan Anadolu İhtilali'ne, Nefise'nin katkısı ve teşekkürü bu olmalıydı. Nefise'nin başka bir vazifesi, özgürlüğü, kimliği yoktu; olmamalıydı... Ülkesine ve kahramanına dönmeliydi, zamanı gelince (Atasü, 1996: 91).

Nefise zamanı geldiğinde ülkesine döner, öğretmenliğe başlar ve henüz otuzundayken 1942'de pankreas kanserinden ölür.

Vicdan ise, Türkiye'ye döndükten sonra Mustafa Kemal'le görüşecek ve BBC radyosunun “ Kadın Hakları İnkılâbımız”la ilgili yapılacak olan programda, Türkiye'yi temsil etmesi için vazifelendirilecektir: “Vicdan, Türkiye'deki kadın devrimi üstüne BBC radyosunda bir konuşma yaptı. Batı'da ülkesinden “Feminist Cumhuriyet” diye söz edildiğini duydu” (Atasü, 1996: 114). Vicdan başarıya aç değildi. O zaten hep başarılıydı. Onun açlığı babasının ölümünden beri erkeklerin sevgisineydi. Bu duyguyu hem İngiltere'de hem de yatılı okuyan erkek kardeşlerinde tadamamıştı. Fakat memleketine dönünce bu duyguya doycak ve içi ülkesine hizmet aşkıyla dolacak (Atasü, 1996: 115).

Romanda Vicdan'ın doyumuna ulaşması, 1935'te kardeşleri Burhan ve Reha ile Uludağ'ın zirvesine çıkmalarıyla taçlanıyor. Bu doruk noktası hem kardeşlerin hem de Cumhuriyetin en zirveye çıktığı ana göndermelerde bulunuyor:

Bak, o adama inananlar geliyor, Kibele Ana... 1935 yazının sıcak bir Temmuz günü, Olympos dağının eteklerinden doruklara doğru tırmanan Kemalistleri seçebiliyor musun? Genç Türkler geliyor, yurtlarını bilmeye... Hiç gördün mü böylesini Kibele Ana... Göç katarlarında gezerlerdi eskiden, dağlık, meyyus, mükedder; yaylalardan yaylalara, konaklardan konaklara, sınırlardan sınırlara sürülürlerdi... Şimdi başları dik yüzleri gülüyor... Tanrı Zeus'un makamına, Olympos dağının doruğuna çıkıyorlar... İnanabiliyor musun Kibele Ana, Türkler, Zeus'la barışmaya geliyor... Üç kişiler... Ortadaki genç kadın, İrlanda keteninden bir döpiyes giymiş; başında yüzünü gölgeleyen geniş kenarlı beyaz şapka... Ayaklarında atkılı, beyaz rügan pabuçlar... Ona iyi bak, Kibele Ana... O, Vicdan Hayreddin'dir. İki yanında kardeşleri Teğmen Burhan ve Reha Beyler (Atasü, 1996: 104).

Zirveye tırmanıştaki bu destansı anlatım, bir yönüyle kardeşlerin hayatlarındaki zirveyi temsil ediyor: “Hiçbir şey onları yıldırılmazdı. On iki yaşındaki Cumhuriyetin genç aydınlarını... Reha ve Burhan Harbiye'yi bitirmişlerdi. Vicdan'ın kurumuna tayini çıkmıştı; yakında Raik'le evlenecekti. Ve bir süre önce, Gazi'yle görüşmüştü... Erişilemeyecek hiçbir hedef, ulaşılamayacak hiçbir doruk, keşfedilemeyecek hiçbir bilinmezlik yoktu kardeşler için” (Atasü, 1996: 105). Diğer yönüyle ise, Atasü'ye göre; “dağ, Cumhuriyetin kuruluş coşkusu ve aydınlanma hareketi anne babamın da öğretmen olarak içinde yer aldıkları o aydınlanma coşkusu için metafor olarak düşünüldü. Mustafa Kemal Atatürk için de, Türkiye'nin geçirdiği o büyük değişimin ödenen bedelleri için de bir metafor olarak düşünülebilir” (Işıkdemir, 1998, <http://www.erendizatasu.com>, 10 Haziran 2013'de erişildi). Dağa tırmanışın simgelediği zirve, 1935'ten sonraki on yıllarda zirveden inişe doğru bir başlangıç oluşturacak. Fakat Vicdan 1992'de Parkinson hastalığından ölene kadar, Cumhuriyete, Mustafa Kemal'e, ideallerine, Kemalizm'e vb. hep bağlı kalacak.

Romanda, 1960'larda ölene dek Kemalizm'e bağlı kalan bir başka karakter de Vicdan'ın kocası Raik'tir. Raik, gençlik yıllarında daha İstanbul'da Yüksek Muallim

Mektebi'nde okurken, amcasının oğluyla “enternasyonal proletarya hareketine” gönülden bağlanacaklar. Fakat Raik'i çocukluğunda yaşadıkları tedirgin edecek ve onun “komünizmadaki insancıl güzelliğin yanılsamadan ibaret olduğuna dair güçlü bir sezgiye” kapılmasına neden olacak:

Amcaoğlu, Raik'in tutumunu “Moskof” düşmanlığına bağlıyordu. I. Dünya Savaşı'nda, Çar Orduları Trabzon'u işgal etmiş, o zamanlar on yaşlarındaki Raik, babası, annesi ve küçük kardeşleriyle bir sandalla kaçmıştı babaocağından. Amcaoğlu, ailenin Batı Karadeniz'e yerleşmiş kolundandı; işgalin yıkımını yaşamamıştı. Raik'i anlıyordu ama Raik'in anlamadığı 'Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttihadı' ile emperyalist Rus Çarlığı'nın arasındaki muazzam farktı. İşte bu noktada çatışıyorlardı. Raik Ruslardan nefret etmediğine, korkmadığına amcaoğlunu inandıramıyordu; onun korktuğu –kendine bile itiraf edemeden- ‘insan’ denen varlıktı! (Atasü, 1996: 230).

Nasyonal Sosyalistlerin iktidarının felaket getireceğini düşünen Raik, ne “Stalin yoldaşa” ne de Naziler karşısında erimiş veya “Nazileşmiş” Alman işçi sınıfına güvenir. Stalin'in Nazilerle iyi geçinmeye başlaması, Raik'in nezdinde ‘ilk işçi devletini’ yaşama savaşına zorladığı için, bu devletin adı ister istemez ‘ulusçuluk’ olacaktı (Atasü, 1996: 230–231).

Raik, en büyük abisini “Sarıkamış'ta Enver'in kırdırdığı orduyla” kaybeder. Diğer abisi milli mücadeleye katılır. Babası mayınlı arazide ölür. Cumhuriyet'in ilanından sonra tekrar Trabzon'a döndüklerinde; “Raik bu kenti, bu halkı ölüme terk edenleri asla affetmeyecekti; cehaleti, yobazlığı ve ‘kapitalizmin’ kahrolası ‘emperyalizmini’!” (Atasü, 1996: 231). Raik'in insanlara güvensizliği (aslında kendine güvensizliği) Trabzon'a döndükten sonra yaşanmıştı. Savaştan kaçtıktan sonra, kaçamayan yoksul bir aile kendi evlerine yerleşmişti. Döndüklerinde annesi onları evden kovmuştu. Raik;

O gün annesinden, onun gücünden nefret etmişti! Belki de Vicdan gibi kırılğan görünümlü bir genç kadına bu nedenle sevdalandı! Raik enternasyonalizme gönül verdiği yıllarda düşündü: Evi yoksul aileyle

paylaşabilirler miydi? Sefalet dolu onca yıldan sonra, hayır; zaten zor sığışıyorlar, kıt kanaat geçiniyorlardı. Raik, bizzat kendisinin böyle bir paylaşımı istemediğini dehşetle fark etti! Mülkiyet duygusu, öncelik hakkı... Bütün bunları unutup, ikiye katlanmış sefalete dayanmak... Yapamazdı. Kimse yapamazdı. Öyleyse hangi komünizma? Öyleyse annesine kızmaya ne hakkı vardı (Atasü, 1996: 232).

Raik ve amcaoğlu o dönemdeki tüm insanlar gibi “Gazi Paşa’ya ve İstiklal Harbi’nde dövülmüş gazilere, şehitlere, içten ve güçlü sevgi bağlarıyla” bağlıdırlar. Fakat amcaoğlu, Mustafa Kemal’in ekonomi politikalarına, onun milli burjuvazi yaratma çabalarına Raik’in yüzeysel eleştirilerine nazaran daha köklü eleştiriler yöneltecektir. Ama Raik de Cumhuriyet’in ilk yıllarının hülyalarından farklı geliştiğinin farkındadır. Ancak Raik’e göre, Mustafa Kemal de cennet vaad etmemişti ki (Atasü, 1996: 233). Raik için “Anadolu İhtilali” bir mucizeydi. Bu yüzden “kendine kanıtlanan bu deneyimi bırakıp, niçin yeni bilinmezliklere, Bolşevikliğe açılın?” (Atasü, 1996: 235). Raik’in amcaoğlu, Raik’e hülya içinde yüzdüğünü söyleyerek ; “köylülerin Anadolu İhtilali’yle başlayan uyanışı ve yükselişi yarıda kesilmeye yargılı. Burjuvazi güçlenmeye görsün; kendisine, ucuz emek gücü sağlayan köylülerin medenileşmesine niçin katlansın? Bir yolunu bulup aydınlanmayı bastırarak! Anadolu İhtilali sanayileşmeyi burjuvaziden bekliyorsa, bindiği dalı kesiyor!” (Atasü, 1996: 235).

Roman, dünya yeni bir savaşa giderken (II. Dünya Savaşı) herkesi tedirgin ve geleceği karanlık olarak tasvir ediyor. Raik; “mademki kurtuluş sanayileşmede ve burjuvazi güçlenirse gelecek parlak değil madem, köylü yığınlarını hangi sihirli değnek bilinçli proletaryaya döndürecek? İmkânsız... Öyleyse Türkiye Cumhuriyet’i ne yapacak? Gazi Paşa ne düşünüyor? Nerden baksan zor ve mücadeleli bir döneme giriliyor. Sonra Doğu meseli var. Reha ve Burhan Elaziz’e gidiyorlar” (Atasü, 1996: 239).

Romandaki “Doğu meselesi”, Dersim olaylarına göndermede bulunuyor. 1930’ların sonlarına doğru yaşanan bu olay, devletin kendini koruma refleksiyle şiddetli bir şekilde bastırılmıştı. Romanda, subay olan Reha ve Burhan da bu bastırma

harekâtına katılmışlardır. Vicdan için, Dersim’de yaşananlar, gerici bir ayaklanmaya karşı yurdun savunulmasıydı (Atasü, 1996: 189). Olayın yıllar sonra Burhan’ın zihninde çağrıştırdıkları ise; “Orada yalnız ölüm vardır. Öldürmek veya öldürülmek. Hepsi bu. Onun için ha Dersim, ha Kore, fark etmez. Ya emirlere uyar öldürürsün, ya seni öldürürler... Emire uymazsan kurşuna dizileceğim vardı aklımda” (Atasü, 1996: 190). Burhan ve Reyhan’ın Dersim’de öldürmek zorunda kalmaları onların ruhunda gedikler açacaktır. Dersim’i takip eden yıllarda yaşanan II. Dünya Savaşı, savaş yıllarının zorlukları, savaştan sonra Türkiye’nin Batı’yla eklemlenme çabaları vb. hem karakterler (özellikle Burhan için, Reha ve Cumhuriyet) için, hem de Cumhuriyet için “Dağın Öteki Yüzü ’nün” başlangıcını simgeleyecektir. Reha;

Sevmediği işleri yaparken, yakasına yapışan ruh durumuna kaymıştı: Yaşanan gerçek olamazdı. Reha karakol baskınının acısını “Harekat”tan sonra hissedebildi. Daha sonraki yıllar, “şehit edilen eratin” kırmızı mor eti sık sık karşısına dikilecek, midesi bulanacaktı. Gördüğü en inanılmaz, en mahrem, en iğrenç manzara olarak... Bazen nedensiz ağlama krizlerine tutulacak, kriz durduktan sonra, donmuş eller, kollar, bacaklar, penisler görecekti. Çok daha sonraları... (Atasü, 1996: 121).

Fitnat Hanım’ın ikinci evliliği, Burhan ve Reha için yatılı okul, Kuleli Askeri İdadisi demekti. İki kardeş Kulelideki ilk gecelerinde birlikte ağlamışlardı. İki kardeş kadınların dünyasından erkeklerin “haki renkli dünyasına” geçerken, çocuklukları da bitmişti. Burhan istemeyerek geldiği okula kısa sürede alışarak “ateş gibi bir emir-komuta insanı” olmuştu. Reha ise, “üniformaların, şakırdayan kılıçların, vatan uğruna gazi veya şehit olmaların büyüüne kapılıp biraz da sevinerek geldiği okulda, kocaman sevimsiz bir taş bina, denizi yasaklayan demirli pencereler, tavizsiz münasebetlerle” karşılaşmıştı. Aklına “Erkan-ı Harb zabiti” olmayı koyan Burhan’ın kararlılığı, istediğini koparıp alabilen cesur yapısına karşın; Reha, sinik, pısırik ve kardeşi Burhan’dan korkan bir kişilik kazanmıştı (Atasü, 1996: 126-127). “Türkiye Cumhuriyeti’nin istikbali, ısıltılı aydınlığını Reha için pek çabuk yitirmiş, yatılı mekteplerin uzayıp giden koridorları kadar gri ve dar bir zorunluluğa dönüşmüştü. Reha

“dava adamlarına” nadiren imrenirdi. O adamların kendisinin duygularından bihaber olduklarının farkındaydı... Reha’yı ancak kadınlar anlayabilirdi” (Atasü, 1996: 129).

Reha, Dersim’den döndükten sonra tifüse yakalanır. Uzun bir süre hastalıkla pençeleştikten sonra iyileşir ve tayini Erzurum’a çıkar. İkinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum’da görev yapar. Sonra Kars, Ardahan, Çorum, Konya, Gaziantep, Bolayır dolaşır durur. Gittiği her yer ona yabancısıdır. Ara sıra İstanbul’a annesinin yanına, bazen de Ankara’ya ablasının yanına gider. Ankara’yı sevmez. Özlediği İstanbul’u ise her geldiğinde biraz daha değişmiş bulur. 1950’li yıllarda İstanbul’un nasıl değiştiğine tanıklık eder. Bu yıllarda gayr-ı Müslimler göç eder. Rumlar Yunanistan’a, Yahudiler İsrail’e giderken; Ermenilerin zaten uzun yıllardan beri sayıları gittikçe azalmıştır. Reha, İstanbul’un yerlisi olan gayr-ı Müslimleri, onların yerini dolduran kaba saba taşralılardan daha yakın bulur kendine. Bu değişim İstanbul’un silüetine de yansımıştır. Bahçelerin, yalıların yerinde beton apartmanlar yükselmeye başlamıştır. Bu değişim kendini kültürde de göstermiştir. Amerikan askerlerini ve “rock’n roll”larını zevksiz bulan Reha, artık kimsenin hatırlamadığı tangoları özler. Hanımeli kokan sokaklardan artık kebab kokuları yayılmaktadır (Atasü, 1996: 134-135). 1960’lara gelindiğinde Reha “hala vazifeyi sürüklüyordu. İhtilal ordunun battal kadrolarını temizlemeye kalkışmasa, unutulmuş bir askeri üssün ordu donatım bürosunda yıllarca pinekleyecekti. ’60’ta benimseyemeden alıştığı üniforması gövdesinden canını acıtarak çıkartıldı. Derisi yüzülmüş, çıplak eti korumasız bırakılmıştı sanki” (Atasü, 1996: 137). Reha, 1960’larda Vicdan ile artık çok nadir görüşür. Burhan ile hiç görüşmezler. Üvey kardeşi Cumhuriyet ise zaten hiç benimsememiştir. Evliliğinde de mutsuz olan Reha, annesinin ölümüyle de fiilen kimsesiz kalır ve 1970’lerde intihar ederek hayatını sonlandırır (Atasü, 1996: 137-138).

Romanda, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra dünya iki kutba bölünürken, etrafı korku ve kuşku kaplıyor. Kuzeydeki komünistlerden korkulurken, Türkiye’de de “hey Joe” ritimleri yankılanıyor. Savaş sonrasında değişen dünyadan Burhan hoşnuttur: “artık hiçbir ülke tek başına ayakta kalamaz ve kalkınamaz. Nato’ya girmeliyiz. Nato’ya!”. Cumhuriyet ise; “38. Paralelde, ‘Burada, Kore’de’, her zaman, ‘her yeri koruyan Türk askerleri’nden biri”dir (Atasü, 1996: 148-150). Savaş sonrasındaki değişim Raik’e

göre;

Türkiye’yi ikinci savaş ve sonrasının ağır, sessiz ve yoksul yıllarının ardından, takmış takıştırmış, sürmüş sürüştürmüş, mambo yapıyor; niyeyse göbek atmaya benziyor dansı... Vatan bunca aldatabilir miydi insanı, sadakatsiz bir güzel gibi... Aldatıyordu işte. Beklenen gün doğmayacaktı. Öyküler susmuş, dizeler kırılmıştı. Sabahattin Ali’yi sınırda vurmuşlar; Nazım kaçmak zorunda kalmış; tam da Moskof düşmanlığı şahlanmışken. Söz kırıkları tıkırtılarla çarpıyor birbirine. “Vatan”, “kahraman”, “savaş”... Heceleri, harfleri, Kurtuluş Savaşı çocuklarının bilinçlerine bağlayan anlam akıp gitti. Kırıkları eklemiyorlar, ithal malı yapay yapıştırmacılarla. “Eskisinden iyi oldu” diyor kimileri, Burhan, örneğin. “Sahici değil” diye düşünüyor Raik (Atasü, 1996: 167-168).

Üvey kardeş Cumhur, 29 yaşında Kore’ye gider, 30’unda bir bacağı kaybetmiş olarak döner. Yüzbaşılığa terfi eder, madalya alır ve bacağı yüzünden emekli olur. Sivil hayata pek alışamasa da evlenir ve Kore’den döndükten 35 yıl sonra ölür. Cumhur, Kore savaşı dönemindeki Demokrat Parti hükümetinin kararlarını bir subayın eleştirmemesi gereken şekilde eleştirir. Cumhur hükümetin, Türkiye’yi batıya kabul ettirmenin, harp etmekten başka bir yolunu bulması gerektiğini düşünür (Atasü, 1996: 177-178). Romanda Demokrat Parti’nin iktidar olduğu yıllarda (1950-1960) orduya karşı takındığı tavır, asker olan Cumhur, Reha ve Burhan üzerinden verilir. Burhan yeni iktidarla (DP) uzlaşır, Reha sessiz sedasız oradan oraya sürüklenirken mesleğini sürdürmeye çalışır. Cumhur ise, DP’nin orduyu ikinci plana iten ve ordu mensuplarının maddi ve manevi olarak sarsılmalarına neden olan politikalarını eleştirir:

Hükümet bizi buraya yolladı ve burada unuttu. Yaralılara en ufak ilgi gösterilmedi. Amerikalılar olmasa, halimiz haraptı, ne kadar acı! Şehitlerin ruhlarına okutulan mevlitlerden öte, aileleri ile alakadar olunuyor mu bari? Hiç sanmıyorum... Bir iktidar ki, vatan uğruna damarındaki Türk kanını seve seve akıtmış ordusunun subaylarını yadellere şefkatsiz bıraksın ve emekliliğinde fukaralığa terk etsin... Sağlık durumum el verir de bir gün evlenebilirim, çoluğumu

çocuğumu, üç kuruşluk subay maaşıyla ne diye sefil edeyim (Atasü, 1996: 166).

Cumhur, yaşlılığında 1980’li yıllarda, duvarında asılı duran “kahramanı Anafartalar Gazisi Mustafa Kemal Paşa”ya ve “Kore’ye gitmeden önce çakı gibi bir üsteğmenken” çektiği fotoğrafına bakar. Fotoğraftaki iki adam artık Cumhuriyet’a çok uzaktır. Cumhuriyet geçmişi düşündüğünde bir “aldatılmışlık duygusuna” kapılır. Bu duygu “vatan, millet, Mustafa Kemal, bayrak” sözcüklerini anlamsızlaştırır (Atasü, 1996: 179-180).

Romanda, Vicdan’dan sonraki en belirgin karakterlerden biri de Burhan’dır. Burhan ilk kuşak içerisinde Kemalizm’den kopuşu en somut temsil eden kişidir. Burhan Dersim’den döndükten sonra evlenir, çocukları olur. Elazığ, Konya ve Adıyaman’da görev yapar. Aldığı maaş kendisine yetmez. Ordudan ayrılır ve Ankara’da avukatlığa başlar. Burhan artık çok değişmiştir (Atasü, 1996: 187). Burhan Dersim’deki son günlerinde attan düşer ve kaburgalarını kırar. Ciğerlerindeki iltihap yüzünden malulen emekliye ayrılır ve böylece “Erkan-ı Harp subaylığı” hayalleri de biter. Burhan vazgeçmez ve Hukuk Fakültesine yazılır, başarılı bir avukat olur. 1960 darbesi geldiğinde Burhan çoktan ordudan ayrılmıştır. 1970’lerde Burhan bir bankanın yönetim kurulu üyesidir ve işi, müvekkilleri, karısı, metresi, oğulları ile kurumsallaşmış hayatında başka kimseye yer yoktur (Atasü, 1996: 137-138). Vicdan’ın kızı olan romanın anlatıcısı, Burhan dayısı için “kazanmayı seviyordu dayım, yenmeyi! Doymak bilmez bir hırsı bu Burhan dayımda!” diyecektir (Atasü, 1996: 198). 1950’lerin Türkiye’sinde Burhan da değişmiştir ve artık Vicdan’a yabancı gibi gelmektedir; “hani o idealist Burhan, bakışları kıvılcımlı genç subay. Şimdi, maddi gönence ve güce duyulan sınırsız arzu tehlikeli bir yangın tutuşturuyor gözlerinde. Yakıyor, yıkıyor, eziyor, başarıyor! Yeni bir insan tipi Türkiye için... Sefalet yılları doğurdu onda bu acımasız hırsı” (Atasü, 1996: 186).

İki Kemalist karı-koca (Vicdan ile Raik) 1950’lerin Demokrat Parti’sini eleştirirken, Raik; “bir memleket ki, bugünkü medeniyet seviyesiyle değil de, 500 yıl önceki askeri zaferiyle övünmek ihtiyacı içine düştü” derken; Vicdan “ah Atatürk... O

baştan ayağa sevgiydi” diyecektir. Raik ile Vicdan ilkokullarda çocuklara “ Altaylar benim asıl vatanım, Altaylar benim güzel vatanım” şiirinin ezberletilmesini, hükümetin hayali vatan ve sınırlar yaratmasına bağlarken; Raik, “revolusyonu kontr-revolusyon izler. Tarihin yasası” budur diyecektir (Atasü, 1996: 184–185). Karı-koca Demokrat Parti’nin ekonomik politikalarını ve Amerikan hayranlığını eleştirirlerken ise, Amerikalıları, köksüz ve kültürel zeminden yoksun olarak değerlendireceklerdir. Demokrat Parti’yi ise, egemenliğin bir kısmını Amerikalılarla paylaştıkları ve bir şeyleri onlara peşkeş çektikleri için eleştireceklerdir. Hükümetin Amerikalılarla yakınlaşmasından Burhan’ın da dâhil olduğu belli bir sınıf çok şey kazanırken, ülkenin ve halkın hiçbir şey kazanmadığını savunacaklardır (Atasü, 1996: 195).

Burhan’ın Kemalizm’den (sol Kemalizm) koparak Demokrat Parti’ye (sağ Kemalizm) yanaşması, en çok Vicdan’ı yaralar. Vicdan’a göre ilkemiz “yurtta sulh, cihanda sulh” iken, Kore’de ne işimiz var? Burhan’a göre ise; “askerlerimiz Birleşmiş Milletler gücünde, cihan barışının korunması için Kore’deler. Abla, Amerika müttefikimiz. Komünizm dünyayı, dünya barışını tehdit ediyor. Komünizmi durdurmak lazım. Savaş biter bitmez Stalin’in Boğazlar üzerindeki talebini unuttun mu, Abla? Amerika’ya dayanmamız gerek” (Atasü, 1996: 187-188). Vicdan komünistleri ve Stalin’i sevmediği gibi, Amerikalıları da sevmiyor. Vicdan, Mustafa Kemal’in ölümünden sonraki Türkiye’yi, özellikle de 1950’lerin Türkiye’sinin Cumhuriyet’in ideallerinden koptuğu tezini savunuyor. Burhan ise, daha gerçekçi bir yerde durarak kopuşun değil, sürekliliğin olduğunu savunuyor:

Atatürk sağ olsaydı, asla böyle bir dış politika gütmezdi. Yanılıyorsun Abla, aynen böyle yapardı. “Hayır” diyorum işte, Burhan. O dönemde yurt dışındaydım. Ülkemizin ne büyük bir saygınlığı vardı. Ya şimdi! Amerikalı çavuşların genelevine döndü ortalık! Savaş dünyayı değiştirdi Abla, buna alışmalısın. Nasıl Demokrat Partililerle böyle içli dışlı olabilirsin? Kardeşimizi cepheye yolladılar! (Atasü, 1996: 188-189).

Vicdan’ın Demokrat Parti iktidarına öfke duymasının nedeni; onların, “Atatürk ilkelerinden taviz” vermeleri, “ezanı Arapçaya” çevirmeleri, “kadın haklarını”

önemsememeleri ve “bizimle alakasız bir amaç uğruna Cumhuriyet’in hayatını tehlikeye” atmalarıydı. Fakat Burhan’a göre, Demokrat Parti içte ve dışta gerçekçi bir politika yürütüyordu; “Atatürk’ün döneminde değiliz artık. Atatürk ilkelerini tüm zamanlarda geçerli bir din gibi tekrarlamak bağnazlıktır; işte Ablamın ve Raik Eniştemin anlayamadığı bu!” (Atasü, 1996: 192).

1970’lerde romanın anlatıcısı İstanbul’da ziyaret ettiği Burhan dayısı için, onun tüm yaşantısı “yanlış”tı diyecektir. Anlatıcıya göre, dayısının siyasal tutumu, yaşlandıkça ve varsıllığı büyüdükçe nefrete dönüşen, kimi kez kaskatı, kimi kez çarpıntılı dışavurumlarla beliren sol karşıtlığı, Mustafa Kemal’e delice ama şatafatlı sözlerle belirttiği sevgisi vb. yanlıştı. Sonraki süreçte Burhan yalnızlaştıkça sağ siyasal görüşlerinin bir uzantısı olan dine bağlanır. Fakat daha yaşlanıp düşkünleşince dinden de vazgeçer (Atasü, 1996: 196-201).

Romanın son bölümü, romanın başındaki sav ile bütünleşir: Süreklilik. Bu süreklilik Vicdan’dan farklı şekillerde de olsa kızına (anlatıcı) geçer ve oradan da torununa geçeceği umudunu taşır:

Annem bir zamanlar hep ertelediği “şimdiyi” ve onun için artık imkânsızlaşmış “geleceği” benimle özdeşleşerek yaşıyordu. Ondan “ayrılığımı” vurgulamıştım öfkeyle, gençliğimde. Oysa şimdi orta yaşa ve onu yitirmeye doğru yol alırken, yaşamdaki en büyüleyici şeyin bu süreklilik olduğuna dair bilinç ilk kez doğuyordu içimde... Bir kuşak önceki kuşaktan doğuyor, bir sonraki kuşağa batıyordu. İki kaynaşmanın arasında yükselen ve alçalan bir dalga gibi, geçici bir süreçti “ayrı kimlik”. Hepsi bu... Annemin varoluşu benimkinde eriyordu. Ve o, bundan hoşnuttu. Bir kaygı maskesini andıran yüzünde zaman zaman beliren gülümseyiş bundandı, yalnızca kızımın-torununun- sıçrattığı sevinç damlacıklarının izi değildi (Atasü, 1996: 223).

Fakat anlatıcının anne ve babasına göre (Vicdan ile Raik); “Cumhuriyet doğrudan sapmıştı; çok üzülmüyorlardı, biliyorum; kırılmışlardı... İkisi birlikte, ancak

duygu iletişimiyle geçirgenleşen eylemsizlik kabuklarına çekilmişlerdi; “sığınmak” değildi bu; kirlenmiş bir yaşama tenezzül etmemekti. Kim bilir, belki de benim kabuğumu kırmam bağlarımı kopartıp fırlatıp atabilmem annemim hoşuna gitmişti!” (Atasü, 1996: 222-223). Romanda, anlatıcının annesinin varoluşunun kızında tekrar vücut bulması, Kemalizm’in devamlılığı için bir ışıktır. Bu ışık, anlatıcının “ışığa bulanmış elini” (Atasü, 1996: 281) kızına uzatmasıyla, ikinci kuşakla üçüncü kuşak arasında da süreklilik bağı oluşturan bir umudu simgeler.

Romanda, süreklilik açısından çizilen umut tablosu gelecek konusuna gelince, umudun yerini karamsarlık, karanlık alıyor; “sona yaklaşıyoruz, sona, sona... Bitkiler kavruk, aşınmış ve incelmış toprak çatlak, kaya kızgın ve sert, kuşlar göçmüş, insanlar düşlerini yitirmiş... Ateşin yaktığı, karbon monoksitin boğduğu ölümler; kurşunla delinmiş, kazalarda parçalanmış ölümler; bombaların koparttığı uzuvlar... Yangın bulutlarından kan sızıyor... Acıyan gözlerimi yumuyorum” (Atasü, 1996: 279).

Erendiz Atasü’nün ele alacağımız ikinci romanı olan “Güneş Saygılı’nın Gerçek Yaşamı”, 1970’lerin ortalarından başlıyor ve yirmi birinci yüzyılın başlarına kadar uzanıyor. Roman, “kişi uçurumun kıyısında bulmuşsa kendini, tükenmişse zaman ve mekân, atlamalı!” düşüncesiyle yani ölümle bitiyor (Atasü, 2011: 286). Bu anlamda roman geleceğe dair bir umut taşımıyor; kötümser ve bir ölüm romanıdır. Yukarıdaki düşüncenin paralelinde devam edecek olursak bu ölümü iki eksenli değerlendirmek mümkündür: Zaman ve mekân. Romanda zaman ve mekân paralel işleniyor. Fakat romanın finali ikisini “birleştirerek” tüketiyor. Bu tükeniş aynı zamanda romanın kahramanlarından Güneş’in de tükeniştir. Dolayısıyla final, Güneş’in intihar etmesiyle zirveye ulaşıyor. O halde zaman ve mekân neden tükeniyor? Romanda, 1970’lerden 2000’lere kadar uzanan zaman diliminde yaşananlara baktığımızda bizi zamanın tükenişine götüren iki boyut karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi zamanın tükenişiyle bağlantılıdır. Bunun nedeni: idealleri olan, güzel bir dünya kurmak için mücadele eden Cumhuriyetin ikinci kuşak aydınlarının 12 Eylül darbesiyle öldürülmeleri, işkencelere maruz kalmaları ve sonrasında Sivas’ta yakılmalarıyla umutların önünün tıkanmasıdır. İkincisi ise, mekânla ilintilidir. Bu mekân, romanda başkent Ankara’nın süreç içerisinde nasıl çöktüğü ile koşut olarak anlatılmıştır.

Romanda, Güneş'in gönül kırıklıkları önemli bir yer tutmaktadır. Güneş hayatının farklı zamanlarında iki erkeğe: Doğan'a ve Şair'e aşık olur. İki erkekte en nihayetinde Güneş'e umduğunu veremez. Güneş orta yaşlara doğru artık yalnız yaşamaya karar vererek kitap yazar ve edebiyat çevrelerinde ismi duyulmaya başlanır. Güneş, kentli bir küçük burjuva ailenin kızıdır. Doğan ile Şair ise, köyde doğup büyümüş ve üniversite yıllarında “sol” ile tanışmış kişilerdir. Yazar, Doğan'ın ve Şair'in derinlerindeki feodal ve ataerkil yapılarının Güneş'le uzun bir birlikteliğe izin vermediğini irdilemiştir. Bu irdileme, “sosyalist” erkeklerin ataerkil yapılarına bir eleştiri niteliği de taşımaktadır.

Güneş'in serbest birliktelikleri, kürtaj olması, evlenmemesi, bir mühendislik firmasında çalışması ve kitaplar yazması onu, kendi ayakları üzerinde duran kadın profiline oturtmuştur. Saktanber'e göre, aile içi şiddet, bekâret, zina, kürtaj gibi kadınların öz benliklerini ve cinselliklerini doğrudan kontrol altında tutan tabuların tartışılmaya başlanması, Medeni Kanun'un eşitsizlik yaratan ilkelerinin sorgulanması, kadının ekonomik özgürlüğünün önündeki siyasi, ideolojik ve kültürel engellerin tartışılması ve kadınların karar mekanizmalarında yer almaları gerektiği gibi konular; 1980 sonrasının feminist dalgasında akademik çevrelerden çıkıp, toplumun gündeminde yer etmeye başlamıştı. “Kemalist kadınlar” ilkesel olarak tartışılmaya açılan bu alanlara destek vermişlerse de, kadınların taleplerinin devletin ve toplumun modernleşmesi ve gelişmesi amacıyla meşrulaştığı oranda ancak Kemalist kadın hakları söylemine dahil edilebilmişlerdi. 1980'lerin ikinci yarısında laikliğin ön plana çıkarılması, Kemalist kadınların da laik siyasi rejimi ve yaşam tarzını kadınların özgürlüğü için vazgeçilmez bir ön koşul olarak görmelerine neden olmuştu (Saktanber, 2009: 331-332). Atasü'nün çizdiği Güneş karakteri, Dağın Öteki Yüzü romanındaki Vicdan karakterinden çok, Vicdan'ın anlatıcı kızıyla örtüşmektedir. Güneş karakteri, 1980 sonrasının yeni feminist dalgasına oturmaktadır. Fakat Güneş'in siyasal İslam'ın yükselişinden duyduğu tedirginlik, onu Kemalist kadın figürüne yaklaştırmıştır. Romanda işlenen Sivas katliamının yaşandığı gün ve bir yıl sonra Refah Partisi'nin yerel seçimlerde İstanbul ve Ankara'yı almasından sonra, Güneş ve kapıcının karısı Zehra'nın yaşadığı ruh hali şöyle anlatılmıştır:

Gene de o gün, ne Güneş, ne Zehra umutlarının dibine inmişler. Ertesi

yıl, ateş katliamının neredeyse yıl dönümünde, yerel yönetim seçimleri kentleri köktendinci partiye teslim ettiğinde, boylayacaklar dibi. Ve acıklı bir güldürü sahnesinde gibi, silah aranacaklar, silahtan ödleri patlayan bu iki kadın... Ülkenin onları temelli silip attığı gün... “Üçten dokuza, telaki selase ile” diyen bir Osmanlı koca gibi, onları boşadığı gün halkın... (Atasü, 2011: 194).

Bununla birlikte “yasadışı ticaretin egemenliğine girmiş bir dünyada” (Atasü, 2011: 202) Güneş devletçiliği savunarak özelleştirmelere karşı çıkmaktadır (Atasü, 2011: 186). Güneş; “peki sistemin düzgün çalışmasını nasıl sağlayacağız, devleti de devre dışı bıraktığımıza göre? İnsanların birbirinin gözünü oymasını nasıl önleyeceğiz? Gördüğüm kadarıyla dünya kan gölüne battı... İyi yetişmiş insanların vicdanlarıyla, dedi Ali’nin karısı... Bunu da dinle sağlayacağız herhalde, eğitim git gide gözden düştüğüne göre” (Atasü, 2011: 224). Güneş karakteri bu yönüyle hem Kemalist kadın figürüne oturmakta hem de sol Kemalizm’in devletçi söylemine sahip çıkmaktadır.

Romandaki kahramanlardan kapıcı ailesi dışındakilerin hepsi, ya doktor ya öğretmen ya mühendis ya da akademisyen olan “aydın” kişilerdir. Bu aydınların çoğunun 12 Eylül’de tutuklanıp cezaevine konulmaları, işlerini kaybetmeleri, Sivas Katliamı’nda (romanda kurgusal olarak işlenmiştir) İlhami Başoğlu’nun yakılan otuz sekiz aydının içinde olması; aydınlarını “yiyen” Türkiye’nin çıkmazına bir gönderme niteliğindedir.

Kitapta, Güneş’in anne ve babası için yani Cumhuriyetin ilk kuşağı için; “yeni yetmelikleri bir ülkenin kurulma çağına rastlamış kuşağın üyesiydiler; zaman ilerledikçe azınlıkta kalmış bir kuşağın. Gün doğumu çocukları... İlkelere inanarak yetişmişler, inançlarını ne eksiltmişler, ne de onlara yeni düşünceler katmışlardı” (Atasü, 2011: 109). Fakat Cumhuriyetin ikinci kuşağı 1970’lerden 2000’lere uzanan süreçte inişler çıkışlar yaşıyor:

O zamanlar dev bir amaç için didinen karıncalar gibiydiler, ülke yönetimi onlara karşı idi; ama dünyanın dört bir yanı onlar gibi çabalayan milyonlarca insanla kaynıyordu; tarihin rüzgârı

arkalarındaydı; yönleri belliydi. Şimdiyse rüzgâr tersine dönmüştü, daha doğrusu birçok yönden esen birçok ters rüzgâr insanları sersemletiyor, ülkeyi bir arada tutmak için çabalayan ya da çabaladığını sanan yurttaş girişimlerinin enerjisi çoğu kez dışarıya yansımadan grubun içinde ufalanıp tükeniyordu (Atasü, 2011: 217-218).

Dolayısıyla romanın temel gayesi de, idealist bir kuşağın umutlarının darbelerle, kıyımlarla söndürülmesini anlatmaktır. Yazar bunu anlatırken, diğer romanında olduğu gibi yine kadın kahramanı (Güneş) üzerinden yapmıştır.

Yazara göre: “bu roman, birçok siyasal çağrışım içermekte; ancak, temelde, bir kadından beklenen hayat tarzının dışında yaşamaya cüret ermiş Güneş Saygılı’nın, kendi ailesi, mensup olduğu toplumsal sınıf ve seçtiği ideolojideki düşünce yoldaşları tarafından nasıl yalnız bırakıldığının hikâyesidir” (Akdemir, 2011, <http://www.erendizatasu.com>, 10 Haziran 2013’de erişildi). Güneş Saygılı’nın Gerçek Yaşamı romanı Dilek Direnç’e göre ise, temelde bir kuşağın daha mükemmel bir dünya için kurdukları düşlerin ve ardından yaşadıkları düş kırıklığının öyküsünü anlatmaktadır. Kitapta, ‘60’lı ve ‘70’li yıllarda sol hareketin beslediği emeğe saygılı, özgürlükçü, eşitlikçi ve barışçı bir dünya yaratma düşlerinin 12 Mart ve 12 Eylül darbeleriyle yıkılması ve Türkiye insanının değersizleştirilerek paranın kutsandığı bir düzen ve ekonomiye teslim olması süreci, Güneş karakterinin yaşamıyla paralel olarak işlenmiştir (Direnç, <http://www.erendizatasu.com>, 10 Haziran 2013’de erişildi).

Roman kahramanlarının çoğu (Güneş, Doğan, Ali, İlhami Başoğlu) “Teknik Elemanlar Derneği”ne üyedirler. Bu dernek mesleki haklar mücadelesinden çok sosyal sorunlara kafa yoran ve bu anlamıyla kurulmasındaki amaçlarından da epey uzaklaşmış bir dernektir. “Özgürlük Yolu” adlı sol bir grubu desteklemektedirler. Teknik Elemanlar Derneği, bu grubun Sovyet’lere ve Çin’e mesafeli duruşuna, proleter devrime, mahalle örgütlenmeleri gibi konulardaki düşüncelerine katılırlarken; devrimin nasıl olacağı yani yer altı (silahlı kanadı) örgütlenmelerine ya da silahlı mücadele konusundaki tutumlarına mesafeli davranmaktadır. Bu davranışın nedeni dernek üyelerini sağ

milislerin hedefinden çıkartmaktır ya da onları hedef haline getirmemektir (Atasü, 2011: 63-65).

1970'lerin Milliyetçi Cephe Hükümetlerinin tutumları, çatışmalı ortamı ve ardından Maraş Katliamı'nın yarattığı sisli havada yollarını ve umutlarını kaybetmemeye çalışan kahramanlar (Teknik Elemanlar Derneği üyeleri), 12 Eylül darbesiyle her biri bir yana dağılmışlardır. Yazar, yıllar sonra Güneş'in 12 Eylül'ün çözümlemesini şöyle yaptığını yazacaktır; “Güneş Saygılı geriye bakınca üç başlı bir canavar görüyor; sol düşmanlığı ağının üç sinir odağı arasında gerilmiş yapısını seçebiliyor; ya da öyle sanıyor: okyanus ötesi, yerli para babaları, üniformalı-üniformasız istihbarat bürokrasisi. Ağın altındaki derin çukur ise, iyi niyetten uzak, beceriksiz bir yönetim ve canından korkan kalabalıklar” (Atasü, 2011: 75-76). Roman kahramanlarından bir başkası da 12 Eylül için; “dünya çapında bir plan yürüyor, 12 Eylül bunun bir basamağıydı, artık görün bunu!” diyecektir (Atasü, 2011: 155). Yazar, 12 Eylül'ün sol üzerinde yarattığı travmayı kahramanı Doğan üzerinden ifade etmektedir;

Devrim imgesine inancının gücünden pek bir şey eksilmeden çıkmıştı cezaevinden, birçok yoldaşının tersine. Siyasi görüşündeki çelişki derinleşerek sürüyordu, bir anlamda. Devrime inanmak ama devrimcilere inancını yitirmek... Düşlenen ile gerçekliği bağdaştıracak bir yol bulamamak. Bir türlü itiraf edemese de halka inancını yitirmişti. En önemlisi bir devrimci olarak kendine inancını yitirmişti. Bu iş için yeterli değillerdi besbelli, kendisi ve arkadaşları. Cezasını biçmeli, bir zamanlar dışında kalmayı hayal bile edemediği bir ortamı, canını acıtarak canından koparmalıydı (Atasü, 2011: 76-77).

Romanda, önemli bir başka tema da Alevi kapıcı ailesiyle ilgilidir:

Doktor Saygılıların evi, binada Zehra'nın kendini konuk benzeri bir konumda hissedebildiği tek daireydi. “Alevi” sözcüğünden irkilmeyen yegâne aile onlardı. Zehra, dırıltısız yaşamının yolunu, mecbur olmadıkça Aleviliğinden söz etmemekte bulmuştu; ama o ne kadar

sakinimli davranırsa davransın, kimliği her yerde karşısına çıkıyordu, akıl erdirilemez biçimde. Zehra, komşularının güleç yüzlerinin kapanıklaşmasından anlıyordu bunu. Kimse kapıcı ailesine Aleviliğe dair kötü bir şey söylemiyordu ama yumuşak seslerin yerini sert hitaplar alıyor, küçük hatalar göze batmaya başlıyor, bodrum katındaki aileye karşı genel bir hoşnutsuzluk st katların sakinlerini kaplıyordu (Atasü, 2011: 148).

Romanda, Sivas Katliamı da işlenmiş ve romanın kahramanlarından İlhami Başoğu sempozyumda konuşmak için gittiği Sivas'ta öldürülen aydınlar arasındadır. İlhami Başoğu “parlak bir doktor asistan” iken 12 Eylül'den sonra tutuklanmış ve sonrada üniversiteden atılmış bir aydındır. evirmenlik yaparak hayatını kazanmaya alışan İlhami Başoğu, yoksulluğına rağmen savunduklarından hiçbir zaman vazgeçmemiş ve hep arayışlar içinde olan bir karakterdir (Atasü, 2011: 123). İlhami Başoğu Sivas'ta hazırladığı fakat sunumunu yapamadığı konuşma metninde Alevilik ve Cumhuriyet zerine şunları söylemektedir;

Ülkenin temelindeki hartır, Aleviler. Onlarsız Kurtuluş Savaşı kazanılamazdı ve gönüllü katılmışlardır mücadeleye. Bazı şeyleri ayırmak gerek; Cumhuriyet'in devrimci karakteriyle gerici karakterini. Düzenin Alevi karşıtlığına yeşil ışık yaktığı doğru. Bu, Cumhuriyetin yerine yerleştikçe kaptığı bir hastalık. şunu anlamak lazım: Başlangıçta yurttaşın kökeni konusunda çok daha esnek ve hoşgörülü olan Cumhuriyet, son sonu nasıl oldu da Sünni bağnazlıkla sıkıca bağlı bir Türk milliyetçiliğine kaydı? Aleviliğin Anadolu'ya göçmüş Türkmen boylarının özelliği olduğu gün gibi aşıkrken, Ortadoğu kökenli Sünnilik ile ittifak kurması bile son dönemlerdeki Türk milliyetçiliğinin çarpıklığını kanıtlamaya yeter. Ne abes tutum! (Atasü, 2011: 188).

Yazarın, İlhami Başoğu'na söylettiği bu sözler birkaç noktada eleştiriye açıktır. Birincisi Cumhuriyetin ilk başlarda yurttaşların kökenlerine karşı esnek olduğu noktasındadır. Eğer bahsedilen esneklik Milli Mücadele döneminde yani Birinci Meclis

döneminin “çoğulcu” yapısıysa kısmen doğrudur. Fakat eğer kastedilen Cumhuriyetin ilanından sonraki ilk on yıllarsa, bu yıllarda Cumhuriyetin esnek davrandığı söylenemez (Bkz: Bölüm III). Çünkü Cumhuriyet rejiminin kendini koruma refleksi, istenilen düzenin yerleştirilmesi çabaları, uluslaşmanın tamamlanması gayretleri Tek Parti döneminin otoriterleşmesine yol açmıştı. Kendini koruma refleksi Tek Parti döneminden sonra da devam etmişti. İkinci nokta ise, “Cumhuriyet’in devrimci karakteriyle gerici karakteri” üzerinedir. “Devrimci” ve “gerici” karakterler tartışmaya açık olmakla birlikte; eğer yine “Cumhuriyetin devrimci karakteriyle” bahsedilen dönem Cumhuriyetin ilanından sonraki ilk on yıllarsa, devlet, esasında bu yıllarda “Alevi karşıtlığına yeşil ışık” yakmıştı. İnsel’e göre, Kemalizm, Cumhuriyetin ilk yıllarında diğer reformist yaklaşımlardan daha fazla radikal bir dikey müdahale taraftarı olmuştu. Bu nedenle muasır medeniyet seviyesini yakalamak ve medeni görünmek gerçekten inanılan bir güdüydü. Topluma dikey müdahale isteği, beraberinde dinin de devlet kontrolüne alınmasına sebep olmuştu. Bu durum, adı konmamış bir “milli din” yaratılması idealine dönüşmüştü. “Kemalist laiklik” dinle devleti birbirinden ayırmamış, bunun yerine Sünni İslam’ı devletleştirmişti. İslam’ın birleştirici bir kimlik olarak Kemalist düşünde sürekli yedekte tutulması, milli kimliğin bir bileşeninin de dini kimlik olmasına yol açmıştı (İnsel, 2009: 22). Dolayısıyla, “Türk laikliği” kendisini asla Sünni olmayan bir mezhebe ya da itikadi çizgiye emanet etmemişti (Bora, 1999: 120). Milli din politikasında 1940’ların ikinci yarısından itibaren yeni bir safha başlamıştı. Bu safhada din, milli ahlakın resmi bir vecibesi olarak kurumsallaşmaya başlamıştı. Bu kurumsallaşma devletin dine daha sistemli ve fazla yatırım yapmasına neden olmuştu. Bu durum, “Kemalist tarih yazımında” “devletin dini gericiliğe taviz vermesi” diye kodlanarak, DP’ye ve CHP’nin dirençsizliğine bağlanmıştı. Fakat bu yönelim hiç de iddia edildiği gibi keskin bir dönüş değildi. Esasında bu yönelim 1930’ların sonunda devlet eliti içinde “dinsiz bir millet yaşayamaz”, “manevi bir gıda lazım” yakınmalarının sonucuydu (Danişmend, 1983, aktaran: Bora, 1999: 125). İlhami Başoğlu devamında düşüncelerini biraz daha açarak Cumhuriyet tarihine kısa bir göz atıyor. Başoğlu;

1920’lerin sonunda, 1930’larda paniğe kapılan Cumhuriyet bir nefsi müdafaa tepkisi olarak geliştirmiştir milliyetçiliği ve özümsemeciliği, özdeş bir halk yaratma tasarımı. Özsavunu yapıldığı için, tepkisel

olunduğu içindir ki düzenin başkaldırıya cevabı şiddetli olmuştur... 1950’ler boyunca “halka yakınlaşmak” sahte etiketi altında dinci gericiliğe, “Hür dünya için” sahte etiketi altında ise Batı’ya ve kapitalizme verilen ödünler Cumhuriyetin başlangıçtaki halkçı ve laik karakterinde büyük değişikliklere yol açmıştır. Daha sonraki on yıllar tahribatı derinleştirmiş, devletin rotasının laiklikten Türk-İslam sentezi denen ucubeye tamamen kaydığı 1980 sonrası dönemde yükselen milliyetçilikleri dincilikten ayırmak imkânsız hale gelmiştir. Biz sosyalistlere düşen... Toplumların emek- sermaye karşıtlığında uzanan temel ekseninin kökensel ayrımlara doğru daha fazla kaymasına hizmet etmek yerine, eksenini asıl konumuna getirmeye uğraşmaktır. Günün yükselen değerleri ki neoliberalizmle ve sol karşıtlığıyla eştir, bize kökenlerimizden mi bahsediyor, biz inadına emekten ve sermayeden bahsedeceğiz... Alevilik-Sünnilikten önce bu kentin demir-çelik fabrikasını konuşacağız. İşsizlik ve demokrasinin bir arada yürüyemeyeceğini; işsizliğin ancak kitlesel cehalet, kitlesel şiddet ve kitlesel bağınazlık- ki adını koyalım, Faşizmdir bu ad- doğuracağını, tarihten örneklerle anlatacağız. Bu şehirde, Maraş 1978’deki gibi utanç verici, kahredici, caniyane bir plan yürürlüğe konulursa günün birinde, bilin ki, o plana alet olacak kısırcılığın en birinci kimliği, cehalet ve işsizliğin kısır toprağında bir diken ormanı gibi büyümüş, kör ve saldırgan bağınazlıktır! (Atasü, 2011: 189-190).

Romanda zamanın tükenişi (İlhami Başoğlu ve Güneş hemfikirdirler), Cumhuriyetin “devrimci” karakterini yitirmesine bağlanmıştır. Bu “devrimci” karakterin yerini süreç içerisinde “yerleşik düzen”in ya da “gerici” karakterin almasıyla Cumhuriyet ilerici ve aydın insanlarını “yemeye” başlamıştır.

Romanda, tükenişin ikinci boyutunu temsil edenin ilki Güneş’in yaşadığı kent iken; ikincisi Güneş’in yaşadığı ev, apartmandır. Güneş’in çocukluğundan ölümüne kadar yaşadığı apartman dairesi, Güneş’in tüm yaşamına koşut olarak anlatılmıştır. Güneş’in yaşlanmasıyla paralel olarak apartmanda eskimiş ve dökülmeye başlamıştır.

Güneş'in evindeki çocukluğundan kalma, anılarla yüklü eşyalar da yıpranmış ve eskimişlerdir.

Atasü, “Güneş Saygılı'nın Gerçek Yaşamı” adlı eserinde olduğu gibi, “Dağın Öteki Yüzü” eserinde de kent olgusuna yer vermiştir. “Dağın Öteki Yüzü”nde Ankara 1934 yılında şöyle görünmektedir; “merkez-i hükümetimizin bir Avrupa şehrine benzediğini görmek, beni fevkalade memnun etti. Henüz Çankaya'ya çıkamadım; ama Yenışehir'in caddeleri ve meydanları hem geniş hem tertemiz. Ankara, uzaktan, Anglo Sakson şehirlerindense, Cermen şehirlerine benziyor. Yeni Sergi Salonu, Berlin'de ziyaret ettiğimiz binaları hatırlattı bana” (Atasü, 1996: 55). “Güneş Saygılı'nın Gerçek Yaşamı” romanındaki mekânın, uzamın geçtiği yer de Ankara'dır. Fakat Ankara'nın ismi geçmez, bunun yerine “Hitit Güneşi” simgesi kullanılır. Romandaki mekan, Direnç'e göre,

Başkentin yirminci yüzyılın ikinci yarısında başlayan el değiştirme sürecini anlatır. Kırsaldan ve tarımsal üretimden koparak şehirlere akan nüfus, toplumdaki ekonomik altyapının dönüşümleri, güçlü ve yaygın bir sanayileşme sağlayamadığı için, feodal kültürün ilişki biçimlerini geride bırakarak şehirleşememiş, bu durumdan kaynaklanan çelişki ve uyumsuzluklar şehri yormuş ve yıpratmıştır. Modern olmayı başaramamış bir kapitalist metropol olarak çizilen şehir, modernite projesinin başarısızlığı olarak ortaya konur (Direnç, <http://www.erendizatasu.com>, 10 Haziran 2013'de erişildi).

Romanda; “kaldırımlarda cesetler yatıyor, kurşunla vurulmuşların, bombayla parçalanmışların cansız bedenleri. Henüz virüsler kaynaşmıyor. Çünkü henüz, asfaltın derinliğinde, toprağın koynunda uyuyan büyürleri kimse uyandırmadı... Şehir, 1970'ler 1980'lere ağarken hala ülkenin göz bebeği olduğu dönemlerdeki halini biraz da olsa hatırlatmakta” denilmektedir (Atasü, 2011: 9). Romanın başka bir yerinde de;

Birkaç on yıl uçup gitmiş... Şehrin simgesi Hitit Güneşi batmış...
Astığı astık, kestiği kestik bir satrap geçmiş şehrin başına,
bağımsızlığını ilan etmiş! Nefret ediyor şehirden, onu yok edip yerine
kendi damgasını taşıyan bir yerleşim kurma sevdasında! Şehri kendi

adamlarına havale ediyor. O adamlar da kendi adamlarına. Bitimsiz bir havaleler ve ihaleler zincirine vurulmuş Şehir can çekişiyor. Toprağın bağrında kaldırımlara doğru yol açan kazma darbeleri, greyder homurtuları virüslerin uykularını delmekte (Atasü, 2011: 25).

Kent yirmi birinci yüzyıla doğru gelirken büyür ve büyüdüğü bir rant alanına döner. Bu ranttan nasibini almak için yeni girişimciler de türer, virüsler de; “asalaktır virüsler; doğanın en birincisi asalağı. Asalaklar asalakları sever. Onun içindir; asalak insanların çoğaldığı dönemlerde virüslerin dünyayı istila etmesi” (Atasü, 2011: 241). Yazar, başkalarının sırtından geçinen insanlarla (asalaklarla), üremek için canlı bir metabolizmaya ihtiyaç duyan virüsler arasında bir benzerlik kurarak; “perde önünde dövüşen boksörler, perde arkasında el sıkışıp kar bölüştü mü... İşte o zaman gün doğar virüslere... Kimse önlerini alamaz, bir kez üremeye başlamaya görsünler! Ne top, ne tank, ne bombardıman. Ne sel, ne deprem, ne lav. Perde önünde dövüşen cengâverler, perde arkasında voli bölüştü mü, virüslerin çağı başlar” diye yazmaktadır (Atasü, 2011: 279). Ankara bir “çöp kent” haline gelirken, bazı bölümleri de çökmeye başlar ve virüslerden dolayı salgın hastalıklar baş gösterir.

Romanın sonlarına doğru, bir zamanların solcusu şimdilerin girişimci zengini Ali bilinmeyen bir hastalıktan dolayı ölür. İlhami Başoğlu, Sivas’ta yakılmıştır. Şair, yeni düzenle uzlaşır; Doğan ise, mutluluğu bira şişelerinde arar. Orta yaşı çoktan geçmiş olan Güneş, yalnız yaşamını sürdürürken kentin yaşadığı bölümü salgın hastalık nedeniyle karantinaya alınır ve boşaltılmaya başlanır. Bu durum, Güneş için hem uzamın hem de zamanın sonu olduğu için, Güneş’in intihar etmesiyle sonuçlanır.

4.2. Cumhuriyet Modernleşmesinde Sağ’ın, Özelde Milliyetçiliğin Soy Hattı

Türk sağ, genel olarak milliyetçiliği, muhafazakârlığı ve İslamcılığı içine alır. Türk sağına “maddenin halleri” olarak bakılırsa, milliyetçilik bu hallerden katı olanına denk gelir. İslamcılık, Türk sağının sıvı haliyken; muhafazakârlık bu hallerden gaz olanına tekabül eder (Bora, 1999: 8).

Türkiye’deki iktidarlar komünizmle özdeş tutulan her türlü “sol” fikirlere karşı sert bir politika yürütmüşlerdi. Böylece, iktidarlarca milliyetçilik “sol”a düşman, geleneksel değerlere ve dine ise ağırlık veren bir niteliğe büründürülmüştü. Milli dayanışmanın korunması iddiasıyla, toplumsal ve iktisadi değişikliklerden rahatsız olmaya başlayan kitlelerin tepkisi, sol çevrelere ve milli birliği bozucu olarak gösterilen toplumsal akımlara yönlendirilmişti. Bu durumda Türkçülük de anti-komünist yönüne ağırlık vererek, milliyetçilik kavramını ön plana çıkarmıştı. Türkçülüğün milliyetçiliği ön plana çıkararak iktidara yakın çevrelerle ilişki kurması, hem kendine belli bir meşruluk kazandırmış hem de kendisine ilerleyeceği bir yol yaratmıştı. Bu yol 1960’larda, 1940’ların ve 1950’lerin Türkçülerinin devamı olan Milliyetçi Hareket Partisi’ni doğurmuştu (Ağaoğulları, 1998: 207-209). Türkiye’deki milliyetçi-muhafazakâr gelenek, merkez-sağdan (ağırlıklı olarak) ve MHP/Ülkücü Hareketten oluşmuştu. MHP’nin ön tarihini oluşturan Türkçüler laik çizgideydiler. Bu çizgi, MHP’nin 1960’lardaki oluşum sürecinde yavaş yavaş terk edilmişti. MHP’nin İslamcılaştırması, onun popülerleşmesini ve kitleselleşmesini sağlamıştı. İslamcılaştırma süreci 1970’lerde tamamlanmasına rağmen, 12 Eylül’den sonra daha da ileri gidilerek MHP’nin tabanında da kuvvetli bir dindarlaşma ve İslamcılaştırma yaşanmıştı (Bora ve Can, 1994, aktaran: Bora, 1999: 128-129). 1990’larda ise Kürt sorunu ve “Türk dünyasının hürriyete kavuşmasının” tesiriyle, MHP’de yeniden bir Türkçüleştirme yaşanmıştır. Bu kırk elli yıllık süreçte MHP’nin tabanında milliyetçi-muhafazakâr hassasiyetler kökleşirken; dindarlık da MHP’nin kipi haline gelerek, MHP’nin merkez-sağ açısından kabulünü kolaylaştırmıştı. Bununla birlikte, Türk=Müslüman düşüncesinin sağladığı yakınlığın siyasal ifadesi, MSP-RP çizgisi ile MHP arasındaki sınırı belirginsizleştirmişti. Bu yakınlık, 1991 seçimlerinde MHP ile RP arasında bir ittifak doğurmuştu. Böyle bir ittifakın mümkün hale gelmesi, “İslami bir Türk milliyetçiliği inşasına yönelik” Büyük Birlik Partisi’nin (BBP) MHP’den kopmasını kolaylaştırmıştı. BBP’nin kurulması, İslamcı kesimde “kutlu” bir gelişme olarak karşılanmıştı (Bora, 1999: 129-134).

4.2.1. Geleceğe umutla bakan yazar: Remzi Çayır

Çalışmanın bu başlığı altında, MHP geleneğinden gelen fakat bugün hala BBP’de aktif olarak çalışan Remzi Çayır’ın “Zerafet’in Fal Çiçekleri” ve “Adım Yeşil” adlı romanları, yazarın kendini konumlandığı fikriyat paralelinde incelenecektir.

Remzi Çayır’ın inceleyeceğimiz ilk romanı olan “Zerafet’in Fal Çiçekleri”, 12 Eylül 1980 darbesinin hemen öncesinden başlayıp, darbeden bir süre sonra sonlanan “kısa” bir sürece denk gelmektedir. Romanda, bu süreçte yaşanan siyasi olaylara geniş yer verilmemiştir. Fakat 12 Eylül’de Mamak cezaevinde yaşanan işkencelere, yapılan muamelelere, verilen idam cezalarına romanda özel bir yer ayrılmıştır. Romanın ana karakterlerinden biri olan avukat Sinan, avukatı olduğu ülküdaşı Ali’nin idam edilmesinden sonra şöyle diyecektir; “insan suçlu olur asarsın. Milletin, insanların geleceğine dinamit kor, yüz kızartıcı suçlar işler, İslam’ın emri varsa cezalandırırsın. Yoksa keyfince adam asmak ne çözüm? Altmış ihtilali ortada işte. Astılar bitti mi? Bu inanan millet, bir gün mutlaka layık olduğu yönetimi bulacak. Böyle gitmez bu” (Çayır, 2006: 171).

Yazarın romanda asıl vermek istediği mesaj ise, Allah’a inanan ama Allah’ın dediğini yapmayan Zerafet’in nasıl kurtulacağıdır. Romanın sonunda Zerafet “huzurlu” bir yaşam için, dindar bir hayat yaşamaya başlayarak “kurtuluşa” ulaşır.

Romandaki ana karakterler: Zerafet, kardeşi Sinan ve Sinan’ın karısı Nadide’den oluşmaktadır. Romanda, Sinan ve karısının yaşadıkları hayatın tam tersini yaşayan Zerafet; çalışan, makyaj yapan, kocası ve çocuklarıyla ilgilenmeyen, istediği gibi gezip dolaşan, hayatını fallara göre düzenleyen vb. bir kadın profili olarak çizilmiştir. Ana karakterin hem kadın olması hem de böyle bir profilde çizilmesi; yazarın geleneği açısından Cumhuriyetin topyekûn modernleşme fikrine ya da “seküler toplum/devlet” yaratma düşüncesine bir eleştiri niteliğindedir. Romanda, Sinan Zerafet’e “benzeyen” bir kadınla diyalogundan sonra şöyle düşünecektir; “kadına ne buğz etti, ne onu kınadı. Bir kadını böyle konuşturan sistemin sivri akıllılığına veryansın etti için için” (Çayır, 2006: 99).

Romanda, Zerafet ile kardeşi Sinan şöyle anlatılmaktadırlar;

Aynı yerde aynı ortamda büyüdüler beraberce. Zerafet başka, kendi başka. Zerafet, İslam nedir bilmez. Zerafet, beş vakit namazdan bihaber büyüdü. Babası, anası hiç zorlamadılar onu. Tecrübelerini de aktarmadılar. Serbest büyüdü Zerafet. Zerafet umutların tozpembe bulutlarında yatak sererken, Sinan ocaklı olmuştu. Ahmet Yesevi'nin adaplarını öğreniyordu. Yesevi tarikatındaki hayat tarzını seyrediyordu doya doya. Ocakta pişti o. İslam'ın bütün güzelliklerini, iki yanını da orda gördü. İslam hem hayattı, hem ahiret. İslam her şeyi kuşatmıştı (Çayır, 2006: 97).

Romanda, Zerafet “Allaha inanır gibi fala” inanmaktadır. Fala göre hayatını düzenleyen Zerafet, en sonunda bu yüzden hastalanır. Gittiği doktor bile Zerafet’e Allah yolunda gitmesini öğütler. Zerafet, en sonunda “Allahın dostu bir kadının” yanına gitmeyi kabul etmesiyle “kurtulur”. Romanın sonunda Zerafet;

Aylar geçti... Zerafet, nur yüzlü, her işe besmele ile başlayıp, şükürle bitiren, Allah'ın dostluğuna sığınmış, hayatının bütün veçhelerini İslam'a göre tanzim eden kadının meclisine dahil oldu. Kafasındaki bütün sorular cevap buldu. Kadın ne tatlı konuşmuştu: ‘insanlardaki merak duygusunu sömürenlerin icat ettikleri kör bir iştir fal. İslam kötülüyor bunun sahiplerini...’ Çok şey söyledi. Rahatlattı Zerafet’i. Namazı, niyazı öğretti. Kapan dedi, kapandı Zerafet Kur’an hükmünce. Evin içinde gül bahçeleri türedi. Falın zehirli çiçekleri soldu. İşe gitmedi bir daha Zerafet. Evinde, çocukları ve kocasına yetmesini bildi. Daha verimli oldu. Mutlu yuvanın mutlu kadını olmayı başardı (Çayır, 2006: 202).

Romanda belirgin olmayan, yani olaylara yön vermeyen, pasif konumda bulunan Nadide karakteri ise, Zerafet’in alternatifi olarak çizilmiştir. Zerafet’in benzemesi istenilen bir karakterdir. Zaten Zerafet de en sonunda Nadide’ye “benzeyerek” “huzura” kavuşur. Nadide, namazında, niyazında, kocasına hizmet eden, “giyimi, kuşamı, edepli tavrı ile ayrı bir dünyanın insanı” olarak tasvir edilmiştir. Romanda, Nadide’nin başını

kapatması, uzun manto giymesi dönemin yükselen bir “modası” gibi verilirken; toplumun diğer kesiminin bu “yeni modayı” yadırgadığı savunulmaktadır:

Bir durağın önünden geçtiler. İnsanların gözleri Nadide’ye takıldı. Nadide sıkıldı nedense. Değişme aşkına tutulmuş serkeşlerin, izansız ve kuralsız hezeyanlarının acıklı hikâyesini zihnine yamadı bir kez daha. Onlara acıdı. Asliyetlerine balta vuran, köklerine karınca salan beyhude kişiliklerin çırpınışlarına içerledi. Sinan, dedi yumuşak yumuşak, duraktakilerin bakışlarını gördün mü? Aydan gelmişim gibi bakıyorlardı. Sanki ben yabancı, onlar buranın asıl sahipleri. Devran değişti ya! Boş ver, dedi Sinan... Yarın bir gün onlar da hakikati anlarlar. Anlamak mecburiyetindeler. Yoksa hastalıkların pençesinden kurtulamazlar. Hem ruhları, hem bedenleri felç olur. Görür inşallah gerçekleri insanımız. Görmeli (Çayır, 2006: 54).

Roman, mutlu sonla biter. Zerafet “kurtulur”, Sinan ile Nadide ise, “el ele, kendi gibi insanları çoğaltmanın gayretine” (Çayır, 2006: 203) düşerler.

Remzi Çayır’ın inceleyeceğimiz ikinci romanı olan “Adım Yeşil”, 1970’lerin ikinci yarısından başlayıp 2000’lerin ortalarına kadar uzanan bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu zaman dilimi içinde romanın isimsiz kahramanı 1978’den 1985’e kadar Mamak cezaevinde, 1985’ten 1991’e kadar da başka cezaevlerinde kalmıştır. Romanda kırılmaları temsil eden iki nokta bulunmaktadır. Bunlardan birincisi bu cezaevi süreci iken; ikincisi ise 12 Eylül askeri darbesidir. Romanın isimsiz kahramanı cezaevinde kaldığı süre zarfında işkencelere maruz kaldığını, dava arkadaşlarından bazılarının 12 Eylül’den sonra idam edildiklerini belirtmektedir. Romanın kahramanı cezaevinden çıktıktan sonraki Türkiye ile romanın sonunda uzlaşarak geleceğe daha umutlu bakacaktır.

Romandaki temel konu, 12 Eylül öncesinin tutumlarının, düşüncelerinin, mücadelelerinin 12 Eylül’den sonra askeri darbenin gölgesinde yaratılan “yeni Türkiye” ile kıyaslanmasını oluşturmaktadır. Romanda bu kıyaslanma, 2000’lerin Türkiye’sinde, Ankara’da, roman kahramanının bir zamanlar mücadele ettikleri sokaklarda, semtlerde

yalnız başına gezerken eski günleri hatırlayıp zamanda ileri-geri atlamalarla verilmektedir. Kahraman, 2000’lerin Türkiye’inde idealist insanları aramasına rağmen, 1970’lerin idealist insanların silahlı mücadelelerini 2000’lerin Türkiye’inde artık kendisine çok uzak bulmaktadır.

Romanın kahramanına göre, 12 Eylül’den sonra hayata geçirilen liberal politikalar idealizmi öldürdü ve hem sağ hem de sol bu ölümden nasibini aldı. Kahraman bugün idealist insanlara özlem duyarken; “o bas bas bağırın, çağırın, Türkiye’yi ve dünyayı değiştirmeyi dava haline getirenler nerde?” diye sormaktadır (Çayır, 2005: 213). Devamında kahraman bugün için yeniden; “kavgasız o nümayişleri, o renkli dünyayı, idealist toplulukları yeniden oluşturamaz mıyız? Konuşanların çoğaldığı, hakların, başka birini yok etmeden talep edildiği ve aranabildiği... Sivil inisiyatifin iktidara gizli ortak olduğu bir dünya mümkün mü? Boş bir rüya olduğunun idrakindeyim” demektedir (Çayır, 2005: 213).

Peki, roman kahramanı neden böyle düşünmektedir? Bu sorunun cevabını irdelemek için öncelikle Türkiye’ye ve topluma dair hayalleri olan ‘70’lerin idealist sağcı ve solcu insanları arasındaki mücadeleye, kahramanın gözünden bakmak gerekiyor. Roman, “ne oldu ideallerimize? Ne oldu bize?” sorularıyla başlamaktadır (Çayır, 2005: 5). Romanda mücadele eden iki tarafın yani sağın ve solun yapmak istediklerine baktığımız vakit; romanda, sol için; “şehir gerillası solcular... Silahla Türkiye’deki düzeni değiştirmeyi uman devrimciler” diye bahsedilmektedir (Çayır, 2005: 7). Kahraman; “Komünistlerin Allah’a inanmadıklarını, dinden nefret ettiklerini; vatani, Rusya’ya bağlama niyeti taşıdıklarını, sınırsız, sınıfsız bir toplum arzusuyla sınırları kaldırma rüyasına yattıklarını, mevcut düzeni, silah zoruyla değiştirme amacıyla olduklarını” söylemektedir (Çayır, 2005: 23). Sol bunları isterken, kahraman; “bizden ne istiyorlardı peki? Neden kurulu düzenin silahlı güçlerine yönelmiyorlardı da bize doğrultuyorlardı namluları?” diye sormaktadır (Çayır, 2005: 23). Kahraman aynı zamanda; “emekçiler... Ben de emekçiydim. Ben de amele idim. Yıllarca, başkasının yanında ırgatlık yapan, yevmiyeyle çapa vuran kimdi?” demektedir (Çayır, 2005: 7). Yazarın romanda bu “emekçi” söylemi sık sık kullanması, esasında MHP’nin 1970’lerdeki söylemiyle uyumluluk göstermektedir. Türkçülerin devamı olan MHP,

Türkçülerin Nazilerin Nasyonal-Sosyalizminden etkilenecek, ideolojisine “sol” bir görüntü vermişti. Bu yolla, yani solun argümanlarını kullanarak, sola karşı daha etkili bir mücadele verilmesi amaçlanmıştı. Diğer yandan MHP, “kapitalist liberalizme” düşman olduğunu söyleyerek iktisadi anlamda “milliyetçi sosyalizm” argümanını kullanmıştı. Fakat özünde “kapitalist liberalizmle” bir sorunu olmayan MHP’nin “anti-kapitalist” ve “anti-komünist” söylemleri kullanması; bir işçi sınıfı iktidarı korkusuna karşı, “milli devlet” kavramıyla büyük kapitalist olma özlemleri duyan “orta sınıfların” özlemlerine çağrı niteliğindeydi (Ağaoğulları, 1998: 211-220). Romanın ileriki sayfalarında kahraman kendilerinin yapmak istediklerini sıralarken, solun kendilerinden ne istedikleri sorusunun anlamsızlığını ortaya koyan ya da soruyu unutmuş gibi bir izlenim bırakmaktadır. Bunun nedeni kahramanın ve tabi ki arkadaşlarının isteklerinde, düşüncelerinde yatmaktadır. Kahraman; “onlar bizim için Rus dölleriydi ve isterlerse Moskova’ya gidebilirlerdi. Düşmandılar. Bizden değildiler. Ülkenin Türk milletinin birliğine, dirliğine, istikbaline kastediyorlardı. Zararlı böcekler gibiydiler” demektedir (Çayır, 2005: 23). Romanın bir başka yerinde de; “vatanı onlara bırakmayacak, komünistlerin, yerli işbirlikçilerle ülkenin işgaline yeltenmelerine müsaade etmeyecektik. Kesin kararlıydım. Ya şimdi?” (Çayır, 2005: 45). Devamında; “aynı kıvamda olduğumu itiraf edemiyorum. Günlük yaşıyorum. Akşamla sabah arasına sıkıştırılmış kartondan bir hayatla ömrü tüketiyorum sadece” demektedir (Çayır, 2005: 46).

Solun silah zoruyla kurulu düzeni yıkıp yerine sosyalizm’i kurmak istediğini söyleyen kahraman, buna karşı kendilerinin ne istediklerini ise şöyle ifade ediyor; “istiklaline kavuşmuş bir vatan istiyorduk. Her türlü yabancı ideolojiden arınmış, emperyalistlerden azade, hür, bayrağı göklerde dalgalanan, milliyetçi bir Türkiye” (Çayır, 2005: 159). Romanda geçen “milliyetçi Türkiye” kavramı, MHP’nin “Milli Devlet”iyle uyuşmaktadır. Milli devlet; “güçlü, dinamik ve etkili bir devlettir ki, hızlı ve gerçekçi bir kalkınmayı gerçekleştirebilir. Bizim anlayışımızda iktisadi ve manevi kalkınmanın öncüsü, motoru ve mimarı, Milli Devlet’tir” (1977 MHP Seçim Beyannamesi, 1977, aktaran: Ağaoğulları, 1998: 217). Romanın bir başka yerinde de bu milliyetçi Türkiye fikri daha da açılarak şöyle denmektedir;

Milliyetçi Türkiye, bağımsız, bağlantısız bir ülkedir. Mutlu insanların, hür vatandaşların, gururlu bireylerin yaşadığı memleketin adıydı Türkiye. Tarihte, Osmanlı nasıl Batıyı dize getirmişti, onları her alanda fersah fersah geçmişti, bizim kuracağımız Milliyetçi Türkiye de, teknolojide, sanayide, ticarete, sanatta... Velhasıl her sahada onların önünde olacaktı. Çağlar üzerinden sıçratacaktık ülkeyi, böyle diyordu Başbuğ. ‘Milli Devlet, Güçlü İktidar’ı kurmak zor değildi. Devletin başında Başbuğ vardı... İşçiler fabrikaya ortak olacaktı, idarede söz sahiplikleri tartışılmayacaktı. Çalışanın alın teri kurumadan emeğinin karşılığı verilecekti. Herkes, mahkemelerde eşit olacaktı... Tıpkı Allah huzurunda eşit oldukları gibi. Camide, Allah’ın nazarında, zengini fakiri, uzun kısı nası bir ise, hukuk karşısında aynı ölçüde bir olacaktı. Rusya’da, Çin’de esir düşmüş Türk cumhuriyetleri hürriyetlerine kavuşacak, Türk Birliği kurulacaktı. Tarım kentleri hayal değildi artık. Şehirlere göç bu sayede önlenecekti. Toprakdan daha çok mahsul alınacaktı. Köylü, umutsuz ve huzursuz olmayacaktı. Dahası; Türkiye, dünyada, Amerika’nın ve Rusya’nın hatta Çin’in karşısında süper güç olarak yerini alacak, yeryüzündeki bütün Türkler bundan ötürü başları dik dolaşacaklardı... Söylediklerimiz gayet basitti. Herkes, kendi toprağında, olduğu yerde bağımsız olacak ve Türklük gurur ve şuur, İslam ahlak ve faziletiyle hükmedecek, ‘Türk Birliği’ ekseninde organik bağ kuracaktı” (Çayır, 2005: 129-130).

Çayır, romanda kahramana bu ideallerine nasıl varacaklarını ise şöyle söylüyor; “güçlü devlet... Umuttu bu. Bu uğurda yollar, dağlar, nehirler aşılacaktı. Ne kadar zararlı unsur varsa, bir bir yok edilecek, kutsal hedefe varmada gözümüzü daldan budaktan esirgemeyecektik... Biz ölecektik ama Devlet yaşayacaktı” (Çayır, 2005: 59).

Buraya kadar anlatılanlar, 12 Eylül öncesinde sağ ile solun mücadelesinin (romandaki veriler ışığında) sebeplerini teşkil etmektedir. Fakat “biz ölecektik ama Devlet yaşayacaktı” cümlesi aslında romanın vermek istediği ana fikri içerisinde

barındırmaktadır. Bu söylem, MHP'nin “devlet amaç, birey araç” (Ağaoğulları, 1998: 211) zihniyetiyle de paralellik göstermektedir. Devletin bekası için öldüklerini söyleyen kahraman, bugün değişen Türkiye ve dünya karşısında bu düşünceyi eleştirme yoluna gitmiştir. Birey karşısında güçlü devleti değil, devlet karşısında güçlü bireyin olması gerektiğini savunmaktadır. Romanın kahramanında böyle bir tutumun belirmesi, 1980 sonrası dünya konjonktürü ile benzerlik göstermektedir. Muharrem Sevil'e göre, Türkiye 1980'den itibaren iktisadi anlamda liberalizmi uygulamaya başlaması, bireyciliği de ön plana çıkarmıştı. Bu bireycilik her ne kadar felsefi-siyasal anlamdan çok iktisadi anlamda olsa da, yinede “kutsal devlet” anlayışı yerine “insanlar için devlet” anlayışını gündeme getirmişti. Dolayısıyla, toplumu biçimlendiren bir devletin yerini, bireyin devlete önceliğinin vurgulandığı bir zemin döşenmeye başlanmıştı (Sevil, 1999: 134). Romanda, kahraman bireyi öne çıkaran düşüncesini daha somut hale getirmek için “Yeşil” metaforunu kullanmıştır. Romanda geçtiği üzere yeşil; “mecazi anlamda söylüyorum. ‘Yeşil’ bir simge... Devletin yerinde kullandığı, yerinde fırlatıp attığı bir nesne, bir şahıs, bir güç, bir davranış kalıbı... Ne sayarsan artık” (Çayır, 2005: 117). “Yeşil olmak bir sembol aslında. Tanımam etmem. Amma yeşilleri iyi bilirim. Genel geçer terminolojiye göre, ülke için fedakarlık yapanlara ‘Şaban’ diyen zihniyet, bir müddet sonra şartlar değiştiğinde kahraman ilan ettiğini asabiliyor, hain edebiliyor” (Çayır, 2005: 119). Çayır, buradan devlet-birey ilişkisine geliyor ve bir başka kahramanına (Erol Ağabey) şunları söyletiyor; “bizdeki devletle, Fransa'daki, Almanya'daki, Hollanda'daki devlet anlamı elbet aynı değildir. Toplum içinde yok edilmiş bireylerin varlığı bu sonucu doğruyor. Devlet hükümler, birey-insan kul mesabesinde olduğu müddetçe, bu siyah beyaz oyun devam eder... İnsanın yok olduğu dünyalar... İnsanlar varken yoklar, kale alınmıyorlar. İnsana dönük değil sistemler” (Çayır, 2005: 117-118). Buradan Türkiye'ye varılıyor ve “Türkiye her dönem kendi evlatlarının kanıyla beslenmeye alıştı. Osmanlı'dan bu yana hep böyle. Osmanlı da kendi evlatlarını yemekten geri durmadı, Türkiye de” (Çayır, 2005: 119). Devleti kutsallaştırmanın yanlışlığını ve bu durumun yarattığı kötü sonuçları kahraman belirtirken şöyle düşünmektedir;

Devlete de olması gerekenden daha çok mana ve muhteva, güç bahşetmişiz. Kutsadık, kutsadık... Büyüttük, insanüstü kurum ve kuruluşların tütsüsünden üfledik. Ne oldu? Hizmetkârlık görevi olan

hükümlerlik yaptı. İnsanı unutan, insanın mutluluğunu göz ardı eden, varsa da yoksa da güçlü olmak zorunda olduğuna vehmeden bir anlayışın beslediği devlet, ne olur? İnsanı yutar, bireyi yutar, hürriyeti yutar, düşünceyi yutar... Yutar da yutar (Çayır, 2005: 203).

Romanın kahramanı bu düşüncelerini destekleyen onlarca örnek veriyor ya da diyaloglara giriyor. Fakat kahraman, özünde devlet ve birey için şunları istiyor: “birey, birey yine birey... Devlet karşısında hak ve hukuku güçlü bireyler” vurgusunu yaparken; devlet için ise; “olması gereken yere koyuyorum. Huzurlu olmak için, adalet içinde yaşamak için, iktisadi olarak mutlu olmak için aracı olarak görüyorum devleti. Varlık sebebi, içeride ve dışarıda bizi güvenli kılmak, insanlar arasında adaletle hükmetmek, daha huzurlu ve mutlu yaşamamız için çalışmak, vesile olmak... Araç, aracı olmak, o kadar” (Çayır, 2005: 240). Roman kahramanının değişen bu düşüncelerinden olacak ki, hapisten çıktıktan sonra; 12 Eylül’den önce birlikte davalarını yürüttükleri arkadaşlarıyla birlikte Reis tarafından İstanbul’a çağırılırlar ve Reis’in; “Bekaa Vadisi’nde, Irak’ta, Suriye’de sizlere ihtiyaç var arkadaşlar” teklifine karşılık olarak ‘ben yokum’ cevabını verir (Çayır, 2005: 312).

Roman kahramanının 1980 sonrasının Türkiye’indeki dönüşümlerle örtüşmesi, yazarın kendini konumlandığı geleneğin (MHP, BBP ve daha geniş anlamda Sağ) 12 Eylül’den sonraki “Türk-İslam Sentezi” ile daha farklı şekillerde yeni bir lehimlenmeye gitmeleriyle benzeşmektedir. 1980 sonrasının “Yeni Sağ”ı muhafazakârlıkla-liberalizm arasında “yeni” bir birliktelik kurmuştu. Bora’ya göre, 1980 sonrasında İslamcı ve milliyetçi-muhafazakâr düşünüşte olanlar modernliğe eleştiriler yöneltmelerine rağmen, Batı’nın maddi gücünün alınması konusu iştahlarını kabartmıştı (Bora, 2007a: 263). Dolayısıyla, Türkiye 1980’lerden sonra yerel kültürü muhafaza ederek teknoloji modernliğinin önünü açmıştı. Romanda bu durum Avrupa Birliği üzerinden işlenmiştir. Romanda geçtiği üzere Avrupa için;

İnsanileşme, bireyselleşme vetiresini tamamlamış, birçok alanda ileri topluluklardan oluşan bir kıtanın adı... Doğru. Doğru olmayan, Avrupa’ya katılarak hemen bir yerlere varacağımız zannıdır. Kendi coğrafyasının emrettiklerini göz ardı ederek nereye gidiyoruz, diye

bağırın yok. Buna cevap verecek de yok. Birileri gözü kapalı Avrupa'ya karşı, birileri gözü kapalı Avrupa'dan yana. Modern, insani değerleri benimsemiş, insanı her şeyin merkezi yapmış, demokrat, iktisatta rekabetçi, üretken, Orta Asya'daki kardeşleriyle her türlü işbirliğini kurmuş bir Türkiye mi daha güçlü olur, Avrupa'nın içinde itilen, kakılan bir Türkiye mi? diye soruyor kahraman (Çayır, 2005: 85).

Çayır, eski bir milliyetçi ve “dava adamı” olan kahramanın değişen yeni Türkiye'ye paralel olarak onun da fikirlerinin nasıl değiştiğini göstermeye çalışıyor. Benzer bir uygulamayı da Hoca Efendi diye bir başka kahramanı üzerinden vererek, Hoca Efendi'yi şöyle konuşturuyor; “değişim olanca hareketliliğiyle dünya haritasını dahi allak bullak etti de, bizim semtlere uğramadı nedense. Aktörler, senaryolar, filmler başkalaştı. Yetmişlerin, seksenlerin, iki binlerin Türkiye'si birbirine benzemiyor... Değişimi ve gelişimi tetikleyen evrensel şartları, amilleri göz ardı ederek geleceği kucaklayamayız” (Çayır, 2005: 303). Hoca Efendi yöneten-yönetilen ya da devlet-birey açısından da şöyle düşünmektedir; “organizasyonlar, yeni devletler, yönetimler, kendilerini korumak ve kollamak adına, toplumla sözleşme yapmışlar. Hep kendilerine yontmuşlar keserin ucunu. Yontunca da keyfilik baş göstermiş. Sözleşmenin öbür ucu unutulmuş. Halbuki sözleşmenin aslı, toplulukların ihtiyaçlarının nasıl giderileceğiyle ilgilidir. Topluluklar nasıl huzur bulur, nasıl güvende olur, nasıl mutlu olur, konu bu. Devletler bunun için doğmuştur. İnsan zayıflatılmış, cılızlaştırılmış, karaktersizleştirilmiş” (Çayır, 2005: 303). Yazar, Hoca Efendi'ye son olarak şunları söyletmektedir;

Yönetenler, kendilerini kavi kılmak, daha çok hükümrancılık hakkı kazanmak için, olmadık rivayetlerle, hikâyelerle, kahramanlık masallarıyla bezediler hallerini. Borçlu doğan ve borçlu olan bir ülkenin evlatları olarak çalışmayı ibadet ve dinin gereği olarak saymalıyız. Öyle gel yan yat, üretme, büyütme işleri olmaz. Bağımsızlık, öyle ayrı toprak, ayrı bayrak, ayrı dil üçlemesiyle mümkün değil bu zamanda. İktisaden güçlü müsün, zengin misin, el açmıyor musun başkalarına, işte o an bağımsızsın demektir. Öyle içe

kapanıp insanı küçülterek yönetimleri, devletleri büyütme anlayışları geride kaldı. O noktada duranları, zaman ve şartlar elinin tersiyle yolun dışına itiyor (Çayır, 2005: 305).

Son olarak, Remzi Çayır bir zamanlar idealist, mücadeleci, dava adamı vb. olan kahramanının 12 Eylül'den sonra içine düştüğü yalnızlığını da vermeye çalışmıştır. Bu yalnızlığın nedeni, bir zamanlar ('70'ler) canla başla savundukları (güçlü devlet, milliyetçi Türkiye, Türk birliği vb.) değerlerin 2000'lerin dünyasında "anlamsızlaşması" ya da şekil değiştirmiş olmasıdır. Kahraman bu "yeni dünyaya" ayak uydurmakta zorlanırken, geçmişin idealist insanlarına özlem duymaktadır. Zaman zaman umutsuzluğa kapılsa da gelecekte yine de umutludur. Fakat bu umudu milliyetçilerin davalarını sahiplenen Milliyetçi Hareket Partisi'nde ve Büyük Birlik Partisi'nde çok fazla görememektedir. MHP'yi ve yönetimini eleştirmekte; BBP'de de bir avuç idealistin kaldığını söylemektedir (Çayır, 2005: 83). Kahraman, "hayatla barışık projeler üretilmediği gerçeği orta yerde dururken, ham ve destansı ifadelerle vatanseverlik sığ kalıyor... Üretim. Üretmek ve pazarlamak. Satmak ve güçlü olmak. Güçlü olduktan sonra söz sahibi olmak. Söz sahibi olduktan sonra, adalet adına belirleyici olmak. Tarihin yüklediği misyon bu değil mi?" (Çayır, 2005: 83-84). Bu anlamda her iki partinin de zamanı ve çağı okumakta güçlük çektiklerini söylemektedir (Çayır, 2005: 84).

BÖLÜM V

5. SONUÇ

Modernlik, bir projeye ya da aklın utkusuna, özgürleşmeye ve devrime tekabül eden iktisadi ve felsefi bir anlayışa işaret ederken; modernleşme bu anlayışı, projeyi mümkün kılan kurumsal ve yapısal evrime işaret eder. Modernleşme, kapitalizmin ve burjuvazinin gelişmesiyle eş zamanlı olarak gelişme göstermişti. Bu süreçte modernlik, ilkin birbirinden farklı olarak algılanmayan iki türe sahipti. Birinci tür modernlik, radikal, devrimci ve özgürleştiriciydi. Uzun soluklu olan birinci tür modernlik, insanın başarısını, bilgiyi, doğayı dönüştürmeyi, ilahi güçlere atfedilen yaratma gücünü Tanrı'dan “alarak” tekil bireylere yüklemişti. İkinci tür modernlik ise, devrimci modernliğin yönünü değiştirmek ve iktidarı ele geçirmek için ortaya çıkan bir karşı-devrim hareketiydi. Teknoloji modernliğine denk düşen ikinci tür modernlik, sürekli yenilendiği için kısa ömürlüydü.

Avrupa'da merkezi krallıkların kurulmasından Fransız Devrimi'ne kadar devrimci ya da özgürleşme modernleşmesi, teknoloji modernleşmesinin saldırısına uğramıştı. 1789 Fransız Devrimi'nden sonra teknoloji modernliğinin galip gelmesi; 1789'dan 1968 Devrimi'ne kadarki sürecin teknoloji modernliğinin veya kapitalist modernleşmenin tahakkümünde geçmesine neden olmuştu.

Fransız Devrimi'nden sonra burjuvazi iktidarı ele geçirmişti. 1848 Devrimi'nden sonra ise muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizm ideolojileri son hallerini almışlardı. Kapitalizmin sanayi devrimini gerçekleştirmesiyle üretimin artık fabrikalarda yapılması, işçi sınıfını da ortaya çıkartmıştı. Kapitalist modernleşme, on dokuzuncu yüzyılda özgürleşme modernliğinin başlattığı bireysel özerkliği ve demokratik hoşgörüyü endüstri ve meta üretimine özgü araçsal aklın işlevsel gerekliliğine bağımlı kılmıştı. Bu

bağımlı kılma, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik talep eden “tehlikeli sınıfların” (işçiler, kadınlar, siyahîler vb.) ehlileştirilmesi üzerinden kurgulanmıştı. “Tehlikeli sınıflar”, “genel oy”la seçme-seçilme hakkının verilmesi, “vatandaşlık” statüsüne alınmaları, “refah devleti” ile bazı hizmetleri alabilmeleri ve “milli kimlik (milliyetçilik)” ile sadakatlerini ulus-devletlerine sunmaları durumlarını benimsedikleri oranda hem sınıf mücadelesini kaybetmişlerdi hem de kapitalist sisteme entegre olmuşlardı. Özgürlük modernliğinin veya özgürlük talep edenlerin aleyhine gelişen süreç, yirminci yüzyılda da devam etmişti. Fakat kapitalizmin amblem ideolojisi liberalizmin on dokuzuncu yüzyılda kapitalistleşen merkez ülkelerdeki zaferi, yirminci yüzyılda aynı doğrultuda yürümemişti. Bunun nedeni özgürleşme modernliğini istedikleri kadar teknoloji modernliğini de talep eden ulusal bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkması, Bağlantısızlar hareketinin kapitalist Batı ile tam olarak özdeşleşmemesi ve simgesel de olsa Sovyetler Birliği’nin muhalif bir duruş sergilemesiydi. Ama yinede liberallerin ve “aydınlanmış muhafazakârlar”ın (muhafazakâr liberallerin) zaferi belirgindi.

1968 Devrimi ise, teknoloji modernliğinin aldatıcı bir tuzak olduğu üzerinden hareket ederek kapitalist sisteme, Sovyetler Birliği’nin görünürdeki muhalif tutumuna ve eski sola (sosyalist liberaller) karşı çıkarak; radikal, “yeni sol” bir görüşle modernliğin de ötesine geçen özgürleşme modernliği projesini yeniden gündeme taşımıştır.

Avrupa’da merkezi krallıkların kurulduğu zaman diliminde, Osmanlı Devleti yapısal sorunlarından kaynaklı olarak ne merkantilist aşamaya geçebilmişti ne de kapitalistleşebilmişti. Osmanlının kapitalistleşememesi, Batı’daki gibi bir sermaye sahibi (burjuvazi) ve emekçi (işçi-proletarya) sınıfın oluşmasını da engellemişti. On sekizinci yüzyılda taşrada güçlenmeye başlayan ve “burjuvazinin Osmanlı düzenindeki geç bir karşılığı olarak adlandırılabilir olan ayanlar”, on dokuzuncu yüzyılın başında padişaha Sened-i İttifak’ı imzalatmalarına rağmen; II. Mahmut’un merkezileşme çabaları, ayanların önünü keserek gerçek anlamda bir toprak aristokrasisinin ortaya çıkmasına da imkân tanımamıştı. Böyle bir ortamda başlayan batılılaşma hareketleri, Batı’daki gibi sermaye sahibi bir sınıfın zorlamasıyla ya da halktan gelen talepler doğrultusunda gerçekleşmemişti. Başlatılan batılılaşma hareketleri, daha çok yenilikçi

padişahların ve bürokrasinin öncülüğünde kötü giden gidişata bir çare bulmak amacı taşımıştı. Osmanlı yöneticilerinin ve toplumunun Batı'daki gibi bir Aydınlanma ve Rönesans yaşamamış olmaları, onların Batı'daki dönüşümü tam olarak anlamalarını da zorlaştırmıştı. Bu nedenle başlatılan batılılaşma çabaları da köklü bir değişim yaratamamıştı.

On dokuzuncu yüzyıldaki batılılaşma girişimleri de esasında bu temel üzerinden yürümüştü. 1820'lerde sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa, pazar arayışına girmişti. Bu pazar arayışında 1838'de imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması (Balta Limanı), Osmanlı için önemli sonuçlar doğurmuştu. Bu antlaşmayla Osmanlı, Avrupa kapitalizminin siyasi-iktisadi mantığına dahil olmuştu. Balta Limanı antlaşmasından bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı, hem Osmanlı tebaası arasında eşitlik, can ve mal güvenliği gibi esasları öngörmüş hem de Batı'yla artan ticari ilişkilerin düzen içerisinde yürümesi için hukuki-kurumsal alt yapının oluşturulmasını amaçlamıştı. Ticaret antlaşmasından sonra, kırk-elli sene içerisinde Batı makine sanayisi Osmanlı üretim güçlerini ortadan kaldırmıştı. Üretim güçleri tasfiye olurken, Batı'nın üst kurumları (askeri, idari, hukuki vb.) ve günlük kültürü Osmanlıya taşınmıştı. Nitekim köklü dönüşümler yaratılamazken, modernleştirici bürokrasi de Batılıların çıkarlarını ülkede gerçekleştiren bir konuma düşmüştü.

Tanzimat bürokratlarını eleştiren Genç Osmanlıların Kanun-ı Esasi ve meşrutiyetin ilanıyla başlattıkları anayasal hareket ise, o dönemdeki Batı'lı "liberal devletler"ın kaba bir taklidiydi. Hazırlanan anayasa, liberal demokratik olmak bir yana, amaçları ve yapısıyla liberal bile değildi. Bu anayasal hareket, yalnızca mutlakiyetçi monarşiye çeki düzen vererek iktidarı monarşi ile bürokrasi arasında bölüştürmüştü.

Modernleştirici batıcı-laik bürokrasinin devamı olan Jön Türk (İttihatçılar) hareketinin gerçekleştirdiği 1908 meşrutiyet devrimi ise, Cumhuriyete giden süreçte önemli bir adım olmuştu. Bu meşruti devrime her ne kadar Jön Türkler öncülük etmişlerse de, yönetimden memnun olmayan ve anayasal bir yönetim isteyen geniş bir halk desteği de mevcuttu. Osmanlılık fikriyle Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkesi bir potada toplamayı hedefleyen Jön Türkler hareketi, bir "burjuva devrimi" niteliğindedir.

Bu harekete önderlik eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki genç asker ve sivil aydınlar, Avrupa kültürünün etkisinde kalarak burjuva zihniyetini özümsemişlerdi (Akşin, 1980, aktaran: Ağaoğulları, 1998: 196). Bu nedenle bu hareket, “milli iktisat” politikalarıyla devlet tarafından burjuvazi yaratılmasını hedeflemişti ve bu hedefini I. Dünya Savaşı sırasında uygulama fırsatı bulmuştu. Bununla birlikte bu hareket, Osmanlı Devleti'ne meşruti monarşi ve liberal demokratik bir yönetim anlayışını yerleştirmeye çalışmıştı. Bu amaçla ilk siyasi partiler (Fırkalar) kurulmuş, seçimler yapılmış ve daha liberal demokratik bir hale getirilen Kanun-ı Esasi yeniden ilan edilmişti. Fakat İttihatçılara karşı monarşi yanlılarının, ayrıcalıklarının yitiren gayr-ı Müslimlerin ve Adem-i merkeziyetçiliği savunan ve daha liberal olan Prens Sabahattin'in muhalif tutumları, Balkan Savaşları'nda milliyetçiliğin etkisiyle yeni toprakların kaybedilmesi gibi gelişmeler İttihatçıların Türkçülüğe sarılmasına ve yönetimi tamamen ele geçirerek otoriterleşmelerine neden olmuştu. 1913'ten itibaren yönetime tamamen egemen olan İttihatçılar, yaptıkları gizli antlaşmayla I. Dünya Savaşı'na girmişlerdi ve bu savaş sırasında Türk-Müslüman burjuvazi yaratma amaçlarını da kısmen gerçekleştirmişlerdi.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi, İttihatçıların lider kadrosunu dağıtmıştı. Fakat tek örgütlü güç olan İttihatçılar içinden yeni bir lider kadrosu oluşturularak, Milli Mücadele yürütülmüştü ve bu kadro Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurmuştu. Bu kadro, ulusal kurtuluş hareketlerinin milliyetçi yönünü temsil etmişti. Bu amaçla bu kadro, özgürleşme modernliğini yani bağımsız bir modern ulus-devlet kurmayı istediği kadar teknoloji modernliğini de istemişti. Dolayısıyla, Cumhuriyetin ilanından sonra Tek Parti döneminde burjuvazinin yaratılmasına, Cumhuriyet rejiminin yerleştirilmesine, milli bir kimlik etrafında homojen bir toplum yaratılmasına, “batılı-ulusal-seküler bir toplum/devlet” fikrine ağırlık verilmişti. Fakat Cumhuriyet, 1930'ların sonlarından itibaren bir restorasyon sürecine girmişti. Bu süreç, II. Dünya Savaşı'ndan sonra meyvelerini vermişti. Savaş'tan sonra Türkiye, Batı'yla yeni bir siyasi ve ekonomik eklemlenmeye girerken; iktidar da bürokrasiden rüştnü ispatlayan burjuvaziye ve burjuvazinin desteklediği Demokrat Parti'ye geçmişti.

İktidar dışında kalan bürokrasinin ve Tek Parti dönemindeki prestijini kaybeden ordu mensuplarının yeniden iktidara gelmek için yaptıkları 27 Mayıs 1960 darbesinden 1980'e kadar, ekonomide ithal ikameci sanayileşme modeli uygulanmıştı. Siyasi alanda ise, burjuvazinin desteklediği merkez-sağ partiler genel olarak iktidar olmuşlardı. Öte yandan 1961 Anayasası'nın siyasi çeşitliliğe ve örgütlenmeye imkân tanınması, Sol'un (TİP) olduğu kadar milliyetçi (MHP) ve İslamcı (Erbakan'ın Milli Görüş Hareketi) partilerin de kurulmasına zemin hazırlamıştı. Fakat İslamcı ve özellikle milliyetçi kesimlerin yükselen sola karşı burjuvazi ve Adalet Partisi tarafından desteklenmesi, 1970'lerin silahlı çatışmayla geçmesini beslemişti. Bu çatışmalı siyasal ortam kırılgan ekonomiyle de birleşince, 1970'lerin sonlarında Türkiye hem siyasi hem de ekonomik krizle yüz yüze kalmıştı. Siyasi ve ekonomik krizden çıkmak için alınan 24 Ocak kararları, beraberinde 12 Eylül 1980 darbesini de getirmişti. 12 Eylül, başta sol olmak üzere devlete başkaldırma cüretinde bulunan herkesi cezalandırırken; "Türk-İslam Sentezi"yle milliyetçi ve dindar kesimlerin devlette erimeleri için, bu kesimlerin önü açılmıştı. Diğer yandan, darbeden sonra ithal ikameci ekonomi modeli terk edilerek, "Yeni Sağ" değerlerle uyumlu olan serbest piyasa ekonomisine geçilmişti.

Bu yukarıdaki çerçeveye birlikte, bu çalışmada Cumhuriyet modernleşmesi tarihi Erendiz Atasü ve Remzi Çayır'ın seçilen romanları üzerinden irdelenmeye çalışılmıştır.

Romanlar konu edindikleri tarihten çok, yazıldıkları dönemin bireysel, toplumsal, hukuksal, siyasal ilişkilerinin kokusunu, rengini, seslerini yansıtır. Bu nedenle romanlar ister güncel ister tarihi olanı konu alsın, ortaya çıktıkları andan itibaren tarihi bir belge haline gelirler. Dolayısıyla her roman öyle ya da böyle tarihi bir tanıklığı simgeler (Türkeş, 2009: 448). Bizde buradan hareket ederek bu yazarların romanlarında Cumhuriyet modernleşmesine nasıl baktıklarına, Cumhuriyet tarihinde oluşan geleneklerden hangisine oturduklarına, oturdukları geleneklerinin demokrasiye nasıl yaklaştıklarına, geleceği nasıl kurguladıklarına vb. soruların cevaplarını irdeledik.

Cumhuriyet modernleşmesi süreci, tarihi iki gelenek olan "Baticı-Laik" ile "Doğucu-İslamcı" damarların devamı akımlar veya çizgiler üzerinden yürümüştü.

Doğucu-İslamcılar, geleneksel değerleri (muhafazakâr) savundukları kadar liberal değerleri de savunmuşlardı. Bu gelenek, ilk defa Prens Sabahattin ile partileşerek (Fırka); Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Demokrat Parti ve sonrasında merkez-sağ partilerle devam etmişti. Batıcı-Laikler ise, modernleştirici bürokratik geleneğe sahip olanlardı. Bu gelenek, doğucu-İslamcılara göre daha devletçi, “aydınlanmacı” ve “pozitivist” değerlere sahipti. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra bu geleneği CHP ve “sol” Kemalistler sürdürmüştü.

1930’larda doktrinleştirilmeye çalışılan Kemalizm, II. Dünya Savaşı sırasında ve ertesinde sol Kemalizm ve sağ Kemalizm olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Sol Kemalist akım, Kemalizm’in “radikal” yönlerini, “aydınlanmacı” ve “modernist” yanını, altı ilkesini, “çağdaşlaşma” hedefini sahiplenmişti. Ayrıca bu akım, ilkesel olarak pazar ekonomisine karşı olmayan Kemalizm’in 1930’lardaki devletçiliğini ve bu devletçiliğin bir türevi olan 1960’lardaki Yön Hareketi’nin sosyalist kalkınma argümanlarını benimsemişti. Sol Kemalistler, kapitalist modernleşmenin gelişim seyri göz önünde bulundurulduğunda Soğuk Savaş döneminin muhafazakâr liberalizmiyle paralel bir seyir izlemişlerdi. Esasında bu yönüyle muhafazakâr modernliği savunan sağ Kemalist-merkez sağ-milliyetçi muhafazakâr çizgiden çok da farklı bir yerde durmamışlardı. Nitekim 1970’lerde solun Kemalizm’den ayrılarak yükselmesi karşısında rejimin bekasıyla ilgili tehdit hisseden tüm kesimler birleşirken, CHP geleneği içinde sosyalleşen asker-sivil aydın kesimler de bu birleşmeye katılmışlardı. Bununla birlikte kendilerini Kemalizm’in gerçek temsilcileri olarak gören sol Kemalistler, Kemalizm’in demokrasi konusundaki fikirlerini de paylaşmışlardı. Tek Parti döneminin Kemalizm’i için önemli olan modernleşme projesini başlatmak ve modernleşme açığını kapatmaktı. Modernleşme açığı kapandıktan ve geleneksel bağlardan koparılan kişilerin birey-yurttaş olmalarından sonra demokrasiye geçiş için şartlar uygun olacak ve demokratik topluma geçilecekti. Bu görüşün sürdürücüsü olan Doğan Avcıoğlu komprador sistemin sonucu olarak gördüğü demokrasiyi, kalkınmayı ve bağımsızlığı gerçekleştiremeyeceği gerekçesiyle önemsememişti. Bunun yanında demokrasinin genel oyla “muhafazakârlığın” ve “irticai gidişin” aracı haline geldiği de savunulmuştu.

Kemalizm'in içinden çıkan sağ Kemalistler (Demokrat Partililer), sırtını CHP'ye muhalif olan doğucu-İslamcı geleneğe dayayarak iktidar olmuşlardı. Esasında Kemalizm'in temelleri üzerinden hareket eden sağ Kemalistler, Kemalizm'in radikalliklerden arındırılmış bir versiyonu olan Atatürkçülüğü kullanmışlardı. Sağ Kemalizm, süreç içerisinde merkez sağa dönüşerek milliyetçi ve İslamcı çizgide olan kesimlerle de eklemlenmişti. Bu eklemlenme süreci, "Türk-İslam Sentezi" ile tamamlanmıştır.

Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelmesinden sonra, Cumhuriyet modernleşmesi muhafazakâr modernlik yöneliminde gelişmişti. Muhafazakâr modernleşmeyi savunanlar, tepeden inme bir modernleşmeden ziyade evrimci bir modernleşmeden yana olmuşlardı. Bu çizgide olanlar için değişim demokratiklik açısından olumlu sonuçlar yaratıyorsa, bu durum iyi bir gelişmedir. Fakat bu bakış açısı, merkez sağın bir çoğunluk demokrasisi olmasını önleyemediği gibi, merkez sağı bunun ötesine de taşıyamamıştı.

Merkez sağın ya da genel anlamda sağın (muhafazakârlık, milliyetçilik, İslamcılık) bileşenleri olan milliyetçilik ve İslamcılığın modernleşmeye yaklaşımları, geleneğin ve kültürün muhafaza edilmesi ama Batı'nın teknoloji modernliğinin alınması doğrultusunda idi. Merkez sağın 1960'ların sonları ile 1970'lerde milliyetçilik ve İslamcılıkla lehimlenme çabaları, 1980'den sonra nihayetine ermişti. Bu durum, 1980'den sonra teknoloji modernliğine önceliğin verilmesini kolaylaştırmıştır. Demokrasi milliyetçilik ve İslamcılık için ise, iktidar olmanın birer aracı olmaktan öte bir anlam taşımamıştır. Dolayısıyla, Türkiye siyasetine yön veren tüm bu akımların ya da çizgilerin demokrasiye bakışlarındaki sakatlığın Türkiye'de bir demokrasi kültürünün oluşmasını engellediği söylenebilir.

Sol Kemalizm akımına dayandırdığımız Erendiz Atasü'nün her iki romanındaki karakterleri, bu akımı savunanlar gibi aydın kişilerdir. Atasü'nün her iki romanının ana karakterlerinin kadın olması; yazarın Cumhuriyet tarihine eğilirken, bu tarihi kadınlar üzerinden değerlendirmek istemesi olarak algılanabilir. Vicdan, Nefise, Vicdan'ın kızı ve Güneş karakterleri dönemleri itibarıyla birbirinden farklı oldukları kadar, aslında

birbirlerine çok da benzemektedirler. Bu kadın karakterler, Cumhuriyetin “yeni kadın”, “Kemalist kadın” ya da “Cumhuriyet kadını” figürlerine otururlarken; aynı zamanda da Cumhuriyetin “aydınlanmacı”, “modernist” yönünü veya Cumhuriyetin “batılı-ulusal-seküler toplum/devlet” fikrine denk düşen bireyleri temsil etmektedirler. Fakat Cumhuriyet modernleşmesinin sol Kemalizm’in öngördüklerinden çok “muhafazakâr modernlik” ya da sağ Kemalizm yönünde gelişmesi, çizilen bu karakterlerin gelecekte umutsuz olmalarına neden olmuştur. “Dağın Öteki Yüzü” romanında Vicdan ile kızı ve torunu arasında Kemalizm’in devamlılığı açısından bir umut ışığının varlığına karşın; “Güneş Saygılı’nın Gerçek Yaşamı” romanındaki Güneş için bir gelecek umudu yoktur. Bu nedenle romanlara gelecek açısından umutsuz bir hava hakimdir ve romanlar Kemalizm’e ağıt niteliğindedirler.

Bu karakterler dışında, “Dağın Öteki Yüzü” romanındaki Burhan karakteri, Cumhuriyet modernleşmesinin yönelimine tam olarak oturmaktadır. Burhan’ın Demokrat Partililerle (sağ Kemalistler) birlikte hareket etmesi, romanda “dağın öteki yüzüne” göndermede bulunurken; Kemalist tarih yazımı da aynı dönemi yani Demokrat Parti’nin iktidara gelmesini “karşı-devrim”, “Cumhuriyetin sapması” ya da “kopuş” olarak değerlendirmektedir. Burhan’ın süreç içerisinde edindiği sağ fikirler ve dine yönelmesi durumu ise, sağ Kemalizm’in merkez-sağa ve sonrasında milliyetçi-muhafazakârlıkla lehimlenmesi ile paralellik göstermektedir.

İkinci kuşak Türkçülerin devamı olan milliyetçiler (MHP), Cumhuriyetin muhafazakâr tarzda modernleşmesiyle sorunlu bir ilişki kurmamışlardır. Milliyetçiler, Türkiye’deki anti-komünizm ve sol düşmanlığı üzerinden hem kendilerine devlet ve toplum nezdinde yol açmış, hem de iktidar partileriyle ve resmi ideolojiyle eklemlenme fırsatı yakalamışlardır. MHP’nin özellikle 1970’lerde laik çizgiden koparak İslami bir renge bürünmesi, onun merkez sağ ve İslami çizgide olanlar tarafından kabulünü kolaylaştırmıştı. “Türk-İslam Sentezi” ile de genel anlamda sağın tüm bileşenlerinin resmi ideolojiye lehimlenerek devletin her kadrosunda yer almaları, bir yandan Türkiye’nin 1980 sonrasında teknoloji modernliği ekseninde modernleşmesine zemin hazırlarken, bir yandan da milliyetçi ve İslamcı çizgilerin daha rahat ittifak kurabilmelerinin yolunu açmıştır. MHP geleneğinden gelen fakat 1990’larda “İslami bir

Türk milliyetçiliği inşasına yönelik” BBP çizgisine kayan Remzi Çayır, incelenen romanlarında Türkiye’nin özellikle 1980 sonrasındaki dönüşümlerinden memnundur. Bu nedenle roman karakterleri de gelecekte beklenenleri olan ve düzenle uyuyan bir çerçevede çizilmişlerdir.

Çayır, “Zerafet’in Fal Çiçekleri” romanında Zerafet üzerinden Kemalizm’in “batılı-seküler toplum/devlet” fikrini eleştirmiştir. Zerafet’in “modern” bir kadın karakter olarak çizilmesi, yazarın ya da yazarın düşünsel olarak kendine yakın bulduğu, dindar, milliyetçi ve muhafazakâr Sinan ve karısının düşünceleriyle çatışmaktadır. Romanın sonunda Zerafet’in dindar bir kimliğe bürünmesi; Sinan ile karısının el ele vererek kendileri gibi olanları çoğaltmanın gayretine düşmeleri için bir umut ışığı olmuştur. Yazarın “Adım Yeşil” romanındaki isimsiz kahramanı, 1980 sonrasının Türkiye’sinde “Türk İslam Sentezi” ile milliyetçiliğin, İslamcılığın ve muhafazakârlığın harmanlanması, İslamcılık ile milliyetçiliğin önünün açılması, serbest piyasa ve değerleriyle, teknoloji modernliğine öncelik verilmesi gibi gelişme ve dönüşümlerle romanın sonunda uyuyarak geleceğe daha umutla bakmaktadır. Dolayısıyla, Atasü Cumhuriyetin “aydınlanmacı” yanının kaybolduğuna inanması açısından umutsuz bir tablo çizerken; Çayır, kendisine yakın fikirlerin iktidara gelmesi açısından umutludur.

KAYNAKLAR

- Ağaoğulları, M. A. (1998). Aşırı milliyetçi sağ. İ. C. Schick ve E. A. Tonak (eds.), *Geçiş sürecinde Türkiye* (ss. 189-236) içinde (3. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Ahmad, F. (2008). *Modern Türkiye'nin oluşumu* (7. Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akdemir, G. (2011). *Türkiye'ye dair yüzeysel olmayan bir hikaye anlatmak istedim*. (<http://www.erendizatasu.com>, 10.06.2013 tarihinde erişildi).
- Alpkaya, F. (2009). Bir 20. Yüzyıl akımı: “sol Kemalizm”. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-2): Kemalizm* (ss. 477-517) içinde (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altan, M. (2007). Batılılaşmanın sosyo-politik temelleri, düşünsel ve toplumsal yapısı. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (Cilt-3): Modernleşme ve batıcılık* (ss. 141-146) içinde (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atasü, E. (1996). *Dağın öteki yüzü* (2. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Atasü, E. (2011). *Güneş Saygılı’nın gerçek yaşamı*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Avcıoğlu, D. (1971). *Devrim üzerine*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (1996). *Türkiye’nin düzeni: Dün- bugün-yarın (Birinci Kitap)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Başkaya, F. (2011). *Paradigmanın iflâsı: Resmi ideolojinin eleştirisine giriş* (18. Baskı). Ankara: Maki Basın Yayın.
- Bauman, Z. (1996). *Yasakoyucular ile yorumcular: Modernite, postmodernite ve entelektüeller üzerine*, (çev. K. Atakay). İstanbul: Metis Yayınları.

- Belge, M. (1998). Sol. İ. C. Schick ve E. A. Tonak (eds.), *Geçiş sürecinde Türkiye* (ss. 159-188) içinde (3. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Belge, M. (2007). Batılılaşma: Türkiye ve Rusya. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-3): Modernleşme ve batıcılık* (ss. 43-67) içinde (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Belge, M. (2012). *Militarist modernleşme* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye’de çağdaşlaşma* (2. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bora, T. (1999). *Türk sağının üç hali: Milliyetçilik, muhafazakârlık, İslamcılık* (2. Baskı). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bora, T. (2007). Türkiye’de siyasal ideolojilerde ABD/Amerika imgesi. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-3): Modernleşme ve batıcılık* (ss. 147-169) içinde (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2007a). Milliyetçi-muhafazakâr ve İslamcı düşünişte negatif batı imgesi. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-3): Modernleşme ve batıcılık* (ss. 251-268) içinde (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. ve Taşkın, Y. (2009). Sağ Kemalizm. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-2): Kemalizm* (ss. 529-554) içinde (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cem, İ. (2011). *Türkiye’de geri kalmışlığın tarihi* (21. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çağlı, E. (2005). *27 Mayıs 1960*. (<http://marksisttutum.org>, 20.09.2013 tarihinde erişildi).
- Çayır, R. (2005). *Adım yeşil*. Ankara: Elips Kitap.
- Çayır, R. (2006). *Zerafet’in fal çiçekleri*. Ankara: Elips Kitap.

- Çınar, D. (2011). *Apoletlilerin ayrıcalığı: OYAK*. (<http://marksisttutum.org>, 20.09.2013 tarihinde erişildi).
- Çiğdem, A. (2007). Batılılaşma, modernite ve modernizasyon. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (Cilt-3): Modernleşme ve batıcılık* (ss. 68-81) içinde (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çulhaoğlu, M. (2007). Modernleşme, batılılaşma ve Türk solu. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (Cilt-3): Modernleşme ve batıcılık* (ss. 170-188) içinde (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2007). Cumhuriyet döneminde alternatif batılılaşma arayışları. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-3): Modernleşme ve batıcılık* (ss. 218-250) içinde (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Direnç, D. (tarih belirtilmemiş). *Dağın Öteki Yüzü’nden Güneş Saygılı’nın Gerçek Yaşamı’na: Atasü’nün ilk romanından son romanına “geleceğe” yolculuk*. (<http://www.erendizatasu.com>, 10.06.2013 tarihinde erişildi).
- Doltaş, D. (1998). *Tarihi yeniden yazmak: Dağın öteki yüzü, aydınlanmanın kadınları*. (<http://www.erendizatasu.com>, 10.06.2013 tarihinde erişildi).
- Ecevit, Y. (1995). *İçtenlikli bir yazar: Erendiz Atasü*. (<http://www.erendizatasu.com>, 10.06.2013 tarihinde erişildi).
- Ercan, F. (2001). *Modernizm, kapitalizm ve azgelişmişlik* (2. Baskı). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Eroğul, C. (1998). Çok partili düzenin kuruluşu: 1945-1971. İ. C. Schick ve E. A. Tonak (eds.), *Geçiş sürecinde türkiye* (ss. 112-158) içinde (3. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernliğin sonuçları* (4. Baskı), (çev. E. Kuşdil). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Gülalp, H. (1999). Türkiye’de modernleşme politikaları ve İslamcı siyaset. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (eds.), *Türkiye’de modernleşme ve ulusal kimlik* (ss. 43-53) içinde (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2003). *İmparatorluk* (5. Baskı), (çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Huberman, L. (2011). *Feodal toplumdan yirminci yüzyıla* (11. Baskı), (çev. M. Belge). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Işıkdemir, H. (1998). *Erendiz Atasü ile Dağın Öteki Yüzü’nde*. (<http://www.erendizatasu.com>, 10.06.2013 tarihinde erişildi).
- İlhan, A. (2001). *Hangi batı* (6. Baskı). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İnsel, A. (2009). Giriş. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-2): Kemalizm* (ss. 17-27) içinde (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnsel, A. (2012). Türkiye’de burjuvazinin serüveni. *Görüş Dergisi*, 76, 14-17.
- Kansu, A. (1995). *1908 devrimi* (çev. A. Erbal). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (1999). 1990’larda Türkiye’de modernleşmenin doğrultusu. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (eds.), *Türkiye’de modernleşme ve ulusal kimlik* (ss. 29-42) içinde (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Keyder, Ç. (1998). Türkiye demokrasisinin ekonomi politiği. İ. C. Schick ve E. A. Tonak (eds.), *Geçiş sürecinde türkiye* (ss. 38-75) içinde (3. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Keyder, Ç. (1998a). İktisadi gelişme ve bunalım: 1950-1980. İ. C. Schick ve E. A. Tonak (eds.), *Geçiş sürecinde türkiye* (ss. 310-325) içinde (3. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Keyder, Ç. (2010). *Türkiye’de devlet ve sınıflar* (16. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Keyman, E. F. (1999). *Türkiye ve radikal demokrasi*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kızıllok, U. (2011). *İslami harekette yaşanan ayrışma süreci/I*. (<http://marksisttutum.org>, 20.09.2013 tarihinde erişildi).
- Kızıllok, U. (2011a). *İslami harekette yaşanan ayrışma süreci/II*. (<http://marksisttutum.org>, 20.09.2013 tarihinde erişildi).
- Koselleck, R. (2012). *Kritik ve kriz: Burjuva dünyanın patolojik gelişimi üzerine bir katkı*, (çev. E. Y. Murteza). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Köker, L. (1995). *Modernleşme, Kemalizm ve demokrasi* (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçük, Y. (1997). *Türkiye üzerine tezler-I (1908-1998)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçük, Y. (1979). *Türkiye üzerine tezler-II (1908-1978)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçük, Y. (1998). *Aydın üzerine tezler-III (1830-1980)* (3. Baskı). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçük, Y. (1997). *Aydın üzerine tezler-V (1830-1980)* (2. Baskı). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçükömer, İ. (1994). *Sivil toplum yazıları*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Küçükömer, İ. (2006). *“Batılâşma” düzenin yabancılaşması* (4. Baskı). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (1992). *Türk modernleşmesi (Makaleler-4)* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1999). Modern Türk sosyal bilimleri üzerine bazı düşünceler. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (eds.), *Türkiye’de modernleşme ve ulusal kimlik* (ss. 54-69) içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ökçün, A. G. (1997). *İktisat tarihi yazıları: Bütün eserleri-3*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No:58.

- Peköz, M. (2009). *İslami cumhuriyete doğru: Türkiye’de siyasal islamın dünü, bugünü ve yarını*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Saktanber, A. (2009). Kemalist kadın hakları söylemi. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-2): Kemalizm* (ss. 323-333) içinde (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Schick, İ. C ve Tonak, E. A. (1998). Sonuç. İ. C. Schick ve E. A. Tonak (eds.), *Geçiş sürecinde Türkiye* (ss. 386-400) içinde (3. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Sevil, M. (1999). *Türkiye’de modernleşme ve modernleştiriciler*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Sinan, M. (2008). *Statükoculuk, liberalizm ve Türk tipi burjuva demokrasisi üzerine notlar/VI*. (<http://marksisttutum.org>, 20.09.2013 tarihinde erişildi).
- Sinan, M. (2008a). *Statükoculuk, liberalizm ve Türk tipi burjuva demokrasisi üzerine notlar/VII*. (<http://marksisttutum.org>, 20.09.2013 tarihinde erişildi).
- Sinan, M. (2008b). *Statükoculuk, liberalizm ve Türk tipi burjuva demokrasisi üzerine notlar/VIII*. (<http://marksisttutum.org>, 20.09.2013 tarihinde erişildi).
- Sinan, M. (2009). *Statükoculuk, liberalizm ve Türk tipi burjuva demokrasisi üzerine notlar/XV*. (<http://marksisttutum.org>, 20.09.2013 tarihinde erişildi).
- Sinan, M. (2005). *Marksizm ve Türk solunun ideolojik geleneği*. (<http://marksisttutum.org>, 20.09.2013 tarihinde erişildi).
- Sönmez, M. (1985). *Türkiye ekonomisinde bunalım: 24 Ocak kararları ve sonrası (Birinci Kitap)* (3. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Sönmez, M. (1986). *Türkiye ekonomisinde bunalım: 12 Eylül ve sonrasında ekonomi politiği (İkinci Kitap)* (2. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Şen, S. (1996). *Cumhuriyet kültürünün oluşum sürecinde bir ideolojik aygıt olarak silahlı kuvvetler ve modernizm*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

- Tanör, B. (2006). *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri (1789-1980)* (14. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Taşkın, Y. (2009). 12 Eylül Atatürkçülüğü ya da bir Kemalist restorasyon teşebbüsü olarak 12 Eylül. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-2): Kemalizm* (ss. 570-583) içinde (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ. (2007). Türkiye’de siyasal düşüncenin gelişimi konusunda bir üst anlatı. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-3): Modernleşme ve batıcılık* (ss. 19-42) içinde (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tiftikçi, O. (2011). *İslamcılığın doğuşu: Osmanlı’dan günümüze Türkiye’de gelişimi*. İstanbul: Akademi Yayınları.
- Toprak, B. (1998). Dinci sağ. I. C. Schick ve E. A. Tonak (eds.), *Geçiş sürecinde Türkiye* (ss. 237-254) içinde (3. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Touraine, A. (2004). *Modernliğin eleştirisi* (5. Baskı), (çev. H. Tufan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Türkeş, M. (1999). *Ulusçu sol bir akım: Kadro hareketi (1932-1934)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Türkeş, Ö. (2009). Gündük bir edebiyat kanonu. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-2): Kemalizm* (ss. 425-448) içinde (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türköne, M. (2005). Devletli sivil toplum. L. Sunar (haz.), *Sivil toplum ve demokrasi* (ss. 89-98) içinde. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Wagner, P. (2005). *Modernliğin sosyolojisi: Özgürlük ve cezalandırma*, (çev. M. küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Wallerstein, I. (1998). *Liberalizmden sonra*, (çev. E. Öz). İstanbul: Metis Yayınları.

- Wallerstein, I. (2004). *Dünya-sistemleri analizi: Bir giriş*, (çev. E. Abadoğlu ve N. Ersoy). İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Wallerstein, I. (2011). *Tüm yurttaşlar mı? Kimi yurttaşlar mı? Yurttaşlığın oluşumu*. (<http://www.sendika.org>, 10.05.2013 tarihinde erişildi).
- Yeğen, M. (2009). Kemalizm ve hegemonya. T. Bora ve M. Gültekingil (eds.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (cilt-2): Kemalizm* (ss. 56-74) içinde (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yerasimos, S. (1980). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye* (3. Baskı), (çev. B. Kuzucu). İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yerasimos, S. (1998). Tek parti dönemi. İ. C. Schick ve E. A. Tonak (eds.), *Geçiş sürecinde Türkiye* (ss. 76-103) içinde (3. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Yüksel, A. (1997). *Kurmaca ve gerçeğin buluştuğu noktada geçmiş ve şimdi ile hesaplama: Erendiz Atasü’den dağın öteki yüzü*. (<http://www.erendizatasu.com>, 10.06.2013 tarihinde erişildi).
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin tarihi* (9. Baskı), (çev. Y. S. Gönen). İstanbul: İletişim Yayınları.